

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

TÜRKÇEDE ETTİRGEN YAPILAR

Sıdıka DURSUN

Doktora Tezi

Ankara, 2017

TÜRKÇEDE ETTİRGEN YAPILAR

Sıdıka DURSUN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

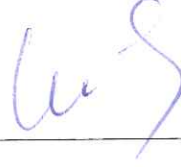
Türk Dili Bilim Dalı

Doktora Tezi

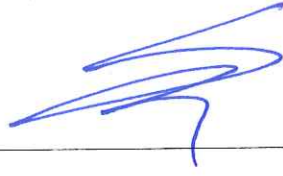
Ankara, 2017

KABUL VE ONAY

Sıdıka DURSUN tarafından hazırlanan "Türkçede Ettirgen Yapılar" başlıklı bu çalışma, 22.06.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

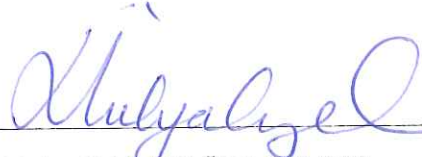
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (Başkan)

Prof. Dr. Emine YILMAZ (Danışman)

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

Prof. Dr. Nesrin BAYRAKTAR ERTEN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Sibel BOZBEYOĞLU

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

22.06.2017

Sıdıka DURSUN

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

Tezimin/Raporumun 20/7/2020 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

SIDIKA DURSUN

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Emine YILMAZ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Sıdıka DURSUN

TEŞEKKÜR

Teşekkürlerime, tezimi burs almaya layık gören Türk Dil Kurumu'yla başlamak isterim. Kurumun bu tezi desteklemesi benim için bir onur kaynağı olmuştur.

Henüz ders dönemindeyken, ettirgenlik çalışmak istediğimi söylediğimde, bana konuyla ilgili ödevler veren, kaynaklar sunan, hatta farklı bir üniversitede doktora derslerine katılmamı sağlayarak beni teze hazırlayan; teze başladıktan sonra, yurtdışında araştırma yapmam konusunda beni cesaretlendiren, kısacası bilgi neredeyse beni oraya yönlendiren, bana her zaman ilgi, sabır ve anlayışla yaklaşan, bana ve tezime inanan, düşüncelerimi önemseyen, benim için danışmandan çok daha fazlası olan değerli hocam Prof. Dr. Emine Yılmaz'a minnettarlığımı sözlere sığdıramam. Bu tezin ve akademik hayatımın tüm olumlu yönlerini kendisine borçlu olduğumu belirtmek isterim.

Her rapor döneminde toplanarak bana sunum yapma olanağı tanıyan, tez sürecini yakından takip eden, değerli öneri, eleştiri, soru ve görüşleriyle tezime yön veren ve tüm yurtiçi ve yurtdışı araştırmalarımın danışmanıyla birlikte beni hep destekleyen, değerli hocalarım, Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın ve Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Kendisiyle çalışma isteğimi kabul edip, Rice Üniversitesi'ne davet ederek beni işlevsel tipolojiyle tanıştıran, ettirgenlikle ilgili çalışmalarıyla tüm dünyada tanınan, Profesör Masayoshi Shibatani'ye bilgi ve deneyimlerini, henüz yayınlanmamış yazılarını benimle cömertçe paylaştığı, beni önerileriyle yönlendirdiği, tüm içtenliği ve konukseverliğiyle ağırladığı için teşekkürü bir borç bilirim.

Beni doktora derslerine kabul ederek dilbilimi yakından izlememi sağlayan Prof. Dr. Engin Uzun'a ve tezimin daha en başında, tüm cömertliğiyle kaynaklarını benimle paylaşarak ufkumu genişleten, değerli hocam Doç. Dr. Mevlüt Erdem'e teşekkür ederim.

Beni, yapabileceğime inandıran, sorularıma zaman ayıran, örneklerimi danıştığım, yardıma ihtiyacım olduğunda varlığına güvendiğim sevgili dostlarım Meltem Can, Pınar

Sel ve Mikail Cengiz'e; ilişkili tez konularımız ve tez teslim sürecimizin kesişmesi nedeniyle bolca tez sohbetleri yaptığım ve teknik desteğine başvurduğum sevgili arkadaşım Işıl Aydın Özkan'a; tez sürecim boyunca hep en yakınımda olan, sorularımı yanıtlarak, anlattıklarımı dinleyerek, her aşamada destek olan, daha da önemlisi bana huzurlu bir çalışma ortamı sağlayan canım arkadaşım Aslı Aytaç'a ve her zaman yardımına koşan, tezimin son kontrollerini yapan, deneyimlerinden yararlandığım sevgili dostum Pınar Karataş'a teşekkür ederim.

Uzakta olsalar da, kendilerini hep en yakınımda hissettiren, beni motive etmek için elinden geleni yapan, eğitimim için türlü fedakarlıklar gösteren annem Nezaket Kurtoğlu, babam Yıldırım Kurtoğlu, canım ablam Elçin Büyüüksal ve biricik kardeşim Gülçin Gösterici'ye tüm emek ve çabaları için teşekkür ederim.

Bu süreçte gösterdikleri ilgi, anlayış ve destekleri için Dursun ailesine ve son olarak, bana konforlu bir çalışma ortamı sunmak için elinden geleni yapan, bu süreçte yaşadığım olumsuzlukları kolayca atlatmamı sağlayan, moral kaynağım olan fedakar eşim Erhan Dursun'a teşekkür ederim.

ÖZET

DURSUN, Sıdıka. *Türkçede Ettirgen Yapılar*, Doktora Tezi, Ankara, 2017.

Bu tezde ettirgenlik, çatıyı da kapsayan ancak çatıyla sınırlı olmayan anlambilimsel bir kategori olarak ele alınmıştır. Ettirgenliğin bir neden-sonuç ilişkisi olması nedeniyle, kimi zaman *nedensellik* ifadelerinin *ettirgen* olarak yorumlandığı tespit edilmiş ve bu iki kavram arasındaki farklara değinilmiştir. *Nedensellik* tartışmalarının temelleri felsefe tartışmalarına dayandığı için çalışmamızda, felsefeden başlayarak edimbilim, anlambilim, biçimbilim, sözdizimi, sesbilim gibi alanları da kapsayan çok yönlü bir bakış açısı geliştirilmiş, ettirgenliğin tüm bu alanlardaki etkileşimleri incelenmiştir.

Ettirgenliği işlevsel bir yaklaşımla ele alan bu çalışmada yalnızca biçime odaklanan yaklaşımlardan farklı olarak, işlevden biçime, biçimden işleve uzanan bir inceleme yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemle ettirgen biçimlerin her zaman aynı işlev için kullanılmadığı, ettirgenlik işlevinin de her zaman aynı biçimlerle ifade edilmediği gerçeğine ulaşılmıştır.

Bu tezde ettirgenliğin, yalnızca bir eklenme ya da geçişlilik artırma süreci olmadığı kanıtlanmıştır. Çalışmamızda biçimsel ve işlevsel tipolojinin ettirgenlik parametrelerine ayrı ayrı yer verilmiştir. Ettirgenlik, biçimsel tipolojiye göre; *sözdizimsel*, *biçimbilimsel* ve *sözlüksel ettirgenlik* olarak sınıflandırılmış; işlevsel tipolojiye göre de anlambilimsel ölçütler ve *üretkenlik* ölçütüne göre değerlendirilmiştir.

Tezde ettirgen biçimbirimleri de anlambilimsel özelliklerine göre ve üretkenliklerine göre değerlendirilerek, ilk kez sesbilimsel ölçütlerle sınırlı kalmayan bir sınıflandırma yapılmıştır.

Bu sınıflandırma sayesinde, ettirgen eylemlerin sözlükte hangi ölçütlere göre yer alması gerektiğine dair öneriler sunulmuştur.

Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi kuramının da gerektirdiği gibi, bu çalışmada derlem kullanılmamıştır. Bunun yerine, ettirgenliğin bağlama göre nasıl biçimlendiği gözlemleyebilmek ve Çağdaş Türkiye Türkçesinin eğilimlerini belirleyebilmek için, *anlıkoluşum*ları sunan Google arama motorundan yararlanılmıştır. Böylece, dilbilgisi kitaplarında yer almayan kullanımlarla karşılaşmıştır. Bu kullanımlar, *-DXr* biçimbiriminin dolaylı ettirgenlik bildirdiğini ve gerektiğinde diğer biçimlerle nöbetleşebileceğini göstermiştir.

Bu tezde çatı kavramına, konuşucunun bakış açısını yansıtan bir ifade biçimi olarak yaklaşmış, çatı değiştirimi süreçleri de buna göre değerlendirilmiştir. Ettirgenleşme süreçlerini inceleyen çalışmalardaki çözümleme hatalarına yer verilmiş, sürecin kurallarına göre inceleme yönteminin nasıl olması gerektiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler

Turkish causative, ettirgen, nedensellik, ettirgenlik ekleri, sözlüksel ettirgenlik, sözdizimsel ettirgenlik, çatı, işlevsel tipoloji

ABSTRACT

DURSUN, Sıdıka. *Causative Constructions in Turkish*, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2017.

In this thesis, *causativity* is considered as a semantic category that includes the *voice* but not limited to the *voice*. Since causativity is a cause-and-effect relation, it is sometimes found that *causality* expressions are interpreted as *causative*, and the differences between these two concepts are addressed. Since our discussion of causality is based on philosophical arguments, we have developed a multi-faceted view, beginning with philosophy, including pragmatics, semantics, morphology, syntax, phonology and examined the interactions of eternity in all these fields.

In this study, which treated *causatives* with a functional approach, unlike the formalist approaches, both form-to-function and function-to-form analysis has been applied. With this method, we found out that causative forms are not always used for the same function, and that the causative function is not always expressed in the same form.

In this thesis, it is proved that the causativity is not just a suffixation or transitivisation process. In our study, the parameters of formal and functional typology are given separately. Causatives, according to formal typology; classified as syntactic, morphologic and lexical causative types, according to functional typology, semantic parameters and productivity.

In this thesis, causative morphemes are classified according to their semantic characteristics and their productivity, and for the first time a classification which is not limited to the phonological criteria has been made.

Through this classification some suggestions have been provided on which criteria should be used for causative verbs.

As required also by the Transformational Generative Grammar Theory, no corpus has been used in this study. Instead, the Google search engine, which provides the nonce formations, has been used to observe how the causativity is formed according to context and to determine the tendency of Modern Turkish. Thus, we encountered uses that are not included in the grammar books. These uses have shown that the *-DXr* morpheme refers to indirect causative and can alternate with other forms when necessary.

In this thesis, the notion of *voice* was approached as a form of expression, reflecting the perspective of the speaker and the processes of causativisation were examined accordingly. The mistakes in the analysis of the causativisation process are determined and it has been emphasized what kind of methods should be used based on the rules of the process.

Keywords

Turkish causative, causative, causality, causative morpheme, lexical causative, syntactic causative, voice, functional typology

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	ix
İÇİNDEKİLER.....	xi
KISALTMALAR.....	xvi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: TEMEL KAVRAM VE KURAMLAR.....	6
1.1. ÜRETİCİ DÖNÜŞÜMSSEL DİLBİLGİSİ.....	6
1.1.1. Yönetim ve Bağlama Kuramı.....	7
1.2. İŞLEVSEL DİLBİLGİSİ.....	8
2. BÖLÜM: DİLBİLİMSEL TİPOLOJİ VE ETTİRGENLİK.....	11
2.1. DİL EVRESELLİKLERİ VE ETTİRGENLİK.....	11
2.1.1. Dil Evrensellikleri.....	11
2.1.2. Tipoloji ve Evrensellikler.....	11
2.1.3. İşlevsel Tipoloji.....	12
2.2. ETTİRGEN YAPILARIN TİPOLOJİSİ.....	12
2.3. NEDENSELLİK VE ETTİRGENLİK AYRIMI.....	15

2.3.1. Nedensellik Kuramları.....	18
2.3.1.1. Bağımlılık Temelli Kuramlar.....	19
2.3.1.2. Üretim Temelli Kuramlar.....	20
2.4. ETTİRGEN / BAŞLAMALI EYLEM ÇİFTLERİ.....	20
3. BÖLÜM: TÜRKÇEDE ETTİRGEN YAPILAR İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR	37
3.1. TÜRKOLOJİDE ETTİRGENLİK.....	37
3.1.1. Terim Sözlüklerindeki Ettirgen Tanımları.....	37
3.1.1.1. Ettirgen Çatı Tanımları.....	37
3.1.1.2. Ettirgen Eylem Tanımları.....	38
3.1.2. Dilbilgisi Kitaplarında Ettirgenlik.....	39
3.2. EŞZAMANLI YAKLAŞIMLAR.....	41
3.2.1. Lisansüstü Tezlerinde Ettirgenlik.....	41
3.2.2. Bağımsız Çalışmalarda Ettirgenlik.....	42
3.3. ARTZAMANLI YAKLAŞIMLAR.....	48
3.3.1. Türkiye’de Yapılan Lisansüstü Tezleri.....	48
3.3.2. Türkiye Dışında Yapılan Lisansüstü Tezleri.....	48
3.3.3. Bağımsız Çalışmalar.....	49
3.4. TÜRKÇEDE ETTİRGEN YAPILAR.....	50
3.4.1. Ettirgenlik Parametreleri.....	50
3.4.1.1. Biçimsel Parametreler.....	55
3.4.1.1.1. Biçimbilimsel Ettirgenlik.....	55
3.4.1.1.1.1. Ettirgen Biçimbirimleri.....	55
3.4.1.1.1.2. Artzamanlı Yaklaşım.....	64
3.4.1.1.2. Sözdizimsel Ettirgenlik.....	65
3.4.1.1.2.1. sağlamak.....	67
3.4.1.1.2.2. neden olmak / sebep olmak / yol açmak.....	68
3.4.1.1.2.3. zorunda bırakmak / mecbur bırakmak.....	70
3.4.1.1.2.4. Ettirgenlik Haricinde Yorumlanabilen Yüklemeler.....	70
3.4.1.1.3. Sözlüksel Ettirgenlik.....	72
3.4.1.1.3.1. Ayrı Biçimlenenler.....	73

3.4.1.1.3.2. Atomik Eylemler.....	74
3.4.1.3.3.3. Durum Değişimine Yol Açan Kök Eylemler.....	76
3.4.1.1.3.4. Artzamanlı Yaklaşım.....	77
3.4.1.2. Üretkenlik Ölçütü.....	79
3.4.1.2.1. Üretkenlik Nedir?.....	79
3.4.1.2.1.1 Üretkenlik ve Sıklık.....	80
3.4.1.2.2. Türkçede Ettirgen Yapıların Üretkenlik Dereceleri.....	82
3.4.1.2.3. Ettirgen Biçimbirimlerinin Üretkenlik Dereceleri.....	84
3.4.1.3. Anlambilimsel Ölçütler.....	86
3.4.1.3.1. Dolaylılık.....	90
3.4.1.3.1.1. Buyurma.....	92
3.4.1.3.1.2. Sağlama.....	92
3.4.1.3.1.3. İzin Verme.....	93
3.4.1.3.1.4. Zorlama / Zorunda Bırakma.....	94
3.4.1.3.1.5. Neden Olma.....	94
3.4.1.3.1.6. Hizmet Alma.....	95
3.4.1.3.2. Doğrudanlık.....	95
3.4.1.3.2.1. Yardım Etme.....	96
3.4.1.3.2.2. Eşlik Etme.....	96
3.4.1.3.2.3. Fiziksel Müdahalede Bulunma.....	96
3.4.1.3.2.4. İhmal / Engel Olamama.....	97
3.5. ÜRETİCİ DÖNÜŞÜMSEL DİLBİLGİSİ VE TÜRKÇEDE ETTİRGENLİK.....	97
3.5.1. Basit mi, Birleşik mi?.....	97
3.4.1.1. Eylem Yükselmesi.....	99
3.6. ÜRETİCİ ANLAMBİLİM VE TÜRKÇEDE ETTİRGENLİK.....	101
3.7. KILINIŞ.....	103
3.7.1. Ettirgenlik – Kılınış İlişkisi.....	104
3.8. GÖRÜNÜŞ / SÖZLÜKSEL GÖRÜNÜŞ.....	106
3.9. GEÇİŞLİLİK / GEÇİŞSİZLİK.....	107
4. BÖLÜM: ETTİRGEN YAPILARIN ALANLARARASI İLİŞKİLERİ.....	111

4.1. SESBİLİM VE BİÇİMBİLİM ETKİLEŞİMİ.....	111
4.2. BİÇİMBİLİM VE ANLAMBİLİM ETKİLEŞİMİ.....	112
4.2.1. Ettirgen Biçimbirimlerinin Eklenme Sürecini Etkileyen Anlambilimsel Kısıtlamalar.....	112
4.2.2. Türetim / Çekim.....	116
4.2.3. Ettirgen / Oldurgan.....	120
4.2.4. Ettirgen Biçimbiriminin Pekiştirme İşlevi.....	126
4.2.5. Olumsuz Ettirgen.....	131
4.3. SÖZLÜKBİLİM VE ETTİRGENLİK.....	132
4.3.1. Sözlükselleşme.....	132
4.3.2. Sözlükbirim Olarak Ettirgen Çatılı Eylemler.....	133
4.4. BİÇİMSEL SÖZDİZİM AÇISINDAN ETTİRGENLİK.....	135
4.4.1. Üye Yapısı.....	135
4.4.2. Rol Yapısı.....	140
5. BÖLÜM: ÇATI.....	146
5.1. ÇATI KAVRAMI VE ÇATI DEĞİŞTİRİMİ.....	149
5.2. ÇATI BİRLEŞMELERİ VE SINIRLILIKLAR.....	149
5.2.1. Ettirgen Biçimbirimlerinin Diğer Çatı Biçimbirimleriyle Kullanılması ve Sınırlılıklar.....	149
5.2.1.1. Ettirgen +(Ettirgen) + Edilgen.....	149
5.2.1.2. Ettirgen + Dönüştürücü.....	149
5.2.1.3. Ettirgen + İşteş.....	150
5.2.1.4. Edilgen + Ettirgen.....	151
5.2.1.5. Dönüştürücü + Ettirgen.....	152
5.2.1.6. İşteş + Ettirgen.....	154
5.2.1.7. İşteş + Ettirgen + Edilgen.....	154
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	156
TERİM LİSTESİ.....	167
TÜRKÇE - İNGİLİZCE TERİM LİSTESİ.....	167

İNGİLİZCE - TÜRKÇE TERİM LİSTESİ.....	174
KAYNAKLAR.....	181
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU.....	193
EK 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU.....	194

KISALTMALAR

Alm.	Almanca
bkz.	bakınız
Çev.	Çeviren
Fr.	Fransızca
İng.	İngilizce
s.	sayfa
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

Türkoloji alanındaki bir çalışma için ideal olan, eldeki verilerin uygun dilbilim yöntemleriyle incelenmesidir. Dilbilim yöntemlerinin kullanılmadığı, yalnızca örneklerin sıralandığı Türkoloji verileri kadar, bu verilerden yararlanmayan dilbilim çalışmaları da eleştirilmeye açık olacaktır.

Bu tezde amaçlanan, dilbilimin sunduğu güncel yöntemlerden yararlanarak geleneksel dilbilgisi kalıplarının dışına çıkabilmektir. Öyle ki, henüz öneri aşamasındayken bile gerek Türkoloji, gerekse güncel Dilbilim çalışmaları içinde ettirgenlik konusunda ele alınmayı, sentezlenmeyi bekleyen birçok nokta tespit edilmiştir. Türkoloji çalışmalarındaki ettirgenliği yalnızca bir eklenme süreci olarak görme eğilimi, diğer yandan dilbilimsel tipoloji çalışmalarında ettirgenlik sınıflandırmalarında belirleyici özellikleriyle çok önemli bir yere sahip olan Türkçenin, 1970’lerde yapılan çalışmalardan alınmış birkaç sınırlı [hatta bazen hatalı, bkz. (125), (128)] örnekle temsil edilmesi, Türkçede ettirgen yapıların geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini göstermiştir.

Bu tezin konusunu ettirgenliğin oluştuğusunun çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Dilbilimsel tipolojide ettirgen yapıların ne denli önemli bir yere sahip olduğu gerçeği bu nedenlerden ilkidir.

Ettirgenlik, dilbilim ve dilbilgisi alanında son yarım asırdır, çok tartışılan bir konu olmuştur. Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi kuramı ettirgenlikten beslenmiştir. Bu alandaki gelişmeler, ettirgenliğin yeni dilbilgisi kuramlarına bir araç olduğunu ve dilbilgisel çevresine çeşitli kuramsal etkileri bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu kadar etkileşimi olan bir yapının yalnızca biçimsel açıdan incelenmesi yapıyı çözmek ya da tanımlamak için asla yeterli değildir. İşlevsel-tipolojik yaklaşımlardan elde edilen çalışmalar, son 10-15 yıl içinde ilgi çekici sorunlar gündeme getirmiştir. Bunlar, ettirgen yapıların kullanımında ne tür biçimsel ve anlamsal bilgiler bulunduğu ve ettirgenliğin nasıl kodlandığıyla ilgili bazı dillerarası sorunlardır. Diğerleri, olay yapısı, geçişlilik gibi kavramların ettirgenlikle nasıl bir ilişki içinde olduğu gibi daha geniş kapsamlı sorulardır. Martin Haspelmath (2008a), ettirgenliği “evrensel bir kavram-anlamsal konsept” olarak tanımlar. Çünkü toplumsal ilişkiler içinde insanın çevresindeki diğer

insanlar ve varlıklar ile “harekete geçirme”, “durumunu değiştirme” gibi etkileşimleri vardır. Ettirgenlik en az iki üye arasındaki etkileşimi kodlar. İnsanın en temel ihtiyaçlarından olan *ye-* eyleminin ettirgen biçimi olan *yedir-*; bir yediren, bir yiyen, bir yiyecek ve bir yeme eylemi içerir. İnsanın tüm bu kişiler, nesnelere ve olaylar arasındaki nedensellik ilişkilerini kodlama gereksinimi ettirgenliği evrensel bir kavram yapar. Ancak her dilin bunu kodlama biçimi farklıdır. İşte bu farklılıklar evrensel bir kavram olan ettirgenliğin, tipolojik olarak sınıflandırılmasını sağlar. İnsanın, olaylara bakış açısının, algı ve davranışlarının farklılığına dikkat çeker. Örneğin; Türkçe, *öl-* eylemine ettirgenlik eki getirerek *öldür-* eylemini üretir, ancak İngilizce bu anlamı, *die* “ölmek” eylemiyle hiçbir biçimsel ilişkisi olmayan *kill* “öldürmek” eylemiyle karşılar.

Dünya dillerinin sınıflandırılmasında önemli bir ölçüt olan ettirgenlik, Altay dilleri akrabalığının kanıtlanması açısından da son derece önemli olabilir, çünkü Türkçedeki ettirgen eylem gövdelerinin son derece dayanıklı ve karmaşık yapısı, Lars Johanson’un çekicilik ölçütüne göre, ödünlenmek için yeterince çekici değildir (2007a, s. 52).

atı, aynı dil içinde bile döneme ve bölgeye göre farklı biçimlenebilen bir olgudur. Bir eylem kökünün art ve eşzamanlı çatı ekleri farklı olabilir. Veya standart dildeki yapıyla ağızlardaki yapı, farklı olabilmektedir. Örneğin, *öl-* eyleminin ettirgen biçimi Türkiye Türkçesinde *öldür-*; Eski Türkçede ve Tuvacada *öl-ür-* biçimindeyken; Tatarcada *üter-* biçiminde sözlükselleşmiş olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle bir dilin çatı tipolojisini belirleyebilmek için, inceleme alanı, aynı dönem ve bölge ile sınırlandırılmalıdır. Bu gerekçeyle tezin inceleme alanı Türkiye Türkçesi ile sınırlandırılmıştır. Ancak gerekli durumlarda artzamanlı ve karşılaştırmalı yöntemlere de başvurulmuştur.

Bu tezde ettirgenliğin tercih edilmesinin diğer bir nedeni de, ettirgenliğin geleneksel dilbilgisinde ele alındığı gibi yalnızca eklenmeyle oluşan eylem gövdelerinden ibaret olmadığını göstermektir. Türkçede ettirgenliği ifade etmenin biçimbilim dışında sözdizimini ve anlambilimini de ilgilendiren farklı yolları vardır (bkz. 3.4.1.1.). Ayrıca Türkoloji literatüründe ettirgenliğin tanımı ve kapsamı konusunda da uzlaşlamamıştır (örneğin, ettirgen / oldurgan ayrımı için bkz. 4.2.3.). Bu alışmada, Türkçede ettirgenliğin kapsamı ve sınırları belirlenmeye çalışılmıştır.

Başka bir neden, anlambilim açısından da yanıtlanmayı bekleyen onlarca sorunun bulunmasıdır. Bu tezde ettirgenlik, anlambilimsel ölçütlere göre de sınıflandırılmaktadır. Doğrudan ve dolaylı ettirgenlik ifadelerinin Türkçede ettirgenliğin en belirleyici ölçütü olduğu tespit edilmiştir. Türkçede ettirgenleştirme süreci anlambilim, biçimbilim, sesbilim, sözlükbilim, sözdizim ve edimbilim açısından, oldukça geniş bir inceleme alanı oluşturur. Her bir alanı diğerinden bağımsız düşünmek, yanılığın en büyük sebebidir, çünkü tüm alanlar etkileşim halindedir.

Çağdaş dilbilgisi anlayışı, ettirgenliğin, geleneksel dilbilgisinde ele alındığı gibi, yalnızca anlambilimsel boyutu olmadığı konusunda hemfikiridir. Ettirgenliğin etkileşim halinde olduğu farklı alanlara ayrı ayrı değinen kimi çalışmalar bulunmaktadır. Ancak tüm alanları bir arada inceleyen ayrıntılı bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Ettirgenlik, genellikle hacmi oldukça geniş olan *çatı* konusu içinde ele alındığından, bu kadar ayrıntıya girmekten kaçınılmaktadır. Oysa, tek başına ele alınmayı hak edecek öneme sahiptir. Türkçede birkaç sınırlama dışında, tüm eylemlerin ettirgen yapılabilmesi bile, tek başına değerlendirilmesi için yeterli bir neden sayılabilir. Ayrıca ettirgenliğin Evrensel Dilbilgisi, Dilbilimsel Tipoloji ve Altayistik açısından ne denli önemli olduğundan yukarıda da bahsedilmiştir.

Bu tezin konusu *ettirgen çatı* değil, *ettirgenlik* olduğu için, bu çalışmada ettirgenlik, çatı olup olmadığına dair bir yargıya varılmadan, anlambilimsel bir kavram olarak ele alınmakta, çatıyı ilgilendiren yönlerine de ayrıca değinilmekte, *biçimbilimsel ettirgenliğin* çatı birleşimi ve değiştirimi süreçlerine de yer verilmektedir.

Biçimsel tipolojiye göre dillerde ettirgenlik, çeşitli şekillerde ifade edilmektedir; ettirgenlik anlamının eylem üzerinde işaretlenmesiyle yapılan *biçimbilimsel ettirgenlik*, cümleye neden olma anlamı içeren yeni bir yüklem eklenmesiyle oluşan birleşik cümleyle yapılan *sözdizimsel ettirgenlik* ve herhangi bir işaretleyicisi olmadığı halde, neden olma anlamı taşıyan eylemlerle yapılan *sözlüksel ettirgenlik*. Türkiye Türkçesinde bu yöntemlerin tümü kullanılmaktadır. Ancak bu yöntemlerle yapılan ettirgenlikler birbirine denk değildir, her birinin işlevi farklıdır. Bu nedenle *üretkenliği* (productivity) de farklıdır. Haspelmath (1993, 2008b), ettirgen yapıların biçimi, anlamı ve üretkenliği arasındaki ilişkiler konusunda evrensel bulgulara ulaşmıştır. Ona göre *sözdizimsel* yapılar en üretken olanlardır çünkü herhangi bir eylem cümlesi neden olma anlamı

taşıyan bir yüklem eklenerek ettirgen yapılabilir. Örneğin, *Ali seviliyor.* cümlesinin yüklemi biçimbilimsel yolla ettirgen çatıyla birleşmeye uygun değildir. **Ayşe, Ali'yi sev-il-t-iyor.* yapısı dilbilgisel değildir. Ancak *Ayşe, Ali'nin sevilmesini sağlıyor.* cümlesi sözdizimsel yolla yapılmış ettirgen bir cümledir ve dilbilgiseldir. Dolayısıyla biçimbilimsel yolla ettirgen yapılamayan bir eylem bile sözdizimsel yolla ettirgen yapılabilmıştır. Bu da *sözdizimsel* yapıların *biçimbilimsel* yapılardan daha üretken olduğunu gösterir. *Sözlüksel ettirgenlik* ise belirli sayıda eylemde görüldüğü için üretkenliği en az olan yapıdır. Örneğin, *Ali anahtarı deliğe soktu.* cümlesi *Anahtar deliğe girdi.* cümlesinin ettirgen biçimidir. Bu cümle *Ali anahtarı deliğe girdirdi.* biçiminde de kurulabilirdi, ancak *Ali'nin girdir-* eylemindeki etkisi *sok-* eylemindeki kadar doğrudanlık belirtmediği için *biçimbilimsel ettirgen* yerine yeni bir sözcük tercih edilmiştir. Çünkü *sok-* eylemine *Ali* fiziksel olarak doğrudan dahildir ancak *girdir-* eyleminde doğrudan dahil olmak zorunda değildir, buyurarak, zorlayarak, izin vererek eylemin gerçekleşmesini sağlamış olabilir. Masayoshi Shibatani (1976), dildeki ettirgen biçimlerin boyutu ile doğrudanlık ifadesi arasında evrensel bir orantı olduğunu söyler. Ona göre en doğrudan ettirgenlik ifadesi en küçük yapıyla, en dolaylı ettirgenlik anlamı ise en büyük yapıyla sağlanır. Buna göre *sözlüksel ettirgenler* sıfır biçimbirimle işaretlendiği için en küçük ettirgen yapılardır ve en doğrudan ettirme anlamına sahiptir. *Sözdizimsel ettirgenlik* ise *ettirenin* eylemin dışında kaldığı ve en dolaylı yoldan etkileme anlamı verilmek istendiği durumlarda devreye girer. *Biçimbilimsel ettirgenlik* Eski Türkçeden itibaren tanıklanabilirken, *sözdizimsel ettirgenliğin* daha yeni kullanımlar olduğu gözlenmektedir. Bu durum *sözdizimsel ettirgen* yapıların Türkçeye Arapça, Farsça gibi yabancı dillerin etkisiyle geçmiş olabileceğini düşündürmektedir. “Sebepl olmak” gibi Arapça bir sözcük ve yardımcı eylemden oluşan ifadelerle yapılan *sözdizimsel ettirgenlik* dil devrimi sonrasında “neden olmak” yapısına dönüşmüş olabilir. Çağdaş Türkiye Türkçesinde neden / sebep olmak, yol açmak, zorunda bırakmak, sağlamak gibi eylemlerle kurulan yan cümlelerle birleşerek oluşan *sözdizimsel ettirgenlik* oldukça üretkendir ve neredeyse tüm eylemlerle kurulabilir.

Bu tez, Türkçede ettirgenliğin geniş bir anlam aralığına sahip olması, biçimsel tipoloji açısından farklı yollarla oluşturulması; üye yapısı, geçişlilik / geçişsizlik, anlam gibi kendisine bağlı çok çeşitli değişkenler bulunması, dilbilimin farklı alanlarıyla etkileşim

halinde olması gibi nedenlerle, ettirgen yapıları çok boyutlu olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmada biçimden işleve, işlevden biçime uzanan iki yönlü inceleme yöntemi kullanılmaktadır. Örneğin, ettirgen bir yapıdan yola çıkarak, onun hangi işlevlerde kullanıldığını belirlemek ve tam tersi olarak ettirgenlik işlevinden yola çıkarak, onun hangi biçimlerle ifade edildiğini belirlemek. Eşzamanlı yaklaşımla uyguladığımız bu yöntem bize, ettirgen biçimbirimlerinin her zaman ettirgenlik işlevinde kullanılmadığını ve ettirgenlik işlevi için de her zaman ettirgen biçimbirimlerinin kullanılmadığı gerçeğini gösterir.

Engin Uzun, Türkçede bir türetim sürecinin Türkçe sözlüklerdeki sıklığı ile derlemdeki sıklığı arasında hiçbir anlamlı ilişki bulunmadığını; derlemlerin, süreçlerin üretkenliğini değil, türemiş sözcüklerin sözvarlığındaki yaygınlıklarını gösterdiğini söyler (2008, s. 149). Bu nedenle, bu tezde, ettirgen biçimbirimlerinin olası üretme potansiyeli sorgulanırken derlemler yerine, anlıkoluşumları sunabilen Google arama motorundan yararlanılmıştır. Berke Vardar (2002, s. 53), *Üretici Dilbilgisinde* de bu nedenle derlem kullanılmadığını belirtir. Örneklerin güvenilir olması için aynı kullanımın en az üç yerde geçiyor olmasına dikkat edilmiştir.

Bu çalışma, ettirgenliği işlevsel yaklaşımla inceleyerek, dilbilgisi konularına çok yönlü bakma konusunda bir örnek oluşturmayı hedeflemektedir. Çünkü dil, birbiriyle etkileşim halinde olan farklı işlevlerdeki bileşenlerden oluşan bir sistemdir. Tez, Türkiye Türkolojisi, Batı Türkolojisi ve Dilbilimin sunduğu dil inceleme yöntemlerinden yararlanmayı ve bunları sentezlemeyi hedeflemektedir.

1. BÖLÜM

TEMEL KAVRAM VE KURAMLAR

1.1. ÜRETİCİ DÖNÜŞÜMSEL DİLBİLGİSİ

Sözdizimi tartışmalarına yön veren en etkili kuramlardan biri *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi* kuramıdır. 1957’de Noam Chomsky’nin geliştirdiği *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi* (Transformational Generative Grammar) modeli, *Evensel Dilbilgisi* olarak da anılır. *İlkeler ve Değiştirgenler* (Yönetim ve Bağlama Kuramı) gibi kuramları da içerir. Daha önce yapısalcılığın öne sürdüğü, her dilin benzersiz olduğu düşüncesini reddeder. Dilde sınırlı sayıda kuralla sınırsız sayıda cümle üretmenin mümkün olduğunu varsayar. Chomsky’nin bu kuramı, İngilizce’den yola çıkarak, tüm dillerde cümleler arasındaki ilişkileri göstermek için bazı dönüşüm kurallarını kullanan evrensel bir dil çözümleme sistemidir. Bu kuramda cümleleri çözümleyebilmek için bir *derin yapı* ve *yüzey yapı* tasarlanır. *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi* sözdizimsel, anlamsal ve sesbilimsel bileşenlerden oluşur.

Derin Yapı (deep structure), sözdizimsel bileşende elde edilir, algılananı yansıtan varsayımsal, soyut bir katmandır. Cümlenin anlamı *derin yapı*da yüklüdür. Belirli dönüşüm kurallarıyla *derin yapı*dan *yüzey yapı* üretilir. *Yüzey yapı* (surface structure), somut, dilbilgisel bir katmandır. Söze ve yazıya dönüşmüş biçimdir (bkz. (Vardar, 2002; Bayraktar, 2014, s. 116).

Örneğin, *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi Hasan, Ali’yi öldürdü.* cümlesini *yüzey yapı*; *Ali öldü.* cümlesini ise bir önceki cümlenin *derin yapısı* kabul eder. Yani *derin yapı*daki *Ali öldü.* cümlesinin çeşitli kurallarla dönüşüm süreci geçirerek *yüzey yapıya*, *Hasan, Ali’yi öldürdü.* olarak çıktığını varsayar.

1.1.1. Yönetim ve Bağlama Kuramı (İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı)

Chomsky'nin, sözdizimindeki üye dizilişinin rastlantısal olmadığı, üyelerin birbiriyle yönetim ve bağlama ilişkisi olduğu düşüncesine dayanır. Buna göre cümleler, ilişkileri belirleyen (yöneten) ve ona uyan (yönetilen) üyelerden oluşur. Bu kuramla birlikte Chomsky'nin *derin yapı* ve *yüzey yapı* hakkındaki düşünceleri değişmiş, bazı kısıtlamalara giderek, bu yapıları *d-structure* (d-yapı), *s-structure* (y-yapı) olarak adlandırmıştır (Karabulut, 2011, s. 87-91). *d-yapı* derin yapıya göre daha soyut ve karmaşıktır. *y-yapı* ise yüzey yapının aksine, son evre olarak algılanmaz. *y-yapı*dan sonraki aşama sesbilgisel ve mantıksal yapıdır. *d-yapı*dan *y-yapıya* doğru gerçekleşen dönüşümler, taşıma kurallarıyla sağlanır. *Evensel Dilbilgisinin* önceki yaklaşımlarından farklı olarak, kurallara değil, doğuştan geldiği düşünülen dil sisteminin ilkeleri ve değiştirgenlerine dayanır (Uzun, 2000, s. 91-96). *İlkeler ve değiştirgenler* kuramının *Rol Kuramı*, *Yönetim Kuramı*, *Durum Kuramı*, *Taşıma Kuramı* ve *Sınırlama Kuramı* gibi altkuramları vardır. Bu tezde kullanılan *yönetim*, *yöneten*, *rol*, *konusal rol*, *durum yükleme*, *taşıma*, *yükselme*, *ilkeler*, *değiştirgenler*, *d-yapı*, *y-yapı*, *iç üye* (içsel katılan), *dış üye* (dışsal katılan) gibi kavramlar bu altkuramlar tarafından üretilmiştir. Aşağıda Vardar'ın (2002) *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin* bazı kavramları için yaptığı tanımlar yer almaktadır:

dönüşüm: (Alm. *Transformation*, *Umformung*, Fr. *transformation*, İng. *transformation*). Bir tuncenin derin yapısından yüzeysel yapısına geçilmesini sağlayan kural ve bu kuralın uygulanmasıyla ortaya çıkan süreç. Belli bir dizimsel yapısı olan bir dizilişe uygulanan dönüşüm kuralı, türev sayılan dizimsel bir yapısı olan yeni bir diziliş elde etmeyi sağlar. Böyle bir kuralın uygulanması sonucu katma, silme, değiştirme, değiştirme işlemleri gerçekleşir. Dönüşüm, tuncenin üretiliş sürecinde bir aşamadır.

dönüştürüm: (Alm. *Transformation*, *Umformung*, Fr. *transformation*, İng. *transformation*). Dönüşümün gerçekleşmesini sağlama.

dönüşümsel: (Alm. *Transformationell*, Fr. *transformationel*, İng. *transformational*) Dönüşüme ilişkin olan, dönüşüm niteliği taşıyan.

durum dilbilgisi: (Alm. *Kasusgrammatik*, Fr. *grammaire des cas*, İng. *case grammar*). Tümceyi bir eylem ve bu eyleme belli durum ilişkileriyle bağlı ad dizimleri olarak ele alan, bunlar arasındaki anlam bağıntısını derin yapıda incelemeyi öngören dilbilim kuramı; Ch. J. Fillmore'un üretici dilbilgisine verilen ad.

öncül: (Alm. *Antezedent*, Fr. *antécédent*, İng. *antecedent*). Bir adılın gönderme yaptığı ve adıldan önce gelen öge. Örneğin *Kız, çocuğu kucağına aldı, sonra onu yatağına yatırdı.* cümlesinde *çocuk, o* adılının öncülüdür.

yerleşme: (Alm. *Einbettung*, Fr. *enchâssement*, İng. *embedding*). Üretici-dönüşümsel dilbilgisinde bir tümcenin (kurucu tümcenin) bir başka tümceye (ana tümce) katılması. Örneğin *Komşumuz Δ söylüyor* ve *Çocuğu hasta* tümceleri yerleşme dönüşümüyle *Komşumuz çocuğunun hasta olduğunu söylüyor.* biçimini alır. Burada Δ simgesi, kurucu tümcenin alacağı yeri belirtir.

yönetme: (Alm. *Rektion*, Fr. *rection*, İng. *government*). Bir birimin belli bir tümleş alması bakımından yerine getirdiği işlev.

1.2. İŞLEVSEL DİLBİLGİSİ

İşlevsel Dilbilgisi, Simon C. Dik (1978) tarafından geliştirilen, dilin doğasına işlevsel açıdan bakmaya dayanan genel bir kuramdır. Chomsky'nin *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi* kuramına dayanır (Siewierska, 1991).

Dik'e göre (1989) *İşlevsel Dilbilgisi* yapıda değil, bağlamda görülen yüklelemeye dayanır. Doğal dili daha geniş açıdan ve edimsel olarak işleyen bir araçtır. Doğal dilin dilsel ifadelerini tipolojik, psikolojik ve edimsel açıdan yeterli biçimde tanımlamaya ve açıklamaya çalışır.

Biçimsel yaklaşımda dil, soyut, biçimsel bir nesne (örneğin; cümleler bütünü) gibi algılanır ve dilbilgisi bu biçimsel nesneyi anlamdan ve kullanımdan bağımsız olarak tanımlamaya çalışır. Sözdizimi, yöntem olarak anlambilim ve edimbilimden daha önceliklidir (Dik, 1989, s. 2).

İşlevsel yaklaşımda ise dil, insanlar arasında iletişimsel ilişkiler için kullanılan sosyal etkileşim aracı olarak algılanır. Sözlü etkileşim, örneğin dil aracılığıyla sosyal etkileşim, yapılandırılmış bir birliktelik etkinliğidir, çünkü en az iki katılımcı gerektirir. Kurallar, normlar ve düzenlemelerle yönetilen bir etkinliktir. Katılımcılar, kurallar ve ilkelerle oluşan dilsel ifadelerden yararlanırlar (Dik, 1989, s. 3).

Biçimsel yaklaşımlar dili, kullanımdan bağımsız, yapısal tanımlamalar olarak görürken, işlevsel yaklaşım, bunun tam tersine, dildeki yapısal düzenlemeleri insanın sosyal etkileşimindeki rolüyle değerlendirir (Siewierska, 1991).

İşlevsel dilbilgisi, işlevi üç ayrı düzlemde inceler: anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel işlevler (Dik, 1978).

1. Anlambilimsel İşlevler: Yüklem belirdiği olay durumunda yer alan üyelerin rollerini belirler. Bunlar, *kılıcı, hedef, alıcı, kaynak, konum* ve *zaman* gibi anlambilimsel rollerdir.

2. Sözdizimsel İşlevler: Olay durumunun dilsel ifadeye yansıtılmasındaki bakış açısını gösteren *özne* ve *nesne* gibi sözdizimsel işlevlerdir.

3. Edimbilimsel İşlevler: Konuşucu ve dinleyicinin iletişim ortamındaki bilgi ilişkisini sunan *tema, konu* ve *odak* gibi edimbilimsel işlevlerdir.

İşlevsel dilbilgisi, cümlenin biçim ve anlam özelliklerini belirleyebilmek için, her cümlenin bir derin yapısı olduğunu varsayar. Dilsel ifadelerin, bu derin yapıya bir takım kuralların uygulanmasıyla oluştuğunu kabul eder.

Derin yapıdaki cümle, bazı biçimsel ve anlambilimsel katmanlar içeren karmaşık ve soyut bir yapıdadır. Özellikleri ve ilişkileri düzenleyen bir yüklemi olmak zorundadır. Örneğin *yaz-* eylemi derin yapısında *yazan* ve *yazılan* rolünde iki çekirdek üye içerir. Bu üyeler yüzey yapıda *özne* ve *nesne* olarak görünür: *Ali mektup yazdı*. Derin yapıda *yazan* rolünde olan üye, yüzey yapıda *Ali* (özne); *yazılan* rolündeki üye ise *mektup* (nesne) olarak karşımıza çıkar.

Sözdizimsel düzlemde *özne* işlevi yüklenen zorunlu üye, olay durumunun bakış açısını belirler (Dik, 1978).

(1) a. Ali mektup yazdı.

b. Mektup Ali tarafından yazıldı.

cümleri aynı olay durumunu farklı bakış açılarıyla sunmaktadır. Her iki cümlede de *yaz-* eyleminin yazanı (kılıcı) *Ali*, yazılanı (konu) *mektup*tur. Ancak (1)a'da *özne* işlevi *kılıcı* rolüne yani *Ali*'ye, (1) 'de ise *konu* rolü yani *mektup* üyesine yüklenmiş, böylece farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle aynı olay durumunu yansıtmalarına rağmen eşanlamlı değildirler. Bakış açısının belirlenmesi için *özne* işlevinin hangi anlambilimsel role yüklendiği önemlidir.

İşlevsel dilbilgisi, dildeki yapısal öğelerin neye göre seçildiğini ve hangi işlev için kullanıldığını bağlama göre belirlemeye çalışır.

2. BÖLÜM

DİLBİLİMSEL TİPOLOJİ VE ETTİRGENLİK

2.1. DİL EVRENSELLİKLERİ VE ETTİRGENLİK

2.1.1. Dil Evrensellikleri

Evrensel Dilbilgisinin hedefi bir dil evrenselleri bütünü yaratmaktır. Bu evrensellikler dillere göre farklılıklar gösterebilen göreceli evrensellikler ve tüm diller için geçerli olan mutlak evrenselliklerdir.

Dil evrensellikleri çalışmalarının temel amacı diller arasındaki çeşitliliğin oranını ve sınırlarını belirlemektir.

Dil evrensellikleri çalışmalarında iki farklı yaklaşım vardır. Joseph H. Greenberg'in öncüsü olduğu yaklaşımda, araştırmacılar evrensellikleri belirleyebilmek için olabildiğince fazla dili içeren kapsamlı bir veritabanı kullanmayı tercih eder. İkinci yaklaşım ise Chomsky'nin savunduğu, belirli bir dili ayrıntılı bir şekilde analiz etmenin evrenselliklere ulaştıracağı düşüncesidir. İngilizceye yoğunlaşan Chomskyci yaklaşım ile farklı dillerden veriler sunan Greenbergci yaklaşımın ortaya çıkardığı bulgular karşılaştırıldığında, farklı dillerden oluşan bir veritabanı kullanılmasının önemi ortaya çıkmıştır (bkz. Chomsky, 1965; Greenberg, 1966).

2.1.2. Tipoloji ve Evrensellikler

Dil evrensellikleri dünya dillerindeki benzerlikleri, dil tipolojisi ise diller arasındaki farklılıkları belirlemeye çalıştığı için ilk bakışta birbirinin karşıtı gibi görünseler de aslında uygulamada paralel bir şekilde ilerlerler. Dil evrenselliklerini çalışmak isteyen bir dilbilimci, dil tipolojilerinden yararlanmak zorundadır. Dil tipolojisi çalışmak için de dilleri sınıflandırabilecek belli ölçütler oluşturulması gerekir. Dil tipolojisi çalışmak, dil evrensellikleri hakkında belli varsayımlar yapmayı gerektirir. Her ikisi de diller arasındaki çeşitlenmeye dayanır. Dil evrensellikleri, bu çeşitlenmenin sınırlarıyla,

tipoloji araştırması ise doğrudan olası çeşitlenmeyle ilgilenir. Anlam ya da yöntem açısından bu çalışmaları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bernard Comrie, bu alanda yapılan bir çalışmayı özel olarak dil evrensellikleri ya da dil tipolojisi çalışması olarak sınıflandırmann zor olduğunu, kitap ve makale başlıklarında kullanılan *tipoloji* veya *evrensellikler* ibarelerinin tesadüfen seçilmiş olduğunu belirtir (2005, s. 49-50).

Engin Uzun, tipoloji ve evrensellikler arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar: “Dilleri sınıflama isteği, diller arasındaki ortak özellikleri ortaya çıkarma gereğini, bu gereklilik sonucu ortaya çıkan saptamalar da diller arası ortak özelliklerin keşfini beraberinde getirmiştir.” (2006, s. 107).

2.1.3. İşlevsel Tipoloji

Greenberg, daha önceki üretici ve yapısalcı yaklaşımların aksine, işlevi temel alan bir tipoloji yaklaşımı benimser (1963, 1966). Bu yaklaşım, yetmişli yıllarda oldukça kabul görür ve *İşlevsel Tipoloji* olarak anılır. John Haiman, Talmy Givón, Paul J. Hopper ve Sandra A. Thompson, önemli temsilcilerindendir. *İşlevsel Tipolojinin* en belirgin özelliği dillerarası karşılaştırmaya dayanması ve biçim ile işlev arasındaki ilişkilere odaklanmasıdır. Dillerarası karşılaştırma yöntemi, dünya dillerindeki ortak dilsel olguları belirleyerek tek bir dildeki olguların yeni ve farklı açılardan açıklanmasını sağlar.

2.2. ETTİRGEN YAPILARIN TİPOLOJİSİ

Ettirgen yapılar, dilbilimin yakın tarihi içinde tipoloji, felsefe (neden olmanın doğası) ve anlama antropolojisi (insanın algılaması ve neden olmanın sınıflanması) gibi disiplinlerle yakın ilişki içinde olmuştur. Dilbilim için ettirgen yapıların çalışılması, gerek aynı dil içinde gerekse diller arasında anlambilim, biçimbilim ve sözdizimi gibi farklı alanların etkileşimini sergilediği için önemlidir. Üretici anlambilimin gelişmesinde de ettirgen yapılar çok önemli bir rol oynamıştır (Comrie, 1989, s. 165).

Araştırmalar, ettirgen yapıların ne tür özellikler taşıdığını belgelemenin yanısıra, çeşitlenmeye neden olan etkenler üzerine de yoğunlaşmıştır. Ettirgenlik son yıllarda

oldukça popüler bir çalışma alanı olsa da dilbilim literatüründe öncelikle biçimsel yaklaşımlarla ele alınmıştır.

Shibatani (1976) ettirgenlik kavramını, “konuşucunun *neden olan olay* (causing event) ile *neden olunan olay* (caused event) arasında olduğuna inandığı bağıllık ilişkisi” olarak tanımlar. Daha sonraki çalışmalar da onun bu tanımıyla örtüşür (Comrie, 1989; Dixon, 2000; Talmy, 2000).

Shibatani, ettirgen bir yapıyı belirlemenin kolay olmadığını; ancak doğru belirlediğimizi varsayarsak da, o yapının tüm dilbilgisel açıklama ve tanımlamasını çözmüş olacağımızı ifade eder (Shibatani, 1976).

Ona göre bunu anlamanın iki yolu vardır:

1. *Neden olan*¹ bir olay ve *neden olunan* bir olay olmalıdır. *Neden olunan olay* her zaman *neden olan olaydan* sonradır.

2. *Neden olan olay* olmadan, *neden olunan olay* gerçekleşmez.

Buna göre, *Ali Hasan'ı öldürdü.* cümlesi ettirgen bir cümledir. Çünkü, *Ama Hasan ölmedi.* cümlesiyle devam edemez. *Ali*'nin öldürmüş olması (neden olan olay), *Hasan*'ın ölmüş olmasını (neden olunan olay) gerektirir. Ya da, *Hasan*'ın ölümü *Ali*'nin öldürmesine bağlıdır. Bu cümle, yukarıdaki iki maddeye de uygundur.

Ali, Ayşe'nin düştüğünü gördü. cümlesi de *Ama Ayşe düşmedi.* cümlesiyle devam edemez, ama buna rağmen ettirgen bir cümle de değildir. Çünkü *Ayşe*'nin düşmesi *Ali*'nin görmesine bağlı değildir. Ya da *Ali*'nin görmüş olması *Ayşe*'nin düşmesini gerektirmez. Yani bu cümlede *neden olan* ve *neden olunan olay* yoktur. Bu cümle iki maddeye de uygun değildir.

---

¹ *neden olan* terimi “causing” yerine *neden olunan* ise “caused” yerine kullanılmıştır. Bu terim daha önce kullanılmamış olup tez yazarı tarafından önerilmektedir.

Ali, Ayşe'nin gelmesini istedi. cümlesi ettirgen bir cümle değildir, çünkü, *Ama Ayşe gelmedi.* cümlesiyle devam edebilir. Yani, *Ali'nin istemesi, Ayşe'nin gelmesini sağlayamamış* olabilir. Bu durumda *neden olunan* bir olaydan söz edilemez. Böylece birinci madde sağlanamamış olur.

Shibatani'nin (1976) ettirgenlik için belirlediği özgün ölçütler şunlardır:

1. Başka bir katılımcının bir eylem gerçekleştirmesine veya belirli bir durumda olmasına neden olan veya zorlayan bir *kılıcı*.

2. İki olay arasındaki ilişki [= *neden olan olay* ve gerçekleşmesine *neden olunan olay*]

Konuşucunun, *neden olunan olayın, neden olan olaydan* sonra gerçekleştiğine inanması.

3. *Neden olan olay* ile *neden olunan olay* arasındaki ilişki.

Konuşucunun, *neden olunan olayın* oluşumunun tamamen *neden olan olaya* bağlı olduğuna inanması ve buradaki iki etkinliğin bağımlılığı.

4. Konuşucunun, bir karşı-sonuca dayalı çıkarımda bulunmasına izin verdiği ölçüde, *neden olan olay* olmazsa, diğer her şey aynı kalsa bile, *neden olunan olayın* belirli bir zamanda gerçekleşmeyeceği düşüncesinde olması (Shibatani, 1976, s. 1-2).

Geleneksel Dilbilim anlayışından bu yana ettirgenliğin oluşumunda sözdiziminin mi yoksa sözlükselliğin mi etkili olduğu tartışılmalıdır. “Ettirgenlik anlamı sözdiziminin içinde mi yer alır, yoksa eylem mi anlamı içerir?” sorularına verilen yanıtlar, ettirgen yapıların hangi kuralla yapıldığını sorgulamış ve sorunun yanıtı, başta yalnızca eylemin sözlüksel anlamından yola çıkılarak aranmış, daha sonra *üretici anlambilim* ışığında sözdiziminin ettirgenliğin biçimlenmesinde belirleyici olduğu üzerinde durulmuştur. Bugüne kadar her iki düşünceyi de çürütecek birçok kanıt sunulmuştur. Ancak bu tartışmalar hala devam etmektedir. Aşağıda bu görüşlerin nasıl ortaya çıktığı ve şekillendiği ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

James McCawley'e göre (1968) sözlüksel bir ettirgen olan *kill* “öldürmek” eylemi “cause become not alive” (*ettir ol değil canlı*) yüklemelerini içerir. Yani McCawley, bu eylemin, “canlı olmamasını sağlamak” gibi bir yapıyı içerdiğini iddia eder ve *sözlüksel*

*ettirgen*lerin anlambilimsel temellerinin biçimbirimlere değil bu parantez içindeki yüklemelere dayandığını söyler.

David Dowty'ye göre (1979) *ettirgenlik* *ettir* ve *ol* yüklemelerini içeren önermeler arasındaki ilişkiden ibarettir.

Malka Rappaport ve Levin (1988), *ettirgenliği*, *ettiren* üyenin (x) değişim gösteren üye (y) üzerindeki etkisi olarak açıklar: x ETTİR [y OL z]. Bu formülde x, y'nin z olmasını sağlamaktadır.

Ray Jackendoff (1990), *ettir* yüklemine bir *şey / olay* ile başka bir *olay* arasındaki ilişki olarak açıklar. *Sözlüksel ettirgen* eylemlerin anlamının ayrıştırılabileceğini savunur.

Ken Hale ve Jay Keyser de (1993) McCawley'den etkilenerek *ettir* ve *ol* yüklemelerini kullanır, ancak onların çözümlemesi *ettirgenliği* tamamen sözlüksel bir süreç olarak ele alır. McCawley'nin çözümlemesinde *ettirgenlik* anlamı sözdiziminde sunulur.

2.3. NEDENSELLİK VE ETTİRGENLİK AYRIMI

Causation (neden olma) olgusu, neden-sonuç ilişkisinin dilbilimsel ifadesi, antik çağlardan beri düşünürlerin ilgisini çeken bir konu olmuştur. Bu konuda üretilen kuramlar genellikle İngilizce üzerinden açıklanmıştır. İngilizcede *ettirgenlik* anlamı Türkçedeki gibi biçimbirimlerle değil sözlüksel ve sözdizimsel yollarla verildiği için tüm neden olma ifadelerini kapsayan *causation* terimi kullanılmıştır. Ancak bu kavram Türkçeye aktarılırken bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu terim, Türkçede hem *neden olma* hem de *ettirme* karşılıklarıyla kullanılmaktadır. Türkçede *ettirgenliği* incelerken dilbilimsel tipolojiden yararlanmak isteyen modern çalışmalarda *causation* kavramının *ettirgenlik* olarak algılandığı ve *nedensellik*le karıştırıldığı dikkat çekmektedir (bkz. Panzer, 2016; Demircan, 2003; Sebzecioğlu, 2016). Bu karışıklık en çok *sözdizimsel ettirgenlikte* ortaya çıkar. Caner Kerimoğlu (2009, s. 1741), “sentaktik *ettirgenlik*, gramerciliğimizde hemen hemen hiç işlenmediği için örnek verirken tereddütler yaşanmaktadır.” diyerek bu duruma dikkat çekmiştir. Kerimoğlu'nun söz ettiği tereddütün temel sebebi Türkçe için neyin *ettirgen* olup olmayacağını henüz belirlenmemiş olmasıdır. Aynı tereddüt, *neden olma* ile *ettirgenlik* ayrımında da yaşanır.

Bazı çalışmalarda bu ayrım farkedilse de sınırları çizilememiştir. Örneğin, Günay Karaağaç (2013), “neden durumu” maddesinde parantez içinde “causative” terimini verir. “Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin hangi nedenle gerçekleştiğini göstermek için o nedenin adı olan söz, neden durumuna girer.” der ve *için* edatını örnek verir. *ettirgen* terimini ise tek başına kullanmaz, *ettirgen çatı* maddesini “causative, factitive voice”; *ettirgen eylem* maddesini “factitive verb”; *ettirgen görünüş* maddesini ise “causative aspect” terimlerinin karşılığı olarak verir. Bu durumda *causative* terimi için iki farklı karşılık kullanmış olur (*neden olma / ettirgen*), ancak İngilizce dizinde *causative* için yalnızca *ettirgen çatı* karşılığını verir. Bu karışıklık yalnızca bir dizgi hatası olamayacak kadar belirgindir.

Ömer Demircan (2003, s. 22), *neden olma* ile *ettirme* ilişkisini ayırmak gerektiğini ancak bu iki kavramın bazen iç içe geçtiğini ve ayırt edilemediğini söyler. Demircan’ı bu ikileme düşüren, *sağlama / neden olma* ilişkisini yüklem dışında aramasıdır. Çünkü Demircan, bu ilişkinin yüklemle yansımak zorunda olmadığını düşünür (2003, s. 23). Bizce *nedensellik* ile *ettirgenliği* ayıran temel unsur yüklemdir. *Nedensellik*, yüklemde aranmak zorunda değildir, ancak *ettirgenlik* mutlaka yüklemde aranmalıdır. Çünkü cümlenin *ettirgen* olabilmesi için yüklem *neden olma* anlamı taşıması ve cümlenin biri neden diğeri sonuç olan iki olayı içermesi gerekir. Demircan, *sağlama / neden olma* ilişkisi bulunan cümleleri *ettirgenlik* başlığı altında incelemiş ve *Sular soğuktan dondu.* örneğini vermiştir. Bu cümleye, *soğuk* üyesine eklenen *-DAn* biçimbirimi ile *nedensellik* ifadesi katılmıştır. *Soğuk* ve *suyun donması* arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurulmuştur. Ancak bu *nedensellik* ilişkisi bu cümleyi *ettirgen* kabul etmek için yeterli değildir. Çünkü *ettirgenlik*, yüklemi ilgilendiren bir olgudur. *dondu* yüklemi ne sözlüksel anlamında, ne de biçimsel yapısında herhangi bir *ettirgenlik* ifadesi taşımamaktadır. Ayrıca cümlede yalnızca *suyun donması* olayı vardır, neden olarak belirtilen *soğuk* ise bir olay değildir. Yani bu cümle *nedensellik* ilişkisi içeren bir cümle olmasına rağmen, *ettirgen* bir cümle değildir. Bu cümle *Soğuk, suyu dondurdu.* biçiminde ifade edilseydi, *ettirgen* olurdu. Çünkü *dondur-* yüklemi hem *ettirme* bildiren, hem de neden ve sonucu içinde barındıran bir yüklemdir. Cümlede *soğukun dondurması* (neden olan olay) ve *suyun donması* (neden olunan olay) olmak üzere iki olay vardır. Dilbilimsel tipolojiye göre, dünya dillerinde *ettirgenlik* biçimsel olarak üç farklı şekilde ifade edilir: *biçimbilimsel*, *sözlüksel* ve *sözdizimsel*. Üç biçimde de yüklem *ettirgenlik*

anlamı taşır ve katılanlar arasındaki ilişkileri belirler (bkz. 3.4.1.1.). *Sözdizimsel ettirgenliğin* sınırlarını genişleterek onun yerine *edimsel ettirgenlik* terimini kullanan bir çalışmada Türkçe ile Almancadaki ettirgenlik karşılaştırılmış ve *İçerisi gaz kokuyor.* cümlesi *edimsel ettirgenliğe* örnek verilmiştir (Panzer, 2016). Bu çalışmaya göre edimsel ettirgenlikte bağlamın önemli olduğu, “İçerisi gaz kokuyor.” diyen bir kişinin pencereyi açtırmayı amaçlamış olabileceği ve bunu yaptırabileceği belirtilir. *Ettirgenlik* ile *nedensellik* arasında bire bir bağlantı olduğu vurgulanır (Panzer, 2016). *Ettirgenlik* ile *nedensellik* arasında elbette bağlantı vardır. Çünkü ettirgenlik bir neden-sonuç ilişkisi bildirir. Ancak bu, her nedenselliğin ettirgen olduğu anlamına gelmez. Bu ayırımın yapılamaması, *İçerisi gaz kokuyor.* cümlesini *ettirgen* kabul edecek kadar sınırları zorlayabilir. Aşağıda açıklanan *nedensellik* kuramlarında olasılıklar tartışılmaktadır. Ancak *ettirgenlikte* olasılığa yer yoktur. Ettirgen bir yüklem, *neden olunan* eylemin gerçekleşmek zorunda olduğunu ifade eder. Shibatani ve Pardeshi (2002) tarafından belirlenen bu ölçüt (bkz. 2.2.), bir cümlenin *ettirgen* olup olmadığına karar verebilmeyi sağlar. Örneğin, *Ali, Hasan’ı öldürdü.* cümlesi *ettirgendir*, çünkü *Ali*’nin öldürmesi sonucunda *Hasan*’ın ölmeme olasılığı yoktur. Yani, *Ali, Hasan’ı öldürdü ama Hasan ölmedi.* cümlesi Türkçe için mantık dışıdır. Bu durum başka bir dil için geçerli olmayabilir. Örneğin Hindistan’da konuşulan Kok-Borok dilinde *Akung, Wakhirai’yi öldürdü ama o (Wakhirai) ölmedi.* gibi bir cümle kurulabilir (bkz. Hasan, 2009, s. 127). Bu, yüklem taşıdığı sözlüksel anlama bağlıdır. Yani bir yüklem *ettirgen* sayılabilmesi için eylemin sözlük anlamında, başka bir olasılığa izin vermeyen ettirme ifadesi taşıması gereklidir. Bu test şu tür yanılgıları engeller: Turgay Sebzecioğlu (2016, s. 283), ettirgenliğin söylem amaçları ve stratejilerine göre biçimlendiğini *Ali Ayşe’nin işi bırakmasına neden oldu.* örneğiyle gösterir. Konuşucunun, bu yapı yerine anlamsal ayrıntıları aktaran farklı bir ettirgen yapıyı seçebileceğini söyler ve şu seçenekleri verir: *Ali, Ayşe’yi işi bırakmaya zorladı.* veya *Ali Ayşe’yi işi bırakmaya mecbur etti.* Bu cümleleri *ama* testiyle kontrol ettiğimizde *zorladı* yüklemine *ettirgen* olamayacağını görürüz. Çünkü *Ali, Ayşe’yi işi bırakmaya zorladı ama Ayşe yine de işini bırakmadı.* diyebilmek mümkündür. Yani bu cümlede iki olasılık vardır: *Ayşe* işi bırakmış ya da bırakmamış olabilir. Bu tür bir yoruma izin veren cümle *ettirgen* olamaz. *Ali Ayşe’nin işi bırakmasına neden oldu ama Ayşe işi bırakmadı.* demek mümkün değildir. Çünkü *neden oldu* yüklemi *Ayşe*’ye işi bırakmaktan başka bir

olasılık tanımamaktadır. O halde bu cümle *ettirgendir*, aynı durum *Ali Ayşe'yi işi bırakmaya mecbur etti*. cümlesi için de geçerlidir. *zorlamak* ve *mecbur etmek* eylemleri arasındaki sözlüksel anlam farkı ve kullanıldıkları bağlam, ettirgen olup olmadıklarını belirlemektedir.

Hint-Avrupa dillerinden alınan *sözdizimsel ettirgen* yapıları Türkçeye çevirebiliyor olmak, o yapının Türkçede ettirgenlik ifade ettiğini göstermez. Shibatani ve Pardeshi (2002) *nedensellik* kuramlarından yararlanarak ettirgenliğin ölçütlerini belirlemişlerdir (bkz. 2.2.). Çalışmamızda bu ölçütlere, yukarıda belirtilen karmaşıklıktan yola çıkarak Türkçe için *nedensellik / ettirgenlik* ayrımının da eklenmesi önerilmektedir. Bu çalışmada Türkçe için *nedensellik* ve *ettirgenliğin* sınırları çizilmeye çalışılacaktır. Bunun için öncelikle *nedenselliğin* ne olduğu, hangi kuramlara konu olduğu üzerinde durulacaktır.

2.3.1. Nedensellik Kuramları

Nedensellik, dilbilimsel olgular açısından oynadığı rol dolayısıyla günümüzde dilbilimcilerin de yakından ilgilendiği bir konu haline gelmiştir. *Kılıcı* ve istemli *neden olma* (causation) arasındaki ilişki, eylemin sözdizimi-anlambilim ilişkisini anlamak adına çok önemlidir (Levin ve Rappaport Hovav, 1995). Leonard Talmy'nin (1988, 2000) *Anlamların Kuvvet Dinamikleri* görüşüne göre İngilizcedeki *can*, *must* gibi kiplikler veya *help*, *prevent* gibi eylemler neden sonuç ilişkisini (causation) anlayışımızla büyük oranda ilgilidir. Bazı az çalışılmış dillerde de istemsiz neden olma durumları, gerçekleşmeyen hedefler (Türkçe için “engel olamama” örneğin; *otobüsü kaçar-*) ve diğer ilginç ettirgenlik durumları ortaya çıkmıştır (Travis, 1991; Jacobs, 2011). *Neden olma* olguları tartışmaları, üretici geleneğin yapısal odaklı çalışmalarında yer aldığı kadar, bilişsel dilbilim yaklaşımları ve tipolojik çalışmalarda da (Song, 1996; Shibatani ve Pardeshi, 2002) yer almıştır. *Ettirme* anlamını daha iyi anlayabilmek için tüm bu kaynaklardan yararlanılması gerektiği ortadadır.

Nedenselliğin anlamda önemli bir rol oynadığı, dilbilimde uzun zamandır kabul edilmektedir. Üretici dilbilim yaklaşımı, *olay yapısı* ve nedensel ilişkiler etrafında şekillenir. *Nedensellik*, dilbilimsel olguların yanı sıra kavramsal yapının da temelini

sağlamlaştırır. Dil kuramları, bilişsel süreçle ilgili iddialar üreterek *sözdizimsel* yapı ile bilişsel süreç arasında ilişki kurar ve hem sözdizimsel hem de bilişsel gerçekliklere dayanan bir anlam kuramının yolunu açarlar.

Bu bölümde nedenselliğin zihinsel olarak nasıl temsil edildiğine ilişkin kuramlar incelenmektedir. *Nedensellik* kuramları *bağımlılık* ve *üretim* temelinde ikiye ayrılır.

2.3.1.1. Bağımlılık Temelli Kuramlar

Bağımlılık temelli *nedensellik* kuramları, *neden* ve *sonuç* arasındaki bağımlılık ilişkisine dayanır. Bunlar da kendi içinde farklı gruplara ayrılır:

- Mantıksal Bağımlılık (Logical Dependancy)

Bu bağımlılık türü şu örnekle açıklanabilir:

Duvarda bir şişe vardır. Ali ve Ayşe şişeye taş atar. Öncelik Ayşe'nindir. Ayşe önce attığı için şişeyi kırar. Ayşe'nin taş atması, şişenin kırılmasıyla sonuçlanmıştır ancak taşı Ayşe'nin atmış olması sonuç için önemli görülmez. Çünkü taşı Ali atmış olsaydı da şişenin kırılabileceği varsayılır (Walsh ve Sloman, 2005).

- Karşılıklı Bağımlılık (Counterfactual Dependancy)

Bu kuramın tipik örneği şudur: C neden, E sonuç ise; C olmadan E olmaz. Yani E'nin nedeni C'dir. *Mantıksal Bağımlılık* kuramında C, bir neden olarak görülmez, C olmasa bile E olabilir. *Karşılıklı Bağımlılık* kuramında ise neden ve sonuç arasında birbirine bağlı bir neden zinciri olduğu kabul edilir (Lewis, 1973).

- Olasılıksal Bağımlılık (Probabilistic Dependancy)

Bu kuram, çatal-kaşık ilişkisiyle açıklanabilir. Kaşığın olduğu yerde çatal görme olasılığı yüksektir. Ama çatalın olmasının nedeni, kaşığın varlığı değildir. Her ikisinin varlığı da ortak bir nedene dayanır (Hitchcock, 2010).

2.3.1.2. Üretim Temelli Kuramlar

Bu kuramda *nedensellik*, bir üretim süreci olarak görülür. Güç ve enerji unsurunun *nedensellik* kavramının temelini oluşturduğu savunulur. İskoç filozof David Hume (1748), güç ve enerjinin nedenselliğe eşlik eden mantıksal deneyimler olduğunu söyler. Bu kuramın iki temel ilkesi vardır: *zamansal sıralılık* (temporal order) ve *fiziksel bağlantı*.

Zamansal sıralılık ilkesine göre; C neden ve E sonuç ise; C, E'den önce olmalıdır. *Fiziksel bağlantı* ilkesinde yer çekimi, elektromanyetik, quantum ve hatta sihir gibi enerji kaynaklarından söz edilir.

Vergi indirimleri ekonomik büyümeye neden olur. örneğinde görülen soyut nedensellik bile *fiziksel bağlantı* ilkesiyle açıklanır. Croft (1991), nedenselliği “doğal güç” kavramıyla açıklar.

Güç ve enerji yaklaşımıyla beraber yeni bir inceleme alanı daha ortaya çıkar: *kılıcı* ve *etkilenen* ilişkisi (Talmy, 1988, 2000; Croft, 1991). Kuramlar arasındaki tüm farklılıklara rağmen *nedensellik*, genellikle bir varlığın eylemi gerçekleştirmesini sağlayan bir *kılıcıya* dayanır.

2.4. ETTİRGEN / BAŞLAMALI EYLEM ÇİFTLERİ

Bu bölümde dil evrenselliklerinin sunduğu bilgilerden yararlanarak *ettirgen* eylemlerin dilin doğasındaki varlığı ve ortaya çıkış biçimi tartışılarak Türkçede *ettirgen* eylemlerin *geçişsiz* olan başka bir eylemden türeyip türemediği sorusuna yanıt aranmaktadır.

Ettirgenlikle ilgili evrensel durumlardan biri de tüm dillerde *ettirgen* eylemlerin *geçişsiz* bir karşıt çiftinin bulunmasıdır. Bu karşıt çiftlerden hangisinin diğerinden türediğine dair tartışmalar, birçok araştırmaya konu olmuştur. Türkçenin de dahil edildiği bu araştırmalar (Haspelmath, 1993; Volpe, 2005; Alexiadiou ve diğerleri, 2006; Kuribayashi, 2015;), Türkolojideki yaygın kanının aksine, *ettirgen* eylemlerin her zaman *geçişsiz* olandan türemediğini göstermektedir.

Geçişlileştirme işlemini biçimbirimlerle yapan birçok dil olmasına rağmen, hiçbir dilde geçişli eylemlerin tamamı geçişsiz eylemlerden türemiş değildir. Çünkü geçişlilik bazı eylemlerin doğasında vardır. Bu durumda geçişsiz olan, geçişliden türeyecektir (Bybee, 86-87).

Ettirgen / başlamalı eylem çiftlerinden, *geçişli* (ettirgen) olanın nesnesi, *geçişsiz* olanın öznesiyle aynı konusal role (bkz. 4.4.2.) sahiptir, yani *geçişsiz* eylemin öznesi *etkilenen* rolünde, *geçişli* eylemin öznesi ise *ettiren* rolündedir.

(2) a. Buz eridi. *başlamalı*

b. Güneş buzu eritti. *ettirgen*

(2)a ve (2)b üye yapısı açısından farklıdır, *buz* üyesi her iki durumda da olayla aynı ilişki içindedir. Bu *nöbetleşmenin* başka özellikleri de vardır. *Ettirenin* de *etkilenenin* de canlılık kısıtlaması yoktur, her ikisi de canlı ya da cansız olabilir. Geçişli olan *doğrudan ettirgenlik* (bkz. 3.4.1.3.2.) anlamını taşır: *ettiren*, olayın doğrudan nedenidir, neden olma zincirindeki etkisi dolaylı değil, doğrudandır. Bu, evrensel bir durumdur. Tüm diller yukarıdaki özellikleri taşıyan bu tür *geçişli / geçişsiz* eylem çiftlerine sahiptir. Bununla birlikte biçimbilimsel işaretlemeler dilden dile farklılık göstermektedir. Bu durum eylem çiftleri arasındaki türemenin yönüyle ilgilidir.

Ettirgen / başlamalı karşıtlığı, biri geçişli diğeri geçişsiz olan eylem çiftlerinden oluşur ve bunlar tipik olarak *durum değişimi* bildirir (Haspelmath, 1993). İngilizcede bu karşıtlık genellikle *melt / melt* “erimek / eritmek”; *shrink / shrink* “büzmek / büzülme” gibi sesbilimsel olarak değişim göstermeyen eylem çiftlerinden oluşur. Çiftler arasındaki türetim ilişkisi çok çelişkilidir. Haspelmath’a göre (1993) bu türetim ilişkisinin üç mantıksal olasılığı vardır:

- Geçişlinin geçişsizden daha karmaşık bir yapıya sahip olduğu *ettirgen* (causative) yönlü türeme.

Bu türeme türünde *başlamalı* olan basittir ve *geçişli* olan, ondan türemiştir (causativisation): *taş-* > *taş-ır*².

- Geçişsiz daha karmaşık olduğu *karşıttirgen* (anticausative) yönlü türeme.

Bu çiftlerde *geçişli* eylem basittir ve *başlamalı* eylem ondan türemiştir (decausativisation): *kır-* > *kır-ıl-*.

- İki üyenin de eşit morfolojiye sahip olduğu *yönsüz* (non directed) türeme.

Bu çiftlerin hiçbiri diğerinden değil, her ikisi de bağımsız olarak farklı bir ortak tabandan türemiştir: *dağıl-* / *dağıt-*.

Dil evrensellerine göre *ettirgen* (geçişli) eylemler dilde *geçişsiz* çiftleriyle birlikte bulunurlar. *Ettirgen* yönlü nöbetleşmede geçişli eylemde bulunan biçimbirim, geçişsizde bulunmamaktadır. *Karşıttirgende* ise tam tersi bir durum söz konusudur. Geçişsiz olanın sahip olduğu biçimbirim geçişlide bulunmamaktadır. Bu durum, değişimin yönünü gösterir. Yani biçimbilimsel açıdan daha basit olan birincil iken, türemiş olanın ikincil olduğu varsayılır.

Yönsüzler ise hem geçişlide hem de geçişsizde aynı sayıda biçimbirime sahiptir, değişim yönü açıkça görülmez. Haspelmath (1993), *yönsüz* olanları üç alt grupta inceler: *çift kutuplu*, *ayrı biçimlenen* ve *eşsesliler*.

Çift kutuplu nöbetleşmede üyeler ortak bir tabana sahiptir, ama her ikisi de diğerinde olmayan bir biçimbirime sahiptir. Böylece her ikisi de karmaşık yapıdadır ve birincil olan belli değildir: *dağıl-* / *dağıt-*, *ısın-* / *ısıt-*.

Yukarıdaki örneklerde eşzamanlı bir biçimlenme söz konusudur. Birinin diğerinden türediği söylenemez.

---

² Bu örnekler tez yazarına aittir.

Ayrı Biçimlenenler ise ortak bir köke sahip değildir. Sesbilimsel ve biçimbilimsel açıdan tamamen farklı iki eylem olabilirler: *gir-* / *sok-*; *kal-* / *bırak-*. *Sözlüksel Ettirgenlik* bölümünde (bkz. 3.4.1.1.3.) incelediğimiz bu eylemlerin geçişsiz olanları, anlambilimsel farklılıklardan dolayı ettirgen biçimbirimi ile genişlemek yerine farklı bir sözcükle çift olurlar: *gir-dir / *sok-*. *girdir-* eylemi bazı bağlamlarda kullanılabilir ancak, *sok-* eylemindeki gibi doğrudan bir etki değil, dolaylı bir etkiyi belirtme ihtiyacından kaynaklanır. *kal-* eylemi ise ettirgen biçimbirimiyle birleştiği zaman başka bir geçişsiz eylemin çifti olur: *kalk-* / *kaldır-* bu nedenle başka bir geçişli sözcükle çift olur: *kal-* / *bırak-*.

Üçüncü tip ise *eşseslilerdir*. Bu tipte her iki üye de eşsesli ve eşbiçimlidir. Ancak kullanıldığı bağlamda *geçişli* ya da *geçişsiz* işlev görebilirler: *break-/ break-*.

(3) a. The vase broke. “Vazo kırıldı.”

b. John broke the vase. “John vazoyu kırdı.”

(3)a’da *break* “kırmak”, *geçişsiz* olarak kullanılmıştır. Böylece *break* eylemi (3)b’deki geçişli kökle aynı ses ve biçim özelliklerine sahip *geçişsiz* bir eylem olarak karşımıza çıkar. Türkçede *çarp-* eylemi buna benzer bir örnektir:

(4) a. Araba duvara çarptı.

b. Ali arabayı duvara çarptı.

(4)a’da geçişsiz olan *çarp-* eylemi (4)b’de yapısı hiç değişmeden, geçişli olarak kullanılmıştır.

Bu *eşsesli* çiftlere dahil edilebilecek eylemler için bazı sınırlılıklar vardır:

1. Bu eylemler durum bildiremez.
2. Durum değişimine yol açmayanlar ettirgen olamaz.
3. *Kılıcı* olan geçişsiz eylemler *başlamalı* olamaz. Çünkü kendiliğinden olmazlar: *konuş-*, *yürü-*, *çalış-*. Bir *kılıcı* yoksa ya da eylemin kendiliğinden olmasını engelleyen bir durum yoksa *başlamalı* eylem olabilir.

Belki de ettirgen *yanbiçimbirimleşmesi* gösteren en büyük anlambilim sınıfı, *durum değişimi* eylemleridir, beden pozisyonunun değiştirilmesiyle ilgili eylemler de bu sınıfa dahil edilebilir (Haspelmath, 1993). Bu sınıfa ait eylem çiftlerinin geçişsiz olanları durum değişimini gösterir ve *etkilenmelidir* (bkz. 3.9.). Bunlara *başlamalı* eylemler denir. Bunların ettirgen karşıtlarıyla oluşturduğu çiftler de *ettirgen / başlamalı* eylem çiftlerini oluştururlar. Bu nöbetleşme, dilbilim evrenselidir ve tartışılmaktadır.

Haspelmath (1993), *ayır-*, *kapa-*, *kır-*, *aç-* gibi dış güce ihtiyaç duyan eylemlerin *sözlüksel ettirgen* olduğunu söyler. Bu sözlüksel örneklerin (bkz. 3.4.1.1.3.) tümünde *ettirilen* (causee), *etkilenen* rolündedir.

Kendiliğinden olan bir durum değişiminin geçişli çifti *ettirgendir*: *kırıl-* / *kır-*, *açıl-* / *aç-*. Biçimbirimsiz *ettirgen* burada da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Türkçede *ettirgen* eylemin yalnızca ekle türetilmediğinin kanıtıdır. Kök kabul ettiğimiz *kır-* ve *aç-* eylemlerinin tarihte *ettirgen* biçimbirimi taşıyıp taşımadığı tartışılabilir, ancak bugünkü kullanımlarında bir türeme olmadığı açıktır. *Kök ettirgen* olarak da adlandırılan *kır-*, *aç-*, *kes-*, gibi eylemlerin dış üyesi devingendir ve eyleminin iç üyesi üzerinde bir durum değişikliğine neden olur. Bu, onları *sev-*, *bul-* gibi diğer geçişli eylemlerden ayırır.

Ali odun kırdı. cümlesinde *kır-* eyleminin *ettireni* *Ali*, devingen, *etkileneni* *odun* ise durumsaldır. *Ali*'nin devinimi, *odun* üzerinde durum değişikliğine neden olmuştur. Yani *Ali*'nin kırma eylemi, *odunun* kırık duruma gelmesini gerektirir. *Ali*, *ettiren* özne, *odun* ise *etkilenen* nesnedir. Bu durum *kır-* eyleminin ettirgen olduğunu gösterir. Burada kastedilen ettirgenlik, eylemin sözlüksel anlamındaki ettirgenliktir, bu tür eylemlerin çatı kategorisine girip girmediği *Sözlüksel Ettirgenlik* bölümünde (bkz. 3.4.1.1.3.) tartışılmaktadır.

Ali Ayşe'yi seviyor. cümlesinde ise *Ali devingen*, *Ayşe* de *etkilenen* değildir. *Ayşe*, *Ali*'nin duygu durumunun *konusudur*. *Ali*'nin sevme eylemi, *Ayşe* üzerinde bir değişikliğe neden olmak zorunda değildir. *Ali*'nin onu sevdiğinden *Ayşe*'nin haberi bile olmayabilir. Bu durumda *sev-* eylemi *ettirgen* olamaz.

Haspelmath (1993), 31 tane *ettirgen* / *başlamalı* eylemi 21 dilde karşılaştırmış ve Türkçenin *ettirgen* yönlü türeme açısından 17.5 çiftle en yüksek sayıyı verdiğini gözlemlemiştir. *Karşıettirgenler* içinse 23 çiftle Rusça öndedir. Haspelmath, Japoncada ise *çift kutuplu* 20.5 çift, İngilizcede 25 *eşsesli* çifte rastlamıştır.

Ayrı biçimlenenler ise hiçbir dilde yüksek oranda değildir. Haspelmath (1993), bu çalışmayla bu konudaki bazı evrensel eğilimleri belirlemiştir. Örneğin, *kır-*, *aç-*, *yay-*, *kaybet-*, *yükselt-*, *salla-*, *bağla-*, *topla-*, *dağıt-* gibi eylemlerin bu dillerin yarısından fazlasında *karşıettirgen* yönünde türeme eğiliminde, *kayna-* ve *don-* gibi eylemlerin ise *ettirgen* yönünde türeme eğiliminde olduğu ortaya çıkmıştır. *Yönsüz* değişimlerde ise herhangi bir evrensellik belirlenememiştir.

Levin ve Rappaport Hovav (1995) ise evrensel eğilimin *karşıettirgen* yönünde olduğunu söyler. Onlara göre *geçişsiz* eylemin tek üyesi *geçişli* eylemin olası nesnelere yalnızca biridir, bu yüzden *geçişli* olan *geçişsizden* türeyemez:

(5) a. Ali camı kırdı.

b. Cam kırıldı.

Levin ve Rappaport Hovav'a (1995) göre *etkilenmeli* / *ettirgen* çiftler evrensel olarak *karşıettirgen*; *etkilenmesiz* / *ettirgen* olanlar ise evrensel olarak *ettirgendir*.

Son bulgu ise bu dillerin *etkilenmeli* eylemlerle birlikte *kendi kendine* zarfını kullandıkları ve bunun da bu eylemlerin bir “neden olma” bildirdiğinin kanıtı olduğudur.

(6) a. Tabak kendi kendine kırıldı.

b. Kapı kendi kendine açıldı.

c. Ali kendi kendine güldü.

(6)a ve b’de işin dışarıdan yardım almadan gerçekleştiği anlamı varken (6)c’de “yalnız başına” anlamı bulunmaktadır.

Bu bulgular birçok soruyu da beraberinde getirir. Eğer her iki üye de aynı kökü paylaşıyorsa gerçekten daha karmaşık olan basit olandan mı türemiştir? Gerçekten bu çiftler arasında üç tip değişim mi, yoksa tek tip bir yönelme mi vardır? Bu konuda birçok görüş vardır ama hiçbiri yüzeysel biçimin, türetimin yönünü belirlediğini kanıtlamaz.

Bu tartışmalar sonucunda dört farklı görüş ortaya çıkmıştır:

1. Ettirgen Yönlü Türeme (Causativization):

Bu görüşü savunanlar *ettirgen* eylemlerin geçişsiz eylemlerden türediğini kabul ederler. Türkiye Türkolojisinde bu görüş hakimdir. Türkçede *yatır-* ettirgen eyleminin *yat-* geçişsiz eyleminden türemesi bu türeme yönüne örnektir.

2. Karşıttirgen Yönlü Türeme (Anticausativisation):

Bu görüştekiler geçişsiz sözcüklerin ettirgen biçimlerden türediğini savunurlar. Örneğin, geçişsiz bir fiil olan *kırıl-* eylemi geçişli olan ve içsel ettirgenlik bildiren *kır-* eyleminden türemiştir. Başka bir deyişle, *kırıl-* eyleminin ettirgen biçimi *kır-* dir: **kırıl-* / *kır-* yani, geçişsiz olan, geçişliden türemiştir: *kırıl-* < *kır-*.

3. Ettirgenliğin Silinmesi (Decausativization):

Bazı dilbilimciler bu *ettirgen* / *başlamalı* nöbetleşmesini *decausativization* adını verdikleri bir tür söz yapımı olarak geneller. (Reinhart, 2002; Reinhart ve Siloni, 2004; Horvath ve Siloni, 2011). Onlara göre, geçişli üye birincil yapıya sahiptir ve geçişsiz olan, geçişliden türemiştir ve bu *decausativization* yoluyla olan eylemin sözlüksel verilerinden *ettiren* rolünün silinmesidir. Bu modele göre sözcükler sözlükte veya sözdiziminde biçimlenebilir. Fakat konu ilişkileri açısından üyeler ve yönetenler (operators) sözdiziminden silinemez. *Decausativization* genellikle sözlükte gerçekleşir.

Bu kurama Türkçeden örnek vermek gerekirse, *don-* / *don-dur-* çiftinde *don-* geçişsiz eyleminin *don-dur-* eylemindeki *ettirgen* biçimbiriminin silinmesiyle türediğini varsaymak gerekir: *don-dur-* > *don-*.

4. Çift Kutupluluk: (Equipollence)

Bu kurama göre çiftlerden hiçbirisi diğerinden türememiştir. Her ikisi de bağımsız olarak ortak bir kökten türemiştir. *dağıl-* geçişsiz eylemi ve *dağıt-* geçişli eylemi arasındaki ilişki bu kurama örnektir.

Başlamalı geçişsiz eylemlerin *ettirgen* çiftleriyle arasındaki ilişkinin türeme yönü açısından birçok alternatifi varken, *etkilenmesiz* eylemler ve *geçişli* eylemlerin *ettirgen* biçimleriyle ilişkisi tek yönlü ve üretkendir.

döv- / *dövdür-* (geçişli - ettirgen)

çalış- / *çalıştır-* (etkilenmesiz - ettirgen)

açıl- / *aç-* (etkilenmeli - ettirgen)

kapan- / *kapat-* (etkilenmeli - ettirgen)

Durum değişikliği eylemlerinde *ettirgen* (geçişli) ve *başlamalı* (geçişsiz) arasındaki biçimbilimsel ilişki hem dil içinde hem de diller arasında değişkendir. *Ettirgen* eylem, *başlamalı* eyleme biçimbirim eklenerek oluşuyorsa, bu türemeyle oluşan eyleme *ettirgen* denir. *Başlamalı* eylem *ettirgen*den türetilmiş gibi görünüyorsa, bu türemeyle oluşan eyleme *karşıettirgen* (anticausative) denir. Eğer her iki üye de ortak bir gövdeye ayrı biçimbirimlerin eklenmesiyle türetilmişse, bu çift *equipollent* (çift kutuplu) olarak adlandırılır. Eğer üyeler ilgisiz, farklı tabanlardan türetilmiş gibi görünüyorsa bu çift *suppletive* (ayrı biçimlenenler) olarak adlandırılır. Son olarak, eğer her iki üye de sesbilimsel açıdan özdeş ise bu çifte *labile* (eşsesli)³ adı verilir (çoğu İngilizce eylem çifti gibi, *melt / melt, shrink / shrink*). Kendine özgü *ettirgen* biçimbirimli Türkçe çiftler, *ettirgen* eylemin, *başlamalı* eylemde bulunmayan açık bir biçimbirime sahip olması nedeniyle genellikle *ettirgen* yönlü türeme örnekleridir (Key, 2013, s. 91).

---

³ Bu terimin sözlük anlamı “değişken, kararsız”dır. Ancak bu sözcüklerin, örnekteki anlamı karşılamadığı düşünülerek, İngilizcesinden bağımsız bir terim kullanılmıştır.

Karşıttirgen Yönlü Türeme ve Tekdüzelik (Monotonicity) Varsayımı:

Bu hipoteze göre *ettirgen* yönlü türemede tabana “durum değişimini sağlama” anlamı yüklenmektedir. *çift kutupluda başlamalı* olan eylem, tabana eklenen “durum değişimi” anlamı aracılığıyla türemiştir, *ettirgen* olan ise aynı tabana “durum değişimi” anlamından bağımsız olarak *ettirgenlik* anlambiriminin yüklenmesiyle türemiştir. Her ikisinde de silinme değil eklenme vardır. Ancak, *karşıttirgen yönlü türemenin* sözlük anlamına bakılacak olursa yapıda bir silinme meydana gelmelidir. Oysa *karşıttirgen* biçimbirimi *ettirme* anlamı taşıyan bir tabana eklenir ve bunun sonucunda *ettirgen* olamayan bir eylem ortaya çıkar.

Tekdüzelik (Monotonicity) Varsayımına göre söz yapma yollarında sözlüksel anlambirimlerin silinmesi sözkonusu değildir (Koontz-Garboden, 2009, s. 80). Bu varsayıma göre *karşıttirgen yönlü türeme* vardır ancak *ettirgen* biçimbiriminin silinmesiyle oluşmaz. Bu dönüşlüştirmeden başka bir şey değildir. *Karşıttirgen* kesinlikle *ettirgen* içermez.

Türkçede *dönüşlü*, *edilgen* ve *karşıttirgen* birçok çevrede aynı görünmektedir. Bazı durumlarda keskin bir şekilde farklı biçimlerde görünmeleri *karşıttirgen* biçimbiriminin dönüşluden farklı olduğunu gösterir ve edilgenin aksine asla *ettirgen* biçimbiriminin üzerine gelmez.

soy- eyleminde *ettirgen*, *dönüşlü*, *edilgen* ve *karşıttirgen* arasındaki fark açıkça görülmektedir:

- (7) a. Ali elmayı soydu. *geçişli* / *ettirgen*
- b. Banka hırsızlar tarafından soyuldu. *geçişsiz* / *edilgen*
- c. Ali soyundu. *geçişsiz* / *dönüşlü* (kendi kendini soy-)
- d. Ali'nin cildi soyuldu. *geçişsiz* / *karşıttirgen* (kendi kendine soyul-)

Aşağıda *ettirgen* biçimbirimli eylemler ve bunların *edilgen* ve *başlamalı* çiftleri verilmiştir:

Ettirgen	Başlamalı	Edilgen
<i>kurt-ar-</i>	<i>kurt-ul-</i>	<i>kurt-ar-ıl-</i>
<i>dağ-ıt-</i>	<i>dağ-ıl-</i>	<i>dağ-ıt-ıl-</i>

Ettirgen biçimbirimine *-Xl* biçimbirimi eklendiğinde sonuç edilgen olmakta, *ettirgenden* bağımsız olarak eylem köküne eklendiğinde ise *karşıettirgen / başlamalı* eylem olmaktadır. *kurtul-* ve *dağıl-* biçimlerinin *edilgen* olarak yorumlanması mümkün değildir. Bunu, *tarafından* zarfıyla sınavabiliriz:

(8) a. Ali polis tarafından kurtarıldı.

b. *Rehine polis tarafından kurtuldu.

Yukarıdaki örnekler *-Xl* biçimbiriminin hem *edilgen* hem de *başlamalı* eylem yapma işlevini taşıdığını kanıtlamaktadır.

Gregory Key (2013), Türkçedeki eylem çiftlerini iki başlık altında inceler:

1. *Ettirgen* çiftleri kök halinde olan *orta çatılı* başlamalı eylemler.
2. *Ettirgen* çiftleri kendilerinden türemiş olan *durum değişimi* bildiren *başlamalı* eylemler.

Türkçede *orta çatı*nın bulunup bulunmadığı tartışmalı bir konudur. Bu tartışma tezin sınırları dışında olsa da burada söz edilen orta çatı kavramını kısaca açıklamayı uygun buluyoruz. *Orta çatı* kavramı Türkçede edilgen ve dönüşlü biçimbirimlerini içeren, ancak edilgen ve dönüşlü anlamı dışında “kendiliğinden olma” anlamı taşıyan eylemler için kullanılmaktadır. Aslında, Muharrem Ergin de (2007, s. 206) böyle bir anlam farkı bulunduğundan söz eder ancak onları ayrı bir sınıfa dahil etmez:

Pasif fiiller bir maruz kalma, bir uğrama, bir olma ifade ederler. Fakat bu olmadaki ya başkası tarafından yapılma veya kendi kendisine olma anlamı vardır. Mesela başkası tarafından gör-ü-l-, tut-u-l-, kes-i-l- vardır, kendi kendisine tut-u-l-, kes-i-l-, çek-i-l- vardır. Şüphesiz pasif fiillerin asıl manası başkası tarafından yapılma ifade etmektir. Kendi kendisine olma ifade edenlerin böyle bir manayı sonradan kazandıkları anlaşılabilir, bunlarda başkası tarafından yapılmış farzedilmek şeklinde gizli bir mana da

sezilmektedir. Bu kendi kendisine olma ifade etmek bazı fiillerde o kadar ileri gitmiştir ki pasiflik manası tamamiyle kaybolmuş ve pasiflik eki adeta bir dönüşlülük eki haline gelmiştir: üz-ü-l-, sık-ı-l- misallerinde olduğu gibi. Hatta böyle fiillerin dayandığı asıl fiillerin dönüşlü, yani -n-'li şekilleri de kullanılmaz. Fakat tabii yine de -l- eki bir dönüşlülük eki sayılamaz. -l-'li fiillerin bu kendi kendisine olma ifade etmeleri dönüşlülük değil, geçişsizliktir. Bu kendi kendisine olma dönüşlü fiillerdeki gibi failin yaptığı işin kendisine dönmesi değil, bir kendiliğinden olmadır. Yani dönüşlü fiillerdeki aktiflik bunlarda yoktur. aç-ı-n-, aç-ı-l-; tut-u-n-, tut-u-l-; dök-ü-n-, dök-ü-l- arasında daima bir aktif, pasif farkı vardır.

Orta Çatılı Başlamalı Eylemler

Karşıttirgen biçimbirimi olan -Xl, *başlamalı* eylemlerde asla *ettirgenlik* ekinin üzerine gelmez. Eğer geldiyse de *başlamalı* eylem değildir, *edilgendir*.

Ettirgen   Başlamalı

- -Xl biçimbirimiyle başlamalı yapılanlar

<i>aç-</i>	<i>aç-ıl-</i>
<i>boz-</i>	<i>boz-ul-</i>
<i>bur-</i>	<i>burk-ul-</i>
<i>dök-</i>	<i>dök-ül-</i>
<i>eğ-</i>	<i>eğ-il-</i>
<i>göm-</i>	<i>göm-ül-</i>
<i>kır-</i>	<i>kır-ıl-</i>
<i>üz-</i>	<i>üz-ül-</i>
<i>yor-</i>	<i>yor-ul-</i>

- -(X)n- biçimbirimiyle *başlamalı* yapılanlar

<i>böl-</i>	<i>böl-ün-</i>

- -n biçimbirimiyle *başlamalı* yapılanlar

kap-a-   *kap-a-n -*

giz-le-   *giz-le-n-*

sak-la-   *sak-la-n-*

bağ-la-   *bağ-la-n-*

top-la-   *top-la-n-*

parça-la   *parça-la-n-*

kilit-le-   *kilit-le-n-*

yara-la-   *yara-la-n-*

Yukarıdaki örneklere bakıldığında -n eki'nin isimden eylem yapan bir ekin üzerine geldiği görülmektedir. Birçoğunda bu ek -LA iken birinde (*kapa-*) -A olarak karşımıza çıkmaktadır.

-Xl ve -n ile *başlamalı* yapılan eylemler tekrar *ettirgenlik* eki alamazlar. Çünkü zaten kendisinden türedikleri *ettirgen* karşıtları vardır: *kırıl-* / **kırıl-t-* / *kır-*; *açıl-* / *açıl-t / *aç-*; *ıslan-* / **ıslan-dır-* / *ısla-*.

Bir de eksiz olan *başlamalı* eylemler vardır:

Ettirgen   Başlamalı

- -Xr, -Ar-, -Art biçimbirimli *ettirgenler* ve *başlamalı* karşıtları

art-ır-   *art-*

bat-ır-   *bat-*

bit-ir-   *bit-*

doğ-ur-   *doğ-*

<i>doy-ur-</i>	<i>doy-</i>
<i>düş-ür-</i>	<i>düş-</i>
<i>kaç-ır-</i>	<i>kaç-</i>
<i>piş-ir-</i>	<i>piş-</i>
<i>şiş-ir-</i>	<i>şiş-</i>
<i>taş-ır-</i>	<i>taş-</i>
<i>yat-ır-</i>	<i>yat-</i>
<i>çık-ar-</i>	<i>çık-</i>
<i>kop-ar-</i>	<i>kop-</i>
<i>çök-ert-</i>	<i>çök-</i>
<i>göç-ert-</i>	<i>göç-</i>

- -DXr biçimbirimli *ettirgenler* ve *başlamalı* karşıtları

<i>din-dir-</i>	<i>din-</i>
<i>dol-dur-</i>	<i>dol-</i>
<i>don-dur-</i>	<i>don-</i>
<i>kal-dır-</i>	<i>kalk-</i>
<i>öl-dür-</i>	<i>öl-</i>
<i>sön-dür-</i>	<i>sön-</i>
<i>sus-tur-</i>	<i>sus-</i>
<i>dön-dür-</i>	<i>dön-</i>

dur-dur-   *dur-*

ol-dur-   *ol-*

sap-tır-   *sap-*

dağıt- / *dağıl-*; *kurtar-* / *kurtul-* eylem çiftlerinde *ettirgen* biçimlerinin kökünü ayırmak eşzamanlı olarak mümkün değildir ve *başlamalı* çiftleri de karşımıza ekli *orta çatı* olarak çıkmaktadır.

Durum Değişimi Bildiren *Başlamalı* / *Ettirgen* Eylem Çiftleri

Durum değişimi bildiren eylemler Türkçede karşımıza *-Xş*, *-Xk*, *-Al*, *-lAş*, *-lAn* ekleriyle çıkar. Bunların *ettirgen* çiftlerinde *ettirgenlik* eki mutlaka bu eklerin üzerine gelir. Bu, onları *orta çatı* ekinden ayırmamızı sağlar (Key, 2013, s. 164).

Ettirgen   Başlamalı

- *-İş* biçimbirimli *başlamalı* eylemler ve *ettirgen* karşıtları

değ-iş-tir-   *değ-iş-*

dön-üş-tür-   *dön-üş-*

ol-uş-tur-   *ol-uş-*

sık-ış-tır-   *sık-ış-*

bur-uş-tur-   *bur-uş-*

bar-ış-tır-   *bar-ış-*

- *-Ik* biçimbirimli *başlamalı* eylemler ve *ettirgen* karşıtları

ac-ik-tır-   *ac-ik-*

bir-ik-tır-   *bir-ik-*

- *-Al* biçimbirimli *başlamalı* eylemler ve *ettirgen* karşıtları

alç-al-t-   *alç-al-*

az-al-t-   *az-al-*

boş-al-t-   *boş-al-*

çoğ-al-t-   *çoğ-al-*

düz-el-t-   *düz-el-*

kıs-al-t-   *kıs-al-*

yüks-el-t-   *yüks-el-*

- *-Laş* biçimbirimli *başlamalı* eylemler ve *ettirgen* karşıtları

buhar-laş-tır-   *buhar-laş-*

yer-leş-tir-   *yer-leş-*

zor-laş-tır-   *zor-laş-*

yak-laş-tır-   *yak-laş-*

bir-leş-tir-   *bir-leş-*

fena-laş-tır-   *fena-laş-*

gerçek-leş-tir-   *gerçek-leş-*

iyi-leş-tir-   *iyi-leş-*

kolay-laş-tır-   *kolay-laş-*

kötü-leş-tir-   *kötü-leş-*

uzak-laş-tır-   *uzak-laş-*

- *-lan* biçimbirimli *başlamalı* eylemler ve *ettirgen* karşıtları

<i>bu-lan-dir-</i>	<i>bu-lan-</i>
<i>ayak-lan-dir-</i>	<i>ayak-lan-</i>
<i>ev-len-dir-</i>	<i>ev-len-</i>
<i>hasta-lan-dir-</i>	<i>hasta-lan-</i>
<i>umut-lan-dir-</i>	<i>umut-lan-</i>
<i>yaş-lan-dir-</i>	<i>yaş-lan-</i>
<i>neşe-len-dir-</i>	<i>neşe-len-</i>
<i>onur-lan-dir-</i>	<i>onur-lan-</i>
<i>öfke-len-dir-</i>	<i>öfke-len-</i>
<i>hüzün-len-dir-</i>	<i>hüzün-len-</i>
<i>kaygı-lan-dir-</i>	<i>kaygı-lan-</i>

Bunlar dışında durum değişimi bildiren *-Xl* ekli *başlamalı* eylemler de vardır. Bunların kökü yeni bir anlam kazanmıştır ve *ettirgen* çifti olamazlar. Örneğin, *yanıl-* eyleminin *ettirgen* çifti *yan-* olamaz çünkü artık farklı bir anlam taşımaktadır ve bu anlambilimsel farklılıklar, *ettirgen* biçimbirimiyle genişleyebilen *-Xl / -Xn* biçimli eylemlerin durum değişimi bildirdiğini göstermektedir:

Ettirgen	Başlamalı
<i>ay-ıl-t-</i>	<i>ay-ıl-</i> “ayık duruma gelmek”
<i>bay-ıl-t-</i>	<i>bay-ıl-</i> “baygın duruma gelmek”
<i>dar-ıl-t-</i>	<i>dar-ıl-</i> “dargın duruma gelmek”

yan-ıl-t-

yan-ıl- “yanlış düşünür duruma gelmek”

Ama *sevindir-*, *kaşındır-*, *acıdır-* gibi *-Xn + -DXr* biçimbirimli örneklerde de aynı anlam söz konusudur. Sırasıyla, “sevinir duruma gelmek”, “kaşınır duruma gelmek” ve “acıdır duruma gelmek” anlamlarını içerir.

Bu bulgulara göre ortaya çıkan genellemeleri şu şekilde özetleyebiliriz:

Haspelmath’ın (1993) evrensel bulgularından yola çıkarsak Türkçedeki eksiz *ettirgen* eylemlerin rastlantısal olmadığını görürüz. Çünkü bu çalışmaya esas olan dillerin yarısından fazlasında *kır-*, *aç-*, *yay-* eylemlerinin geçişsiz çiftleri, bu *ettirgen* tabanlardan türemiştir. Yani geçişsiz olanı, geçişliden türemiştir: *kır-* / *kır-ıl-*.

Bu örnekler Türkçede *ettirgenliğin* tanımını yaparken çok sık kullanılan *geçişlilik / geçişsizlik* (bkz. 3.9.) ölçütünü yeniden sorgulamayı gerektirir.

Ekle *başlamalı* hale getirilen *ettirgen* eylemler tekrar *ettirgenlik* eki alamazlar: **aç-ıl-t / *ıs-ı-lan-dır-*. Ama *-Xl* ekli eylemler yeni bir sözlük anlamı kazanmışsa ve durum değişimi bildiriyorsa artık kök biçimiyle çift olamazlar ve bu yüzden yeni bir *ettirgen* çift türetimine izin verirler: *ayıl-* / **ay-* / *ayıl-t-*.

Karşıettirgen biçimbirimi olan *-Xl* eki *başlamalı* eylemlerde asla *ettirgenlik* ekinin üzerine gelmez. Eğer geldiyse de *başlamalı* eylem değildir, *edilgendir*. Yani *aç-ıl-*, *bozul-* eylemleri hem edilgen, hem de *başlamalı* olarak yorumlanabilirken (*Kapı kendiliğinden açıldı./ Kapı, Ali tarafından açıldı.*); *şişiril-*, *doldurul-* eylemleri yalnızca edilgen yoruma izin verirler (*Balon, Ali tarafından şişildi. / *Balon kendiliğinden şişirildi*).

Durum değişimi bildiren eylemler Türkçede karşımıza *-Xş*, *-Xk*, *-Al*, *-lAş*, *-lAn* ekleriyle çıkar ve bu eylemlerin geçişlisi *ettirgenlik* ekinin doğrudan eklenmesiyle oluşur.

3. BÖLÜM

TÜRKÇEDE ETTİRGEN YAPILAR İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

3.1. TÜRKOLOJİDE ETTİRGENLİK

3.1.1. Terim Sözlüklerindeki Ettirgen Tanımları

Terim sözlüklerinde ettirgenlik terimi *ettirgen çatı*, *ettirgen eylem*, *ettirgen görünüş* olarak karşımıza çıkar. Bu terimlerin tümünde ettirgenliğin yalnızca çatı olarak değerlendirildiği gözlenir. *Ettirgen çatı* terimi için tanımlarda genellikle “filin belirttiği işi başkasına yaptırma” (Vardar, 2002; Koç, 1992) ve “eylemin belirttiği işin başka bir varlığa / nesneye aktarılması” (Hatiboğlu, 1982; Korkmaz, 2010; Karaağaç, 2013) ifadeleri kullanılır.

Maddebaşında *çatı* ifadesine yer vermeden *ettirgen* terimini yalnızca İmer ve diğerleri kullanır ancak yaptıkları tanımdan çatıyı kastettikleri anlaşılmaktadır: “Neden olma ilişkisi gösteren, öznenin bir işi başkasına yaptırdığını belirten dilbilgisi ulamı. Türkçede {-DİR} eki ettirgen çatı ekidir; örneğin; *yap-tır-*.” (İmer ve diğerleri, 2013, s. 127).

Ettirgen eylem içinse genellikle ettirgen çatı tanımının tekrarlandığı ve ettirgen biçimbirimlerinin tanıtıldığı görülür. Aşağıda tüm bu tanımlar incelenmektedir.

3.1.1.1. Ettirgen Çatı Tanımları

Vecihe Hatiboğlu, *ettirgen* terimini *ettirgen çatı* ve *ettirgen eylem* maddebaşlarında kullanır ve *ettirgen çatı* terimi için şu tanımları yapar: “Taşıdığı kavram, bir nesneye aktarılabilen ve geçişli veya geçişsiz eylem kök veya gövdesine *-ir-*, *-tir-*, *-t-* eklerinden birinin veya ikisinin üst üste getirilmesiyle kurulan çatı.” (Hatiboğlu, 1982, s. 51). Hatiboğlu’nun tanımındaki “kavramın bir nesneye aktarılması” ifadesi Zeynep Korkmaz (2010) ve Karaağaç (2013) tarafından da benimsenmiştir.

Korkmaz, *ettirgen çatı* terimi için şu tanımı yapar: “Fiilin, belirtilen oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını gösteren, geçişsiz fiilleri geçişli fiillere dönüştüren, geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren, çift geçişli fiiller kuran *-Ar-*, *-(I)r-* / *-(U)r-*, *-Dir-* / *-DUr-*, *-(I)t-* / *-(U)t-* eklerinden biriyle veya ikisinin üst üste getirilmesiyle oluşturulan fiil çatısı.” (2010, s. 89-90).

Karaağaç, *ettirgen* terimini *ettirgen çatı*, *ettirgen eylem* ve *ettirgen görünüş* maddebaşlarında kullanır. Bu terimlerin her birinde aynı tanımı verir: “Yaptırma, oldurma bildiren ve öznenin etken özne olduğu eylemler, *ettirgen çatılı*, yani *ettirgen* görünüşlü eylemlerdir. Eylemin belirttiği işin özne tarafından doğrudan doğruya bir başka kişi veya varlığa yöneltildiği yüklem, oldurma ve yaptırma bildirirler.” (Karaağaç, 2013, s. 388).

Terim sözlüklerinde *ettirgen* tanımı için sıkça kullanılan diğer ifade “eylemin belirttiği işin başkasına yaptırılması”dır. Vardar, tanımında bu ifadeyi kullanır: “Öznenin eylemin belirttiği işi yaptırdığını gösteren çatı.” (Vardar, 2002, s. 96).

Nurettin Koç’un tanımında da aynı ifade yer alır: “Türkçede *-t-*, *-dir-* (*-dir-*, *-dur-*, *-dür-*, *-tir-*, *-tir-*, *-tur-*, *-tür-*), *-r-* (*-ır-*, *-ir-*, *-ur-*, *-ür-*) ekleriyle kurulan ve öznenin, eylemin belirttiği işi yaptırdığını gösteren çatı.” (Koç, 1992, s. 110).

3.1.1.2. Ettirgen Eylem Tanımları

Terim sözlüklerinde *Ettirgen eylem* terimi için ya “*ettirgen çatılı eylem*” tanımıyla yetinilir (Vardar, 2002, s. 96; Koç, 1992, s. 110) ya da *ettirgen çatı* tanımındaki bilgiler tekrarlanır (Karaağaç, 2013, s. 388; Hatiboğlu, 1982, s. 51).

Korkmaz (2010) ve Hengirmen (2009) *ettirgen fiil* maddebaşında *ettirgen* biçimbirimleri hakkında bilgi verir. Korkmaz’ın *ettirgen fiil* tanımını şöyledir: “Hareketin her zaman özne dışında bir varlığa yöneldiği, geçişli veya geçişsiz fiil kök ve gövdelerine *-Ar-*, *-(I)r-* / *-(U)r-*, *-Dir-* / *-DUr-*, *-(I)t-* / *-(U)t-*; *-z-*, *-zir-* gibi *ettirgenlik* eklerinden birinin veya ikisinin üst üste getirilmesiyle kurulan fiil.” (2010, s. 90).

Hengirmen, *ettirgen eylemi* “Bir işin başkasına yaptırıldığını belirten eylem.” olarak tanımlar ve *ettirgen* eylemleri, işin yaparı açısından ikiye ayırır: öznenin işi doğrudan yaptığı *ettirgen* (örneğin; *uyut-*) ve aracı kullanılarak yapılan (örneğin; *uyuttur-*) *ettirgen* eylemler. Aracı vasıtasıyla yapılan *ettirgenleri katmerli ettirgen* olarak adlandırır. Başkasına yaptırma anlamı olmayan *pişir-* gibi eylemlerin *ettirgen* olamayacağını söyler ve bu tür eylemleri yalnızca *geçişli* olarak değerlendirir (Hengirmen, 2009, s. 166).

3.1.2. Dilbilgisi Kitaplarında Ettirgenlik

Tahsin Banguoğlu, *ettirgen çatıyı anlamsal roller üzerinden tanımlar ve görünüşle açıklar*: “Söz içinde kimse olan nesne üzerinde doğrudan doğruya kılıcı olmayıp bir başkasını kılıcı kılıyorsa fiil tabanı bir *-dir-* (bazan *-it-*, *-ir-*) eki alıp ettiren görünüşüne girer.” (1990, s. 417). Banguoğlu, *ettiren görünüş* için dilbilgisel özne ve mantıksal özne ayrımı yapar. Ettirgenliği geçişlilik / geçişsizlik ölçütüne göre ayırır ve geçişsiz eylem tabanıyla oluşturulan *ettirgen* eylemlere “olduran görünüş” adını verdiğini belirtir. Bu tür *ettirgenliğin ettirme* değil *oldurma* bildirdiğini savunur. Yazar, *-it-* ve *-ir-* biçimbirimlerini alan eylemlerin en çok sözlükselleşme eğilimi olan *ettirgen* eylemler olduğunu söyler. Banguoğlu, *kapa-t-mak* örneğindeki *-t-* ekini *boş ek* olarak adlandırarak aslında *ettirgen* biçimbiriminin pekiştirme işlevine (bkz. 4.2.1.) değinmiş olur (Banguoğlu, 1990, s. 417-419).

Jean Deny, *ettirgen* biçimbirimi almış eylemleri, *causatif* veya *factitif* olarak değerlendirir. Eylemin öznesinin *yol açma*, *neden olma* veya *olanak tanıma* anlamları taşıdığına dikkat çeker. Deny, *ettirgen* biçimbirimlerinin üstüste gelmesiyle oluşan yapıları *katmerli ettirgen* olarak adlandırır (1941, s. 348-353).

Andrey N. Kononov, *ettirgen* teriminin *kausazatif* ya da *faktitif* olarak da adlandırılabilirliğini belirtir. Kononov, *ettirgen* cümlelerin öznelere farklı anlamsal rollere sahip olabileceğini gösterir: devinimi kendisi gerçekleştiren (*pişir-*, *kaynat-*) özne; dilbilgisel öznenin etkisiyle eylemi gerçekleştiren ve cümlede yönelme durumu konumunda olan *kılıcı* özne. Kononov, *ettirgenliğin* bu ayrıma göre sınıflandırır ve yönelme durumu konumundan söz ederek, *ettirgenlik* ve sözdizimi etkileşimi hakkında da bilgi vermiş olur (1956, s. 201-207).

Tahir Nejat Gencan, *geçişsiz eylemlerin ekle çatı değiştirmesi* başlığı altında ettirgen biçimbirimlerini inceler. Ona göre ettirgenlik bir geçişlileştirme ya da “geçiş kertelerini artırma” sürecidir. Gencan, *gel- / getir-, kalk- / kaldır-, gör- / göster* gibi eylem çiftlerini “geçişlenirken değişen eylemler” olarak ele alır (1979, s. 331-333).

Ergin, ettirgenlikle ilgili bilgileri “fiilden fiil yapma ekleri” bölümünde *-r* biçimbiriminin altında verir. Ettirgenlik eklerini “faktitif ekleri” olarak adlandırır ve oldurma ve yaptırma bildirdiklerini söyler. Ergin, ettirgenlik eklerinin geçişli, geçişsiz ayrımı yapmadığını belirtir. Ettirgen eylemlerde “asıl hareketin daima fail dışında bir varlığa yönelmiş” olduğunu söyler. Ettirgen biçimbirimlerinin iki işlevi vardır: biri geçişsiz eylemi geçişlileştirmek, diğeri geçişli eyleme gelerek “asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını” göstermektir. *saldır-, seğirt-* gibi eylemlerin sonradan geçişliliğini kaybettiği görüşündedir. Ergin, her eylemin ettirgenlik eki alabileceğini, ancak her ettirgenlik ekinin her eyleme gelemeyeceğini söyler. Birkaç ettirgenlik ekinin, eylemleri aralarında paylaştığı görüşündedir (2007, s. 209-210).

Korkmaz, ettirgenliği *ettirgen çatı* başlığı altında inceler: “ettirgen çatı, yapma, etme bildiren geçişli fiiller ile olma bildiren geçişsiz fiilleri; yapma, yaptırma ve ettirme bildiren geçişli fiillere çeviren bir çatı türüdür.” (Korkmaz, 2007, s. 555). Korkmaz, tüm ettirgen biçimbirimlerinin aynı işlevde olduğunu söyler. Cümlede *ettirilen* ve *etkilenen* rolündeki üyeler için ikinci ya da üçüncü özne terimini kullanır (bkz. 4.4.2.). Ettirgen çatının iki önemli işlevinden ilkinin geçişsiz eylemleri geçişli duruma getirmek, ikincisinin de “geçişli fiillerin gösterdiği eylemi özne dışındaki ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırmak” olduğunu belirtir. Ettirgenlik eklerinin her eyleme getirilemeyeceğini, bu sınırlamayı belirleyen ölçütün kök ya da gövdelerin son ses durumları ve tek / çok heceli olması olduğunu söyler. Ekleri, işleklilik (bkz. 3.4.1.2.1.) derecelerine göre sıralar ve bu eklerin kullanıldığı örnekler verir. Ettirgen biçimbiriminin *azıt-, kopart-, eğrilt-, somurt-* örneklerindeki pekiştirme (bkz. 4.2.4.) işlevinden söz eder ve bu eylemlerdeki eklerin yapım eki (bkz. 4.2.2.) olduğunu dile getirir. Geçişli eylemlerden kurulan ettirgen çatılarda ikinci öznenin yönelme durumuna girdiğini belirterek, *ettirilen* rolündeki üyenin sözdizimindeki konumuyla ilgili bir bilgi verir.

İncelenen çalışmalarda, ettirgenlik konusunda daha çok, eylemin ettirgenleşme sürecinde geçişlilik / geçişsizlik durumlarının nasıl farklılaştığı ve bunun yol açtığı anlambilimsel farklara yoğunlaşıldığı, doğrudan / dolaylı ettirgenlik ayırımından hiç söz edilmediği, ettirgenlikle ilgili sesbilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel etkileşimler üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir.

Dilbilgisi kitaplarında ettirgenliğin sözdizimi alanındaki etkileşimleri göz ardı edilmiştir. Yalnızca Kononov (1956), *kılıcı* öznenin (*ettirilen*), cümlede *yönelme durumunda* görüldüğünü belirterek ettirgenlik-sözdizimi ilişkisine değinir.

Yukarıdaki tanımlardan anlaşılacağı üzere geleneksel dilbilgisinde ettirgenlik genellikle biçimbilimsel ve bazen de anlambilimsel özellikleriyle ele alınmıştır. Genelinde, ettirgenlik bir eklenme süreci olarak algılanmaktadır. Anlambilimsel açıdan ise ettirgenliğe işi başkasına yaptırma anlamı yüklenmiş, diğer anlamlar göz önünde bulundurulmamıştır.

İncelenen eserlerde, geçişlilik ve geçişsizlik ayırımı konusunda farklı görüşler olsa da, geçişli ve geçişsiz eylemlerin ettirgenleşme sürecindeki farkın, anlam temelinde olduğu ortak bir sonuç olarak kabul edilebilir.

Değerlendirilen kitaplarda geçişli eylemlerin, *neden olma*, *yaptırma* anlamında ettirgenleştiği üzerinde durulurken, geçişsiz eylemlerin ettirgenlik eki alması daha çok bir geçişlileşme süreci olarak görülmektedir.

3.2. EŞZAMANLI YAKLAŞIMLAR

3.2.1. Lisansüstü Tezlerinde Ettirgenlik

Nursel Dinler (1993), *Türk Dilinde Ettirgenlik Ekleri* adlı yüksek lisans tezinde Eski Türkçeden, Türkiye Türkçesine kadar olan dönemde taradığı çeşitli kaynaklardaki ettirgenlik eklerini sıralar.

Cemil Kurt (2002), *Türkçede Çatı ve Çatı Görünümleri* adlı yüksek lisans tezinde *İlkeler ve Değiştirgenler* kuramından yararlanarak, Türkçe Sözlük 1988'in verilerindeki

çatı genişlemelerini belirlemeye çalışır. Kurt, tezinin ettirgenlik bölümünde, ettirgenliğin anlamsal çeşitlenmesine de yer verir ve ettirgenliği geçişlilik ve geçişsizlik ölçütüne göre ele alır.

Seda Yılmaz (2012), *Türkiye Türkçesinde Çatı Şekilleri ve İşlevleri* adlı yüksek lisans tezinde çatının öncelikle biçimbilimsel bir kategori olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunarak sözdizimi incelemelerine yer vermez. Tezin giriş bölümünde işlevsel dilbilim yönteminden yararlandığını söyleyen Yılmaz, biçimden yola çıkarak işlevi belirlemeye çalışır.

Nalan Yıldırım (2012), *Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik Kategorisi* adlı yüksek lisans tezinde ettirgen yapıların istem arttıran özelliğinden dolayı çatı kategorisine dahil edilemeyeceğini savunur.

Feyza Balakbabalar (2015) *Turkish change of state verbs in the inchoative - causative alternation* adlı yüksek lisans tezinde Türkçede durum değişimi eylemlerinde *ettirgen / karşıettirgen* eylem çiftleri arasındaki nöbetleşmeyi inceler.

Habib Abdi Golzar (2015), *Türkçe Fiillerde İstem (Ettirgen Yapılarda)* adlı yüksek lisans tezinde, ettirgen cümlelerin istem özelliklerini *bağımsal dilbilgisi* kuramına göre inceler.

Ülger Panzer (2016), *Kausation im Türkischen und im Deutschen* adlı yüksek lisans tezinde Türkçede ettirgen çatılı eylem sayısını ve bu eylemlerin Almandaki görünümünü Pınar Kür'ün *Yaz Gecelerinde Keman* adlı öyküsü ve Almanca çevirisinde karşılaştırır. Ülger, ettirgenliği üç sınıfa ayırır: *morfolojik ettirgenlik*, *sözcüksel ettirgenlik* ve *edimsel ettirgenlik*. Edimsel ettirgenlik için *İçerisi gaz kokuyor.* örneğini veren Panzer'in *nedensellik* ve *ettirgenlik* kavramlarını birbirine karıştırdığı görülür (bkz. 2.3.).

3.2.2. Bağımsız Çalışmalarda Ettirgenlik

Türkçede Ettirgenlik üzerine özel çalışmalar:

Judith Aissen, 1974'te Harvard Üniversitesinde yazdığı *The Syntax of Causative Constructions* adlı doktora tezinde, *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinin* gündeme getirdiği *dönüşüm* olgusunu, Türkçenin de içinde bulunduğu çeşitli dillerin ettirgen yapılarının sözdiziminde inceler. Aissen, ettirgen yapıların derin yapıda çift tümce içermesine rağmen yüzey yapıda basit bir tümce gibi davrandığını, Türkçedeki *biçimbilimsel ettirgen* yapıları kanıt göstererek savunur ve bu tür ettirgenliğin, dönüşümsel bir çerçevede, yüklem yükselmesi kuralıyla oluştuğunu söyler. Aissen'ın bu çalışması, Türkçedeki *biçimbilimsel ettirgen* yapıların sözdimiyle ilgili önemli bulgular sunar. Aissen, 1979'da bu tezi yayımlayarak, Türkçede ettirgen yapıların dünyada tanınmasını sağlar. Aissen'ın verdiği örnekler, sonraki tipoloji çalışmalarının vazgeçilmez verileri olmuştur. Öyle ki, Türkçede ettirgenlik denince akla gelen ilk örnek; Aissen'ın, dilbilim dünyasında oldukça popüler olan *Mehmet Hasan'ı öldürdü.* örneğidir. Aissen, Türkçede *Sinekler atların koşuşmasına sebep oldu.* cümlesindeki gibi ettirgen yapıların da bulunduğunu söyler ancak bu tür yapılara bir ad vermez ve savının dışında tutar (1979). Aissen'ın tezinin ardından, onun bu savını eleştiren ve destekleyen birçok çalışma yayınlanmıştır (bkz. Aissen ve Hankamer, 1980; Zimmer, 1976; Özkaragöz, 1986). Aissen, sonradan birçok tartışmaya konu olan bu değerli çalışmasının önsözünde Türkçe örnekler için Engin Sezer'e danıştığını belirtir.

Eser Erguvanlı Taylan (1979), *An Odd Case in the Causative Construction of Turkish* adlı makalesinde ettirgenliğin sözdizimine etkisiyle ilgili istem ve rol yapısını ilgilendiren ilginç bir durumdan söz eder. *inanmak, başlamak* gibi dolaylı tümleş alan eylemler ettirgenleştirildiğinde, nesnenin sözdiziminde aldığı konumu inceler.

Leonard Babby (1983), *The Relation Between Causative and Voice: Russian vs. Turkish* adlı makalesinde çatıyı "cümledeki sözdizimsel ve anlambilimsel katılanların eylemin sözlüksel isteminden az ya da çok olabildiği, sözdizim ve sözlükçe arasındaki ilişki" olarak tanımlar. Ettirgenliğin bir çatı biçimi olup olmadığı tartışmalarına Türkçe üzerinden kanıtlar sunar ve ettirgenliğin Türkçede bir çatı kategorisi olduğunu ancak bu durumun Rusça için geçerli olmadığını belirtir. Rusçada ettirgenliğin çoğunlukla sözlüksel olduğunu, ancak *sözlüksel ettirgenin* çatı ile ilişkilendirilemeyeceğini, çünkü çatının "aynı eylem" in gerçek ya da olası istemiyle ilgilendiğini ve çatı değişiminin

sözlüksel anlamı değil, tahmin edilebilir dilbilgisel değişiklikleri içermesi gerektiğini düşünür, ancak bu tartışmalı bir konudur.

Müşerref Dede (1984), *Causatives in Turkish* adlı makalesinde ettirgenliği *dolaylı* (periphrastic) ve *biçimbilimsel* (morphological) ettirgenlik olmak üzere ikiye ayırır. Dede, ettirgen yapı sınıflandırmasında *sözlüksel ettirgen* ayrımına yer vermez. Dede'nin *dolaylı* ettirgenlikle kastettiği *neden ol-*, *sebep ol-* gibi ayrı yüklerle yapılan *sözdizimsel ettirgenliktir*. Dede, *biçimbilimsel* ettirgen yapılarda *-DXr* biçimbiriminin üretkenliğinden söz eder. Dede (1984), *dolaylı* ettirgenliğin birleşik bir cümle oluşturduğunu; *biçimbilimsel* ettirgenliğin ise tek cümleden oluştuğunu söyler (bkz. 3.4.1.).

Karl Zimmer (1988), *Semantic Motivation in Case Assignment: Another Look at Turkish Causatives* adlı makalesinde ettirgen cümlelerin üye ve rol yapısı ilişkilerini inceler. Zimmer, bir dildeki dilbilgisel *durumların* kendileriyle bütünleşmiş anlamları olduğunu ama bu anlamın dilbilgisel düzeyde gizlenebileceğini söyleyerek, *durumlara* yüklenen anlamsal rollerin her zaman aynı olmadığına dikkat çeker. Zimmer, belirtme durumundaki bir üyenin çoğunlukla *etkilenen* anlamını taşısa da, her belirtili nesnenin *etkilenen* rolünde olmak zorunda olmadığını belirterek *Seni seviyorum.* örneğini verir. Burada belirtili nesne konumundaki *seni*, *etkilenen* değil, konuşucunun duygularının kaynağıdır.

Osman Nedim Tuna (1986), *Türkçede Transitive-Causative "Geçişli Ettirgen" Fiiller ve Bunlarla İlgili Meselelerin Çözümü* adlı makalesinde, ettirgen biçimbirimlerinin eylem tabanlarıyla birleşme kurallarını belirlemek üzere, çoğunlukla sesbilgisel ölçütlere dayalı bir sınıflandırma yapar. Bu sınıflandırma Türkçede ek-kök birleşimi tercihlerindeki sesbilgisi etkenini kapsamlı olarak sunması açısından oldukça değerli olmasına rağmen, anlamsal ölçütleri göz ardı ettiği için yeterli bir sınıflandırma değildir.

İnci Zuhra Özkaragöz (1986), ettirgen cümlelerin yüzey yapısının basit olduğunun evrensel olarak kabul edildiğini, ancak herhangi bir düzeyde çift tümce içermesinin çelişkili olduğunu söyler. Özkaragöz (1986), çift ettirgen biçimbirimli yapıların *etkilenmeli* eylemlerle yapılabılırken, *etkilenmesiz* eylemlerle yapılamadığını söyler ve aşağıdaki örnekleri verir:

(9) a. Sema Turhan-a çiçeği sol-dur-t-tu. (etkilenmeli)

b. *Ben Turhan-a Sema-yı koş-tur-t-tum. (etkilenmesiz)

Uzun (2004), eylemlerin çatı değiştirmelerinin üye yapılarıyla ilgili olduğunu belirtir. Geçişlilik ve geçişsizlik ayırımını yetersiz bulur. Uzun, geçişsiz eylemlerin öznenen etkilenme durumuna göre alt gruplarda incelenmesi gerektiğini düşünür ve şu örneği verir: *kana-*, *bat-*, *eri-* gibi eylemlerde özne eylemden etkilendiği için edilgen yapılamazken, *koş-*, *gez-*, *otur-* gibi eylemler geçişsiz olduğu halde özne eylemden etkilenmediği için edilgen yapılabilir (Uzun, 2004, s. 203).

Demircan (2003), çatıları yüklem biçimine göre üçe ayırır: *düz*, *ettirgen* ve *gizil* çatı. Ona göre *düz* çatı, yüklemle yalnızca öznel uyum içeren çatıdır. *Ettirgen* çatı, öznel uyuma ek olarak yükleme *-t / -DXr* eki katılan çatıdır. *Gizil* çatı ise öznel uyuma ek olarak özneyi “izlenen” ya da “dışlanan” yükleme *-(I)l / n / ř* eki ile bağlayan çatıdır. Demircan, *ettirgenliğin* bir öğe ekleme işleminin olduğunu söyler (2003). Oldurgan kavramının işleve göre bir ayırım yapmadığına dikkat çeker ve anlama dayalı bir ayırım olabileceğini ve böyle bir ayırım yapılırsa da *ettirgen* ve *oldurgan*ın “öğe ekleme” gibi bir üst başlıkta birleştirilebileceğini belirtir (Demircan, 2003, s. 23).

Demircan *ettirgen* biçimleri altı maddede sıralar:

1. Sözlüksel *ettirgen*: doğrudan etkilenme (*yak-*),
2. Sağla- / neden ol- türü *ettirgen*,
3. *Ettirilme*: aracı yapan (*yürü-t*),
4. *Ettirilme*: aracı ettiren: yaptıran (*yürü-t-tür-*),
5. Üst-ettiren: yaptıran / yaptırtan (*yürü-t-tür-t*),
6. Zorlayan: yaptırtıran (Demircan, 2003, s. 19).

Özlem Çetinoğlu, Miriam Butt ve Kemal Oflazer, *Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi* kuramıyla gündeme gelen *ettirgen* cümlelerin basit ya da birleşik olduğu tartışmalarına Türkçedeki *ettirgen* cümleleri sınavarak katılırlar (2009). TÜBİTAK tarafından

desteklenen çalışmalarında beş ölçüt belirleyerek, bazı karşıt örnekler bulunmasına rağmen Türkçede ettirgen cümlelerin basit yapıları olduğuna karar verirler. Bu ölçütler; edilgenlik, dönüşlülük zamiri, olumsuzluk, kontrol ve zarf yorumudur (Çetinoğlu ve diğerleri, 2009).

Kerimoğlu (2009), *Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik* adlı makalesinde ettirgenliğin yalnızca *biçimbilimsel* bir kategori olmadığına dikkat çeker ve Comrie'nin sınıflandırmasını tanıtır. Ancak bu sınıflandırmalara Türkçeden örnek verirken tereddütler yaşandığını dile getirir (bkz. 2.3.). Kerimoğlu, Türkolojideki ettirgen yapı incelemelerindeki bazı yöntem sorunlarından söz eder ancak kendisi de çatı değiştirimi (bkz. 5.1.) ile *gerektirim* ilişkileri (bkz. 3.7.1.) konusunda çelişkili açıklamalar yapar (2009, s. 1736):

(10) a. Ali süt içti.

b. Ali (Ahmet'e) süt içirdi.

c. (Ahmet) Ali'ye süt içirdi.

Kerimoğlu (2009), incelediği eserlerde genellikle (10)a'nın ettirgen şeklinin (10)c olarak belirtildiğini, bunun *ikili karşıtlar (binary pairs)* kavramı çerçevesinde ele alınan ancak yanlış uygulanan bir yöntem olduğunu savunur. Ona göre (10)a'daki cümlelerin ettirgen biçimi (10)b olmalıdır. Ancak, önerdiği çözümde bir kavram karmaşası vardır. Çünkü *ikili karşıtlar* kavramı Kerimoğlu'nun da belirttiği gibi sesbirimlerin işlevlerini belirlemek amacıyla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla çatı için bu karşıtlık, sesbirimlerin yarattığı çatı karşıtlığına dayanır. Bu da cümleyi değil, yalnızca çatı biçimbirimli eylemleri ve onun karşıtlarını ilgilendirir. Yani karşıtlık boyutu, sözdiziminden bağımsız değerlendirilir. Bu durumda yukarıdaki örnekler için, *iç-* / *içir-* eylem çiftinde *-Xr* ekinin yarattığı karşıtlığa ve bu karşıtlığın türeme yönüne bakılır. Çatı değiştirimi ise tamamen sözdizimini ilgilendiren bir durumdur. Etken bir cümle, ettirgen çatıya geçtiğinde sözdizimi değişmek zorundadır, çünkü cümleye yeni bir özne katılır ve etken cümlelerin öznesi, ettirgen cümlede nesne konuma geçer. Bu da demektir ki, ettirgenleştirilen bir cümlelerin öznesi aynı kalmaz. Yani (10)a'nın ettirgenleşmiş biçimi (10)b olamaz. Bunun nedeni *gerektirim* ilişkileridir. Çünkü (10)b, *Ahmet*'in süt içmesini

gerektirirken (10)c *Ali*'nin süt içmesini gerektirir. Öyleyse (10)a ile (10)c arasında gerektirim ilişkisi vardır ve (10)c, (10)a'nın ettirgenleşmiş biçimidir.

Kerimoğlu'nun başka bir örneği de benzer bir çelişkili durum sergiler:

(11) a. *Ali öldü.*

b. *Ali Veli'yi öldürdü.*

Kerimoğlu, (11)a'daki *öl-* eyleminin ek alarak (11)b'ye dönüştüğünü ve (11)a'daki ölme eyleminin (11)b'de *Veli*'ye aktarıldığını söyler (2009, s. 1737). Bu durum dilin mantığına aykırıdır. Çünkü, (11)b'nin gerektirimi *Veli*'nin ölmüş olmasıdır. Ancak, (11)a'da ölen *Ali*'dir. Öyleyse aralarında herhangi bir gerektirim ilişkisi yoktur. (11)b, (11)a'nın ettirgenleşmiş biçimi olamaz. *Neden olunan olay, neden olan olayın sonucu* olmalıdır. Gerçek dünya bilgisi, *Ali Veli'yi öldürdü.* cümlesinden *Ali*'nin öldüğü çıkarımını yapmayı engeller. Bu cümleler ancak bağımsız, iki farklı çatılı cümle olabilir, aralarında ettirgenlik ilişkisi yoktur. Çatı değiştirimi, aynı olay durumunun farklı bakış açılarıyla sunulmasıdır. (11)a ve (11)b'de iki farklı olay durumu söz konusudur. (11)b, *Veli öldü.* cümlesinin ettirgenleşmiş biçimidir.

Kerimoğlu 2009'daki çatı değiştirimi çelişkisi, Babby'nin (1983) makalesinde de görülür. Babby, ettirgenleştirme sürecinde, önceki gizli öznenin korunduğunu söyler. Ancak verdiği örnekler birbiriyle dilbilgisel ve anlamsal ilişkisi olmayan iki bağımsız cümledir.

(12) a. *Ben saatimi tamir ettim.*

b. *Ben saatimi tamir ettirdim.*

(12)a'da "ben" sözdizimsel öznesi anlambilimsel düzeyde *kılıcı* rolündedir. O halde ettirgenleştirildiğinde *kılıcı* rolünde kalmalıdır. Yani "ben" ögesi korunarak yeni bir özne eklenmelidir. Babby'nin, makalesinde ettirgenliğin sözdizimi etkileşimleriyle ilgili ayrıntılı tespitler yaptığı halde, bu yanılığa düşmesi, biçimsel yaklaşımın doğurduğu bir sonuçtur.

Fatma Erkman-Akerson, çatı değişiminin cümleye *bakış açısını* yansıttığını söyleyerek çatıya çok farklı bir yaklaşım getirir (2008, s. 253-254). Çalışmamızda Erkman-Akerson'un *bakış açısı* yaklaşımı benimsenmiştir.

3.3. ARTZAMANLI YAKLAŞIMLAR

3.3.1. Türkiye'de Yapılan Lisansüstü Tezleri

Burcu Aslan (2009), Eski Türkçede tespit ettiği 2516 çatı ekli eylemin dizinini oluşturur ve 113 eylemin çatı ekinde işlev kaybı olduğunu belirler. Aslan, tezinin ettirgenlikle ilgili bölümünde Eski Türkçedeki ettirgen biçimbirimli eylemleri sözdiziminden bağımsız olarak sıralayarak, taradığı sözlüklerde verilen anlamlarına göre değerlendirir ve ekin işlevini belirlemeye çalışır. Ettirgen biçimbirimlerinin farklı işlevlerde kullanımını, işlev kaybı ya da işlev kayması olarak değerlendirir. Bizce bu yaklaşım yanıltıcıdır, çünkü eylemin sözlük anlamı ekin işlevini yansıtmayabilir. Ayrıca işlev, bağlama göre de farklılık gösterebilir.

Muharrem Yıldız (2014), *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri* adlı yüksek lisans tezinde Burcu Aslan'ın inceleme yöntemine çok yaklaşan bir yöntemle Eski Türkçedeki çatı eklerini inceler. Ettirgenlik eklerinin geçişlilik arttırmadığı durumları işlev kaybı ya da işlev kayması olarak değerlendirir.

3.3.2. Türkiye Dışında Yapılan Lisansüstü Tezleri

Michael Reinhard Hess (1997), Johannes Gutenberg Mainz Üniversitesinde yazdığı *Das Genus Verbi des Osmanischen zwischen 1575 und 1775* adlı doktora tezinde, 1575-1775 yılları arasında Osmanlı Türkçesiyle yazılmış eserleri çatı bakımından ele alır. Hess, ettirgen cümlelerin sözdizimi ve üye yapısını inceler (1997).

Mevlüt Erdem (2000), Manchester Üniversitesinde yazdığı *Historical Development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passives in Turkish* adlı doktora tezinde Orhon Türkçesinden Türkiye Türkçesine uzanan artzamanlı bir çalışma yapar. Söz konusu dönemlere ait eserlerden aldığı örneklerde, *ettirgen, edilgen, dönüşlü* ve *işteş* çatı

özeliklerini belirler. Erdem, tezinin ettirgenlikle ilgili bölümünde Comrie'nin (1989) ettirgenlik sınıflandırmasından yararlanır ve incelediği eserlerde *ettirgen* cümlelerde, eylemin tüm katılanlarının yüzeyde belirtilmek zorunda olmadığını tespit eder. Özne, nesne ya da dolaylı tümlecin cümlede açıkça ifade edilmeyebileceğini söyler. Bunların yarattığı boşluğun, okuyucu tarafından bir önceki cümledeki bilgilerle doldurulduğunu belirtir. Erdem'in çatıyı biçimbilimsel ve sözdizimsel açılardan incelediği artzamanlı çalışması, çatının tarih boyunca gelişimini sergiler.

3.3.3. Bağımsız Çalışmalar

Klaus Röhrborn (1972), *Kausativ und Passiv im Uigurischen* adlı makalesinde Eski Türkçede çatıyı inceleyen ilk çalışmadır. Annemarie v. Gabain ve *Turfan Texte*'yi hazırlayanları, çatıyı dikkate almadıkları için eleştirir ve hatalı çeviri örnekleri verir. Röhrborn, açıkça ettirgen biçimbirimli bir eylemin bulunduğu (*qavitur*) şu parçanın yanlışlıkla edilgen olarak çevrildiğini belirtir: *üč kögürçgän atayı lačinga qavitur ärkän* “während 3 junge Tauben vom Falken gepackt werden” (üç güvercin yavrusu doğan tarafından kapılırken). Röhrborn, bu cümlenin ettirgen olduğunu, böyle bir çevirinin ancak hedef dildeki bir karşılık olabileceğini söyler. Röhrborn, Eski Türkçede *-t* biçimbiriminin kimi durumlarda ikincil olarak edilgenlik işlevinde de kullanılabileceğini ifade eder (1972, s. 70-77).

Johanson, *Die Ersetzung der türkischen -t- Kausativa* (1977) adlı makalesinde [^o]-*t-* ve *-tUr*⁴ ettirgen biçimbirimleriyle ilgili artzamanlı bir inceleme yapar, bu eklerin kökeniyle ilgili tartışmalara yer verir. Johanson [^o]-*t-* ve *-tUr-* eklerinin *ettirgen* ve *oldurğan* ayrımı için kullanılmasını Yakutça örneğinde inceler (1977).

---

⁴ Bu gösterim biçimi Johanson'a aittir (1978, s.107).

3.4. TÜRKÇEDE ETTİRGEN YAPILAR

Biçimsel tipoloji, ettirgenliği yapılarına göre *sözdizimsel*, *biçimbilimsel* ve *sözlüksel ettirgen* olarak üçe ayırır. İşlevsel tipoloji ise ettirgenliği anlambilimsel ölçütler ve *üretkenlik* derecelerine göre değerlendirir. Anlambilimsel ölçütler *doğrudanlık / dolaylılık* ayırımına dayanır. Çalışmamızda bu ölçüte, Türkçe için alt anlamsal sınıflar eklenmiştir. *Üretkenlik* ölçütü ise ettirgen yapının üretkenlik derecesini ölçer. İşlevsel tipolojide üç farklı yöntem kullanılır: birincisinde biçimden yola çıkılarak işlevler belirlenir, ikincisinde işlevden yola çıkılarak biçimler belirlenir, üçüncü yöntemde ise hem birinciyi hem de ikinciyi kapsayan iki yönlü inceleme yapılır. Tezimizde bu iki yönlü inceleme yöntemi kullanılmaktadır. Yani, önce biçimsel tipolojinin belirlediği ettirgen biçimlerin işlevleri incelenmekte, daha sonra işlevsel tipolojinin belirlediği işlevlerin hangi ettirgen biçimlerde görüldüğü sorgulanmaktadır. Aşağıdaki bölümde araştırmacıların ettirgen yapı tipolojisi için önerdiği sınıflandırma ölçütleri tanıtılmaktadır.

3.4.1. Ettirgenlik Parametreleri

Dede, *Causatives in Turkish* (1984) adlı makalesinde ettirgenliği iki gruba ayırır:

1. Dolaylı (Periphrastic) Ettirgen Yapılar
2. Biçimbilimsel (Morphological) Ettirgen Yapılar

Dede, dolaylı ettirgenliğin *neden ol-*, *sebep ol-* gibi yüklemle yapıldığını belirtip, bu yapıların sözdizimi hakkında bilgi verir. (13)b'deki dolaylı ettirgenlik örneğinde olduğu gibi, tümleyici cümlenin, ilgi öbeği biçiminde görüldüğünü, iç yapıdaki eylemin *-me* tamlayıcısıyla isim-fiil yapısına dönüşerek adlaştığını ve ana cümlenin bir üyesi olduğunu belirtir.

Biçimbilimsel yapı, *-DXr* eki aracılığıyla olur. *Biçimbilimsel* yapılar tamamen üretkendir ve neredeyse her eylem bu biçimlerden birini alıp, anlamını ettirgenlik yönünde değiştirebilir.

(13) a. Adam çocuğu öldürdü.

b. Adam çocuğun ölmesine sebep oldu.

(13)a, *biçimbilimsel*, (13)b ise *dolaylı* ettirgenlik örneğidir. Bu iki biçim, sözdizimsel ve anlambilimsel olarak farklıdır.

Dede'ye göre iki yapı arasındaki sözdizimsel fark; *dolaylı* yapı birleşik bir cümle oluştururken, *biçimbilimsel* yapının tek bir cümleden oluşmasıdır. Anlambilimsel fark ise, (13)a'nın doğrudan neden olmayı, (13)b'nin ise dolaylı neden olmayı bildirmesidir (Dede, 1984). Dede'nin sınıflandırmasında *sözlüksel ettirgene* yer vermediği görülür. Biçimden yola çıkarak sözdizimsel farkları ve anlambilimsel işlevleri belirlemiştir. Dede'nin sınıflandırması, *doğrudan* ve *dolaylı* ettirme ayrımını sunması ve *biçimbilimsel ettirgenlik* dışında bir ettirgenlik biçimini tanıtmaya açısından Türkçe için öncü bir çalışma niteliğindedir.

Comrie (1989), *Language Universals and Linguistic Typology* adlı eserinde Dilbilimsel tipoloji çalışmalarında İngilizceye bağlı kalınmaması gerektiğini düşünerek aralarında Türkçenin de bulunduğu birçok dili karşılaştırarak tipoloji verilerine ulaşır. Bu çalışmada Comrie, dil tipolojilerini belirleyen ölçütlere yer verir. Ettirgenlik bu ölçütlerden biridir. Comrie, ettirgenliği dillerdeki yapılanma çeşitliliğine göre sınıflandırır. Comrie'nin sınıflandırması, öncelikle biçimsel ve anlambilimsel parametrelere göre ikiye ayrılır. Biçimsel parametrelere göre dillerde üç farklı ettirgen yapı bulunduğunu söyler: *sözdizimsel*, *biçimbilimsel* ve *sözlüksel ettirgenlik*. Türkçe, bu yapıların her birine örnek sunduğu için tipoloji sınıflandırmalarında en çok başvurulan dillerdendir. Comrie'nin belirlediği yapılara Türkçe için şu örnekleri verebiliriz:

Sözdizimsel Ettirgenlik (analytic): *Ali, Hasan'ın ölmesine sebep oldu.*

Biçimbilimsel Ettirgenlik (morphological): *Ali, Hasan'ı öl-dür-dü.*

Sözlüksel (lexical) Ettirgenlik: *Anahtar deliğe girdi.* > *Ali anahtarı deliğe soktu.*⁵

Comrie'nin anlambilimsel parametreleri *doğrudan / dolaylı* ettirme ayrımına dayanır (2005). Comrie'nin bu değerli çalışması 2005 yılında İsmail Ulutaş tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu çeviriyle birlikte, daha önce dilbilim alanında birkaç çalışmada (Eker, 2003; Demircan, 2003; Dede, 1984; Uzun, 2004) sınırlı kalan ettirgenliğin tipolojik verileri, Türkoloji alanındaki çalışmalarda da yer almaya başlamış ve Türkçede *sözdizimsel ve sözlüksel ettirgenlikten* söz edilmeye başlanmıştır (Kerimoğlu, 2009; Yılmaz, 2012; Sebzecioğlu, 2016; Golzar, 2015).

Robert M. W. Dixon (2000), *Changing Valency* adlı kitabın ikinci bölümünü oluşturan *A Typology of Causatives: Form, Syntax and Meaning* bölümünde ettirgenliği biçim, sözdizim ve anlama göre üç ayrı parametrede inceler. Ettirgenliği, temel cümleye, hareketi başlatan ve kontrol eden bir *ettiren* eklendiğini vurgulayan bir süreç olarak görür. Dixon'ın anlambilimsel ölçütleri oldukça ayrıntılıdır, buna göre iki farklı ettirgen yapı arasında bu dokuz ölçütten en az birinde farklılık olduğunu belirtir, iki farklı ettirgen biçimbirimi de buna dahildir. Dixon anlambilimsel ölçütlerini şöyle sıralar:

a. Yapıdaki eylem açısından;

- durağan ya da hareket bildiren eylem olması,
- geçişsiz, geçişli veya çift geçişli olması,

b. *ettirilen*⁶ açısından;

- *neden olunan* durumda *ettirilenin* kontrolü olup olmaması (cansız ya da küçük çocuk olması gibi),
- istemli veya istemsiz davranması (*ettirilen o işi zorla mı yapıyor?*),

---

⁵ Comrie, *sözlüksel ettirgenlik* için İngilizceden *die* ve *kill* sözcüklerini örnek verir, buradaki Türkçe örnekler tez yazarı tarafından belirlenmiştir.

- kısmen ya da tamamen etkilenmiş olması,

c. *ettiren* açısından;

- doğrudan ya da dolaylı etkisi olması,
- kasıtlı ya da kazara neden olması,
- doğal bir etkisi olması, ya da güç uygulaması (*neden olunan* olayın başlaması zorlama ya da güç gerektiriyor mu?),
- *neden olunan* olaydaki eyleme dahil olup olmamasıdır (Dixon, 2000).

Shibatani (1976), ettirgenliği dolaylılıktan doğrudanlığa uzanan bir süreç olarak yorumlar ve ettirgenlikle ilgili en tutarlı ve kapsamlı sınıflandırmayı yapar. Shibatani, üretken olmayan, düzensiz ettirgen biçimlerin sözlükte verilmesi gerektiğini, düzenli olanların ise sözdizimsel süreçte türetilebileceğini, yani üretken olduğunu söyler. Bu nedenle ettirgen biçimleri üretkenlik derecelerine göre *sözlüksel ettirgen* ve *üretken ettirgen* olmak üzere ikiye ayırır. Shibatani'nin (1976, s. 3) sınıflandırmasına göre dillerin büyük bir bölümünde ettirgenlik iki farklı biçimde ifade edilir:

1. Biçimbilimsel açıdan düzenli ve üretken biçimler:

Bu yapılar, Türkçe ve Japonca gibi eklemeli dillerde ekler yardımıyla oluşur. Bunlar *biçimbilimsel ettirgen* yapılardır. Türkçede *-t*, *-DXr*, *-Xr*; Japoncada *sase* bu yapıları oluşturan biçimbirimlere örnektir.

Kimi dillerde ise ayrı yüklemeler aracılığıyla gerçekleşir. Bunlar *sözdizimsel ettirgen* yapılardır. İngilizce *cause*, *make*; Türkçe *sağla-*, *neden ol-* gibi eylemler bu tür yapıları oluşturmakla görevlidir.

---

⁶ Bu terim *causee* yerine, *ettiren* ise *causer* yerine kullanılmıştır. Bu terimler de henüz öneri niteliğindedir.

Türkçe hem eklerle (biçimbilimsel) hem de ayrı yüklemlemlerle (sözdizimsel) yapılan ettirgenliğe örnektir.

(14) a. Polis adamı konuş-tur-du.

b. Polis adamın konuşmasını sağladı.

2. Biçimbilimsel açıdan düzensiz olan ve işlek olmayan biçimler:

Bu yapılar düzenli olmadıkları için sözlükte yer almayı hak eden *sözlüksel ettirgen* yapılarıdır. Örneğin, İngilizcede *John killed Marry*. cümlesi *sözlüksel* bir ettirgen olan *kill* ile yapılmıştır.

Türkçede kök halindeki eylemin herhangi bir türetime girmeden, tek başına ettirgenlik anlamı taşıdığı *sözlüksel ettirgen* eylemler bulunur.

(15) a. Ali anahtarı deliğe **soktu**.

b. *Ali anahtarı deliğe gir-dir-di.⁷

(15)a'da *gir-* eylemi *-DXr* biçimbirimiyle ettirgenleştirilmek yerine ettirgenlik anlamı olan başka bir eylemle nöbetleşir.

Ettirgen yapılarda öncelikle biçimsel parametreler, anlambilimsel ölçütler ve üretkenlik olmak üzere üç parametre bulunmaktadır. Biçimsel parametreleri *sözdizimsel*, *biçimbilimsel* ve *sözlüksel ettirgenlik* oluşturmaktadır. Anlambilimsel parametre, doğrudanlık ve dolaylılık ayrımını içermektedir. Bu ayrım da kendi içinde neden olma, sağlama, izin verme, engel olamama, yardım etme, eşlik etme gibi alt anlamsal sınıflara ayrılır. *Üretkenlik* parametresi ise ettirgen yapının üretkenlik derecesini ölçer. Bu parametreler aşağıda ayrıntılı olarak incelenmektedir.

---

⁷ Bağlama göre bu biçim de kullanıldığı durumlar vardır [bkz. (17)b].

3.4.1.1. Biçimsel Parametreler

Biçimsel tipoloji, ettirgenlik sınıflandırmasını yapısal ölçütlere göre yapar. Burada biçimsel tipoloji açısından en kapsamlı sınıflandırma olan Comrie'nin biçimsel parametrelerine yer verilmektedir. Comrie'ye göre ettirgenliğin tipolojik çeşitlenmesinde temel biçimsel parametrelerden biri, neden olan makro durum ile sonuç olan mikro durumun ifadesi arasındaki biçimsel ilişkidir (2005, s. 211) (yani *cause to die* ile *die* veya *kill* ile *die* arasındaki ilişki). Bu ilişki *biçimbilimsel*, *sözdizimsel* ve *sözlüksel* olmak üzere üç farklı biçimde ifade edilir. Aşağıda bu üç biçim ayrıntılı olarak incelenmektedir.

3.4.1.1.1. Biçimbilimsel (Morphological) Ettirgenlik

Biçimbilimsel ettirgenlik, ettirgenliğin biçimbilimsel araçlar yardımıyla ettirgen olmayan yüklemle ilişkilendirilmesidir (Comrie, 2005, s. 211). Tipoloji çalışmalarında bu tip ettirgenliğe örnek verilirken, *-t* ve *-DXr* eklerinin oldukça üretken olması nedeniyle Türkçe tercih edilmektedir. Türkçeden verilen en tipik örnek bu tezde de sıkça kullanılan *öldür-* eylemidir.

(15) Ali, Hasan'ı öl-**dür**-dü.

3.4.1.1.1.1. Ettirgen Biçimbirimleri

Türkoloji çalışmalarında ettirgen biçimbirimleri *-DXr*, *-(I)r*, *-Ar*, *-DAr-*, *-(X)t-* olarak verilir ve *-DAr*'ın işlek olmadığı belirtilir, diğerlerinin de hangi seslerden sonra geldiği açıklanır.

- *-Ar* / *-(I)r* için, ünsüz ile biten geçişli ve geçişsiz tek heceli fiil köklerine geldiği,
- *-(X)t* için, işlek bir çatı eki olduğu, iki heceli ve ünlüyle biten fiillere doğrudan eklenebildiği, ayrıca /l/ ve /r/ ile biten fiillere de yardımcı ünlü olmadan, /l/ ve /r/ ünsüzleri dışındaki ünsüzlere de yardımcı ünlüyle eklenebildiği,
- *-DXr* için ünlü ve ünsüz uyumuna göre farklı davrandığı gibi bilgiler yer alır.

Bu bilgiler doğru olmasına rağmen ayırıcı değildir. Ettirgenliği işlevsel yaklaşımla ele alan bu tezde, çağdaş Türkiye Türkçesinin yalnızca iki üretken ettirgen biçimbirimi olduğu savunulmaktadır. Bunlar, $-DXr$ ve $-t$ 'dir. Ayrıca bu çalışma $-(X)t$ olarak bilinen ettirgen biçimbiriminin $-Xt$ ve $-t$ olarak farklı işlevlerde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Tablo 1a'da tek heceli eylemler geçişli ve geçişsiz olarak ikiye ayrılmış ve ettirgen biçimbirimlerinin dağılımı sunulmuştur. Tablo 2a, 2b ve 2c'de ettirgen biçimbirimleri ayırıcı özelliklerine göre karşılaştırılmıştır. Tablo 3a, 3b ve 3c'de ettirgen biçimbirimleri, hece sayısı, üretkenlik ve geçişlilik durumlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu tablolardan çıkan sonuçlara göre, çok heceli eylemlerde yalnızca $-DXr$ ve $-t$ bulunur. $-DXr$ en üretken ettirgen biçimbirimidir, ancak Türkçenin sesbilimsel özelliklerine göre bazen kısıtlanabilir ve bu durumda yerini $-t$ 'ye bırakır.

$-DXr$, çok heceli eylemlerde, ünlülerden ve /l/, /r/'den sonra gelmez, dolayısıyla çift ettirgen yapıları eylemlerde $-DXr$ 'dan sonra tekrar $-DXr$ gelmez, bu durumda $-t$ devreye girer. $-t$ 'den sonra tekrar $-DXr$ gelebilir, çünkü /t/ sesinde $-DXr$ için herhangi bir sesbilimsel kısıtlama yoktur. $-DXr$, tek / çok heceli; geçişli / geçişsiz ayrımı yapmaz. $-DXr$, son derece üretkendir ve dolaylıdan doğrudana uzanan geniş bir anlam alanı vardır. Bu yönleriyle diğer bütün ettirgen biçimbirimlerinden ayrılır. $-DXr$, Türkçenin en üretken ettirgen biçimbirimidir. $-t$ ise ikinci üretken ettirgen biçimbirim olarak, $-DXr$ 'ın kısıtlandığı durumlarda kullanılır. $-t$ 'nin tek kısıtlaması hece sayısıdır, yalnızca çok hecelilere gelir. Yani, çok heceli eylemlerde $-DXr$ ve $-t$ arasındaki seçim, eklendikleri tabanın son sesine bağlıdır. $-Xt$, $-Xr$ ve $-Ar$ yalnızca tek heceli eylemlere gelir ve üretken değildir. Eşzamanlı olarak $-DAr$ biçimbiriminden söz etmek mümkün değildir. Bu ek için verilen örnekler (*göster-*, *gönder-*) çözümlenemeyen sözlüksel biçimlerdir, çağdaş Türkiye Türkçesinde $-DAr$ 'ın hiçbir üretkenliği yoktur. Ettirgen biçimbirimlerinin karakteristik özellikleri şöyle sıralanabilir:

- $-Xr$, $-Ar$ ve $-Xt$, artık üretken değildir, sözlükselleşmiştir.
- $-Ar$ ve $-Xt$, yalnızca tek heceli geçişsiz eylemlere gelir. Üretken değildir.
- $-Xr$, üretken değildir, yalnızca tek hecelilere gelir.

- *-DXr*, tek heceli / çok heceli, geçişli / geçişsiz eylemlere gelir. Üretkendir.
- *-t*, geçişli / geçişsiz, çok heceli eylemlere gelir. Üretkendir.

Çok heceli eylemlerde *-DXr* ve *-t*'yi ayıran tek ölçüt ses uyumudur. Tek hecelilerde ise durum biraz karışıktır, anlamsal özellikler devreye girer. Çok heceli eylemlerdeki ayrımın sınırları belirgin olduğu için, çalışmamızda çok heceli eylemler listelenmemiştir. Bu bölüm, tek heceli eylemler tablosundaki (1a) verilere dayanmaktadır:

Tablo 1a'da tek heceli eylemler, *geçişlilik / geçişsizlik* ayırımına ve aldıkları eklere göre sınıflandırılmıştır.

Tablo 1a'nın sunduğu verilere göre,

- *-DXr* eki alan eylemlerin sayıca çokluğu dikkat çekicidir.
- Tek heceli geçişli eylemler, tek heceli geçişsiz eylemlerden fazladır.
- *-Xt* ekli geçişli eylem yokken, sekiz geçişsiz eylem vardır.
- *-Xr* ekiyle ettirgen yapılan geçişli eylem sayısı dört iken, geçişsiz eylem sayısı on dördür.
- *-Ar-* biçimbirimini alan geçişli eylem bulunmazken, geçişsiz eylem sayısı üçtür. *kurtar-* ve *gider-* eylemleri sözlükselleştiği için tabloda verilmemiştir.
- Tabloda *-Xt* ekinin mutlaka ünlüyle kullanıldığı gözlenmektedir. Dolayısıyla *-Xt* ekindeki ünlünün bağlayıcı ünlü olup olmadığı tartışılabilir. Çünkü *-Xt* biçimi yalnızca tabloda belirtilen tek heceli eylemlere gelir, üretken değildir. *-t* biçimi ise düzenli bir kurala göre iki heceli eylemlere gelir ve oldukça üretkendir.
- *dev-* eyleminin ettirgen biçimi olan *devit-* eylemi Güncel Türkçe Sözlük'te "hareket durumuna getirmek" olarak anlamlandırılmıştır. Ancak *dev-* kökünün herhangi bir kullanımına rastlanmamıştır.
- Artzamanlı olarak ettirgen biçimleriyle genişlediği bilinse de, eşzamanlı olarak çözümlenemeyen eylemler bu tabloda verilmemiştir: *gönder-*, *getir-*.
- *kal-* eyleminin ettirgeni *bırak-* olduğu için tabloda verilmemiştir.
- *çarp-* eylemi hem geçişli hem geçişsiz grupta bulunmaktadır. Çünkü, *Kapı çarptı.* cümlesinde *çarp-* eylemi geçişsizken, *Ayşe yüzüne su çarptı.* cümlesinde *çarp-* eylemi geçişlidir. Aynı zamanda bu eylem *-DXr* ekiyle de ettirgen yapılabilmektedir:

(16) a. Yüreğini **çarptıran** bir merakla ihtiyara yaklaştı. (Peyami Safa)

b. 100 Bin Dolarını Nasıl **Çarptırdı**? (www.gaziantephaberler.com)

c. Ferrari sürücüsü iki otomobili birbirine **çarptırdı**. (<https://tr.motor1.com>)

- *gör-, gir-, git-* eylemlerinin yaygın ettirgen biçimleri *sözlüksel ettirgenler* (*göster-, sok-, götür-*) olsa da dolaylı neden olma söz konusu olduğunda *-DXr* biçimbirimiyle de ettirgen yapılabilirler.
- (17) a. Orta hizmetini bile ona **gördür**üyor, koca evi ona sildirip süpürtüyordu.
(Ömer Seyfettin)
- b. Gizli buz yirmi dört aracı birbirine **girdirdi**. (Cihan Haber, 18.2.2012)
- c. Neydi bu kadar nefret ettiren her defasında çekip **gittiren** seni, anlamamıştım. (angelsworld.blogcu.com)
- *ban-, bas-, it-, kak-* eylemlerinde *-DXr* biçimbiriminin pekiştirme işlevinde kullanılması daha yaygındır. Bu işlevi ettirgenlikle karıştırmamak için *-DXr* ekiyle cümleye yeni bir üye eklenip eklenmediğine bakılmalıdır.
- (18) a. Otomobilleri çalışmayınca pompacılara zorla otomobili **ittiren** zanlılar, araba çalışır çalışmaz olay yerinden kaçtılar. (ettirgen) (www.star.com.tr, 10.5.2017)
- b. Başkan araba **ittirdi**, zincir taktı. (pekiştirme) (www.karesi.bel.tr, 11.2.2017)
- (19) Ekmeği **bandır**, kalp krizinden kurtul. (pekiştirme) (www.haberturk.com, 22.10.2014)
- (20) Leke çıkarıcıyı suya ekleyin ve çamaşırları suya **bastırın**. (pekiştirme) (www.milliyet.com.tr)
- (21) Son eşyayı da alana kadar ittire-**kaktıra** bir şekilde soktum bavula. (pekiştirme) (www.mostar.com.tr)
- *burk-* eyleminde, *-DXr* ettirgenlik işlevi için, *-Xt* ise pekiştirme işlevi için kullanılır:
- (22) a. Sıcak, nemli, ayak ağrıtan, kalça sızlatan, bilek **burkturan**, don ıslatan, can çekiştiren ve can çektiren bir yarış haftası oldu. (www.arnawut.com.)

b. Yürek **burkutan** bir şiir aslında. (www.antoloji.com)

- *kır-* ve *sap-* eylemleri *-Xt* ile de genişleyebilir ancak bu durumda ettirgen olmaz:

(23) a. Bu harp başına vurdu galiba, **sapıt**mışsın sen. - R. Erduran

b. Güvercin sürüleri başka sürüleri kandırmak için **kırıt**ıyor, salınıyor, göz süzüyor havada. (www.ecetemelkuran.com)

- *çök-* eylemi *-DXr* ile dolaylı, *-ert* ile doğrudan neden olma bildirir. *çökert-* biçimi üretken olmayan bir ekle yapıldığı için sözlükseldir.

(24) a. Adana'da maganda komşu damadı arabadan indirdi, diz **çöktürdü**. (www.posta.com.tr, 5.4.2017)

b. Kayseri'de sağanak yağmur tarihi yolu **çökertti**. (www.birgun.net, 13.4.2017)

- *çarp-*, ve *az-* eylemleri hem *-DXr*, hem de *-Xt* ile ettirgen yapılabilmektedir:

(25) a. Git ve sözlerimi **çarpıt**. (www.hurriyet.com.tr, 15.12.2013)

b. Topu tribünden direğe **çarptırdı**. (www.fotomac.com.tr)

(26) a. Romantik dolandırıcılar işi iyice **azıttı!** (www.sabah.com.tr, 22.3.2017)

b. Trump'ın vergi cenneti lafı borsaları **azdırdı**. (www.dunya.com, 15.2.2017)

- *az-* eyleminde *-Xt* biçimbirimi pekiştirme işlevinde de kullanılabilir:

c. Sen artık **azıttın** rezil! (Kemal Tahir)

- *art-* eylemi hem *-Xr*, hem de *-DXr* ile ettirgen yapılabilmektedir.

- *duy-* eylemi *dolaylı* neden olma durumunda *-DXr* ile de ettirgen yapılabilmektedir:

(27) Korkutarak saygı **duydurmak** iyidir ama tek kötü yönü elinizde kozunuz kalmadığı zaman ve ya sizden daha güçlü biri çıktığı zaman terk edilirsiniz.

(adinisenkoydum.blogspot.com)

- *kaz-* eyleminin ettirgen biçimi *-DXr* ile yapılır (*kazdır-*), *kazı-* eyleminden türeyen *kazı-t-* ile karıştırılmamalıdır.
- *tut-* eylemine eklenen *-DXr* biçimbirimi her zaman ettirgenlik işlevi üstlenmez: *Sakal diye tutturmuş, başka laf dinlemiyor.* (Mahmut Şevket Esenal)

Tablo 2a: *-Xt* ve *-t* Ayrımı

-Xt	-t
▪ Yalnızca tek heceli eylemlere gelir. ▪ Üretken değildir, yalnızca durum değişimi bildiren birkaç eylemde yaşar. (<i>ak-</i>, <i>kok-</i>, <i>çarp-</i>, <i>az-</i>, <i>dev-</i>, <i>kork-</i>, <i>sark-</i>, <i>ürk-</i>)	▪ Yalnızca çok heceli eylemlere gelir. ▪ Üretkendir. Ünlüyle, /l/ ve /r/ ile biten tüm çok heceli eylemlere gelir.

Tablo 2b: *-DXr* ve *-t* Ayrımı

-DXr	-t
▪ Hece ayrımı yapmaz, hem tek hecelilere, hem de çok hecelilere eklenebilir. ▪ Çok heceli eylemlerde ünlülerden, /l/ ve /r/den sonra gelmez. ▪ Üretkendir.	▪ Yalnızca çok heceli eylemlere gelir. ▪ Çok heceli eylemlerde ünlülerden, /l/ ve /r/den sonra gelir. ▪ Üretkendir.

Tablo 2c: *-Ar* ve *-Xr* Ayrımı

-Ar	-Xr
▪ Üretken Değildir. ▪ Yalnızca üç geçişsiz eylemde yaşar.	▪ Üretken Değildir. ▪ Dört geçişli, on dört geçişsiz eylemde yaşar.

Tablo 3a: Üretkenlik ve Hece Sayısı

	Tek Heceli	Çok Heceli
Üretken	$-DXr$	$-DXr, -t$
Üretken Değil	$-Xt, -Ar, -Xr$	

Tablo 3b: Geçişlilik ve Hece Sayısı

	Tek Heceli	Çok Heceli
Geçişli	$-Xr$	$-DXr, -t$
Geçişsiz	$-Xt, -Ar, -Xr$	$-DXr, -t$

Tablo 3c: Geçişlilik ve Üretkenlik

	Geçişli	Geçişsiz
Üretken	$-DXr, -t$	$-DXr, -t$
Üretken Değil	$-Xr$	$-Ar, -Xr, -Xt$

3.4.1.1.1.2. Artzamanlı Yaklaşım

Martine Robbeets, Trans-Avrasya dillerinde ortak bir kökten gelen *ettirgen-edilgen* eklerinden söz eder. Bu eklerin söz konusu dillerdeki dilbilgiselleşme süreçlerinin de paralelliğine dikkat çeker ve bu sürecin kopyalanamaz olduğunu ve dolayısıyla ortak bir atadan geldiklerinin kanıtı olduğunu belirtir (2007, s. 269).

Gustaf John Ramstedt (1912, s. 21-23), Moğolca ve Türkçedeki ettirgenlik eklerinin paralelliğine değinir ve daha sonra yazdığı Korece gramerinde ise Korecedeki ettirgenlik eki *-thi-*'nin Türkçede *-t-*, Moğolcada *-çi-* eklerine karşılık geldiğini söyler. Robbeets ise bu eklerin ettirgenlik anlamından edilgenliği de kapsayacak kadar geniş bir kullanıma sahip olduğunu ileri sürer. Ayrıca *kıl-* eyleminin Yakutçada *kın-*, Dolgancada *gın-* biçiminde olması bu eylemin *kıl-* kökünden *-l* ve *-n* ekleriyle türediğini söyler, ancak açıkça ettirgen anlamı bulunan *kıl-* eyleminin edilgenlik ekiyle türetilmiş olmasına dikkat çeker (Robbeets, 2007, s. 241-267).

de-n-, *ye-n-*, *ko-n-*, tek heceli oldukları halde türemiş olduğu açıkça seçilen eylemlerdir. Ancak Key, Türkçede bunlar haricinde tek heceli türemiş eylem olmadığını söyler (2013, s. 60).

Marcel Erdal (1991), Eski Türkçedeki *-(X)d* ekinin *orta eylemler* (medial) türettiğini söyler. Bugünkü *doy-*, *giy-*, *koy-* gibi eylemlerdeki *-y* sesi bu ekin bir devamı olsa da bugün *-y* ile biten tüm eylemlere orta çatılı demek imkansızdır. Çünkü *cay-*, *duy-*, *giy-*, *kay-*, *kıy-*, *koy-*, *oy-*, *say-*, *siy-*, *tüy-*, *uy-*, *yay-* eylemlerinin tümü farklı özellikler sergiler, geçişli, geçişsiz; etkilenmeli, etkilenmesiz gibi. Etimolojik kanıtlar bugün eşzamanlı biçimbilimsel ayrımlar yapabilmek için yeterli değildir. Örneğin, *dol-*, *doy-*, *don-*, *yan-*, *yak-* gibi eylemler her ne kadar son seslerinden dolayı türemiş olduklarını hissettirseler de bugün çözümlenemez durumdadırlar.

3.4.1.1.2. Sözdizimsel (Analytic) Ettirgenlik

Sözdizimsel ettirgenlik, neden ve sonuç anlamlarını ifade eden ayrı yüklemelerin olduğu örneklerde ortaya çıkar. Bu ettirgenlik biçiminde ettirgenlik ifadesi, biçimbirimler yerine, ettirme anlamının ayrıntılarını sunan *sağlamak*, *neden olmak*, *zorunda bırakmak* gibi ayrı yüklemeler yardımıyla verilir.

Sözdizimsel ettirgenlik için, *analitik*, *perifrastik*, *çözümlemeli*, *sentaktik*, *çevresel*, *dolaylı* ettirgenlik gibi farklı terimler kullanılmaktadır.

İmer ve diğerleri, bu biçimsel yöntem için “çözümlemeli yöntem” karşılığını verir ve bu yöntemi genel olarak, “sözcük-biçimler yaratarak değil de birkaç sözcük-biçimle ayrı ayrı sunan kuruluş” olarak tanımlarlar (2013, s.77).

Bu yolla üretilen ettirgen yapılarda *neden olunan olay isim-fil* biçimi alır ve yardımcı eylemle birleşir.

(28) Ali Hasan’ın ölmesine neden oldu.

Yukarıdaki cümlede *Hasan*’ın ölmesi, *neden olunan olay*dır. *Ali* ettiren rolünde, *Hasan* ise *etkilenen* rolündedir. Bu cümlenin gerektirimi *Hasan*’ın ölmüş olmasıdır. *Ali*’nin *Hasan*’ın ölümündeki etkisi ve ettirme derecesi *neden oldu* yüklemiyle ifade edilmiştir. Çünkü *neden ol-* yüklemi *dolaylı* ve *olumsuz* ettirme anlamı taşır. Bu ayrıntıları belirtme gereksinimi, konuşucuyu *sözdizimsel ettirgen* yapıyı kullanmaya yöneltir. Çünkü *biçimbilimsel ettirgenlik* her zaman bu gereksinimi karşılayamayabilir. Örneğin, (28)’deki ifade (29)’daki ifadeyle eşanlamlı değildir:

(29) Ali Hasan’ı öldürdü.

öldürmek ile *ölmesine neden olmak* arasında oldukça önemli bir anlam farkı vardır. (29)’da *Ali*, öldürme eylemini bizzat kendisi gerçekleştirir. Yani *doğrudan* ettirme bildirir.

(28)’de ise *Ali*, öldürme eylemini kendisi gerçekleştirmek zorunda değildir, dolaylı olarak *Hasan*’ın ölmesine neden olur. Yani *dolaylı* ettirme bildirir. *Dolaylılık* ve *doğrudanlık* ettirgen biçim seçiminde önemli bir etkendir. Bu ölçüte göre *sözdizimsel ettirgen* yapılar *dolaylılık* derecesi en yüksek olan yapılardır. Dolayısıyla, konuşucu, ettirmenin anlamsal ayrıntılarını ve dolaylılığını vurgulamak istediğinde *sözdizimsel ettirgen* yapılara başvurur.

(28) ve (29) anlam bakımından eşdeğer değildir. Aralarında anlambilimsel farklılıklar vardır. Ama her ikisi de şu cümleleri içerir: *Hasan öldü.* ve *Hasan ölü.* Her iki durumda da, *Ali* bir şey yapmadan önce *Hasan* canlıdır. Ancak (29)’da *Hasan*’ın ölümünün tek sorumlusu doğrudan *Ali*’dir. (28)’de ise *Hasan*’ın ölümünde *Ali*’den başka sorumlular

da vardır. Üretici anlambilim (bkz. 3.6.) çözümlemesi, bu farklılıkları belirleyip, açıklamamıza yardımcı olur.

Babby (1983), *sözdizimsel ettirgen* cümlelerin *ettiren* rolündeki üyesinin isim-fiilin üyesi haline gelmediğini, böylece herhangi bir çatı değişikliğinden söz edilemeyeceğini söyler.

Yani buna göre (28)'in *ettireni* olan *Ali*, yan cümledeki *öl-* eyleminin üyesi değildir. Bu cümlede *Ali*'nin *öl-* eyleminin bir üyesi olmadığı doğrudur. Ancak bize göre *öl-* eylemini tek başına değerlendirmek doğru değildir. Çünkü artık başka bir eylemle birleşerek yeni bir yüklem olmuştur. Dolayısıyla cümlenin yüklemi *ölmesine neden olmak*'tır ve *Ali* bu yüklem *ettiren* rolündeki *kılıcı* olmuştur. Burada temel fark çatı olgusuna yaklaşımla ilgilidir ve bu konuda uzlaşmış bir tanım yoktur. O nedenle *sözdizimsel ettirgenliğin* bir çatı biçimi olup olmadığı tartışmaya açıktır. Ancak bu tezin konusu *ettirgen çatı* değil, *ettirgenlik* olduğu için, *sözdizimsel ettirgenlik*, bu çalışmada, çatı olup olmadığına dair bir yargıya varmadan, yalnızca *ettirgen* biçimler olarak ele alınmaktadır.

Aşağıda, *sözdizimsel ettirgen* yapılarda kullanılan yüklem ayrı ayrı örneklendirilmiştir:

3.4.1.1.2.1. sağlamak

sağlamak yüklemi, olumlu neden olma bildirir. Buradaki olumluluk, konuşucu açısından algılanan durumla ilgilidir.

(30) Adam ölmüyordu, ama kadın ne yaptı, ne etti ölmesini sağladı.

Birinin ölmesini sağlamak, dinleyici için olumsuz algılanabilir. Ancak cümlenin öznesi olan *kadın*'ın sonuca ulaşmak için gösterdiği çaba nedeniyle onun açısından, adamın ölmesinin olumlu olarak yorumlandığı çıkarımında bulununan konuşucu, bu anlam ilişkisini yansıtabilmek için sağlamak yüklemine kullanmıştır.

(31) a. Bayezit, şövalyelere para vererek, Cem'in Avrupa'ya götürülmesini sağladı.

Bu cümlede ettirmenin dolaylılığı hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Ettirmenin nasıl gerçekleştiğine dair bilgi *-ArAk* zarf-fiil eki yardımıyla yeni bir yan cümle eklenerek sunulmuştur. Bu bilgiyle cümlenin öznesi olan *Bayezit*'in dolaylı olarak istediği sonuca ulaştığı ifade edilmektedir.

Bu cümlenin gerektirim cümlesi *Cem Avrupa'ya götürüldü.* dır ve konuşucunun bu yüklemi biçimbilimsel açıdan ettirgenleştirmesi mümkün değildir. Çünkü Türkçe edilgenlik ekinden sonra ettirgenlik ekine izin vermez:

(31) b. *Bayezit, şövalyelere para vererek, Cem'i Avrupa'ya götürül-t-tü.

Bu durumda konuşucunun iki seçeneği bulunur: birincisi (31)a'da olduğu gibi *sözdizimsel ettirgenliğe* başvurmak, ikincisi de edilgenlik içermeyen yeni bir eylem seçmek (örneğin; *gönder-*) yani *sözlüksel ettirgenliğe* başvurmak.

Biçimbilimsel ettirgenliğin aksine, *sözdizimsel ettirgenlik*, bünyesinde edilgenliğin ifade edilmesine izin verir, çünkü birleşik cümle yapılanmasıyla oluşur. Böylece, *neden olunan olaydaki edilgenlik* anlamı korunmak istendiğinde *sözdizimsel ettirgen* yapılarla başvurulur.

(31) a. Bayezit, şövalyelere para **vererek**, Cem'in Avrupa'ya **götürülmesini sağladı.**

3.4.1.1.2.2. neden olmak / sebep olmak / yol açmak

Neden olmak / sebep olmak / yol açmak yüklemeleri olumsuz neden olma anlamı taşır. Yani konuşucunun, *neden olunan olayın* istenmeyen bir sonuç olduğuna inandığını yansıtır.

(32) Çocuğun yola fırlaması, kadının kaza yapmasına neden oldu.

Neden olan olay, çocuğun yola fırlaması, *neden olunan olay* ise kadının kaza yapmasıdır. Çocuğun yola fırlaması, kazanın doğrudan nedeni değildir. Kadın aniden direksiyonu kırarak, başka bir arabaya çarpmış olabilir. Yani *dolaylılık* ifadesi *sözdizimsel ettirgenlikle* sağlanmıştır.

(33) a. Böyle düşünmene ne sebep oldu?

Yukarıdaki cümlede ettiren *ne*, ettirilen ise yan cümlenin gizli öznesi *sen* dir. *düşünmek* dönüşlü bir eylemdir, yani kişinin kendi kendine yaptığı bir eylemdir. Dolayısıyla kendi kendine yapılan bir eyleme dışarıdan bir etkinin neden olması, *dolaylı* bir ettirmedir. Bu durumda konuşucu *dolaylı* bir ettirgenlik ifadesine başvuracaktır. Bu örnek için de konuşucunun iki seçeneği vardır: birincisi en dolaylı ve ayrıntılı anlam ifadesi sunan *sözdizimsel ettirgenlik*, ikincisi dönüşlü eylemlere eklenebilen ve *sözdizimsel ettirgen* kadar olmasa da *dolaylılık* derecesi yüksek olan *-DXr* biçimbirimiyle yapılan *biçimbilimsel ettirgenlik*:

(33) b. Seni böyle düşündüren ne? (biçimbilimsel ettirgen)

Birbirine bu kadar yakın olan durumlarda, konuşucunun tercihi bağlama göre şekillenir. Çünkü her ne kadar aynı anlamda gibi görünseler de, sözdizimsel farklılıklar, vurgulanmak istenen öge, yorum farkı gibi etkenler bu iki biçimi birbirinden ayırır.

(34) a. Küçük çocuk, bir evin kül olmasına yol açtı.

Bu cümle *sözdizimsel ettirgenlik* için ilginç bir örnektir. Çünkü *neden olunan olayın* yüklemi, *olmak* yardımcı eylemiyle kurulmuştur. *Olmak*, yardımcı eylem olarak kullanıldığında ettirgen biçimbirimine izin vermez. Yani, Türkçede bu cümle *biçimbilimsel ettirgenlikle* kurulamaz:

(34) b. *Küçük çocuk, bir evi kül oldurdu.

Bu durumda konuşucunun iki seçeneği vardır: birincisi *olmak* eylemini kullanarak *sözdizimsel ettirgen*, ikincisi de olmak yerine sözlüksel anlamında ettirgenlik taşıyan başka bir eylem tercih ederek *sözlüksel ettirgen* (bkz. 3.4.1.1.3.):

(34) c. Küçük çocuk, bir evi kül etti.

Bu cümlede ettirgenlik anlamı *et-* yardımcı eylemiyle sağlanmıştır.

3.4.1.1.2.3. zorunda bırakmak / mecbur bırakmak

zorunda bırakmak / mecbur bırakmak olumsuz neden olma bildirir ve *ettirilenin* zorla ve çaresiz kalarak eylemi gerçekleştirdiğini ifade eder.

Bu yüklem, *sözdizimsel ettirgen* yapıya bazı sınırlılıklar getirir. *Ettirilen* üye, belirtme durumunda olmak zorundadır. Bu nedenle belirtili nesnesi olan bir cümleye uygulanamaz. Çünkü bu yapı, belirtme durumunda olan iki üyeye izin vermez. Ancak belirtisiz nesneye izin verir.

(35) a. *Ali, Ayşe'yi çayı içmek zorunda bıraktı.

b. Ali, Ayşe'yi çay içmek zorunda bıraktı.

3.4.1.1.2.4. Ettirgenlik Haricinde Yorumlanabilen Yüklemeler

Bu yüklemelerin ettirgen bir cümle üretip üretmediği bağlama göre değerlendirilmelidir. Çünkü, yukarıdaki yüklemelerin aksine, kontrol ölçütü olan *Ama öyle olmadı.* gibi yorumlara izin verirler. Bu yüklemelerin ettirgen bir cümle üretebilmesi için, bağlama göre *neden olunan* olayın gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Aşağıda bu tür yüklemeler olan *zorlamak*, *istemek* ve *izin vermekle* üretilen cümleler ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Bazı çalışmalarda (Uzun, 2004; Sebzecioğlu, 2016) *zorlamak*, *istemek* ve *izin vermek* yüklemeleri *sözdizimsel ettirgenliğe* örnek verilmektedir. Ancak bu yüklem aşağıda görüleceği gibi her zaman ettirgen olmayabilir:

Bir cümlenin ettirgen olup olmadığını anlayabilmek için Shibatani ve Pardeshi (2002), *ama* testini önerirler. Yani ettirgen olduğu düşünülen bir cümle *Ama öyle olmadı.* gibi bir yoruma izin veriyorsa ettirgen değildir. Çünkü bir yapının ettirgen olabilmesi için neden olan bir olay ve neden olunan bir olay olmalıdır. *Neden olunan olay* gerçekleşmiş olmalıdır.

(36) a. Öğretmen beni konuşmaya zorladı.

(36)a'da *neden olan* olay bellidir, ancak *neden olunan* olayın gerçekleştiği belli değildir. Yani öğretmenin zorlaması (*neden olan*), benim konuşmamı (*neden olunan*) sağlayamamış olabilir. *Öğretmen beni konuşmaya zorladı, ama konuşmadım.* cümlesi dilbilgisel ve anlambilimsel açıdan kabul edilebilirse, bu onun *ettirgen* olmadığını gösterir. Yani başka bir deyişle, *öğretmen*, zorlamasına rağmen konuşturamamış, yani ettirememiş olur.

(36)a'yı *Öğretmen beni konuşmak zorunda bıraktı.* cümlesi ile karşılaştırsak, *neden olunan* olayın gerçekleşmiş olması konusunda hiçbir kuşku yaratmadığını görürüz. Yani öğretmenin beni zorunda bırakması, konuşmamı sağlamıştır, konuşmamış olmam mümkün değildir. Bu durumda *Öğretmen beni konuşmak zorunda bıraktı.* cümlesi kesinlikle *ettirgendir*.

(36)a, ancak bağlamdan *konuşmanın* gerçekleştiği anlamı çıkıyorsa *ettirgen* olarak yorumlanabilir. O nedenle bu yüklemi *sözdizimsel ettirgenliğe* örnek verirken dikkatli olunmalıdır.

Bu açıdan bakıldığında, *Öğretmen konuşmamı istedi.* cümlesi de her zaman *ettirgen* olmayabilir. Çünkü öğretmenin istemesine rağmen konuşmamış olmam mümkündür. Yani ortada *neden olan* bir eylem vardır (öğretmenin istemesi), ancak *neden olunan* olay belli değildir. Cümlede konuşup konuşmadığıma dair bir bilgi yoktur. Bu cümle de ancak bağlama göre *ettirgen* olarak yorumlanabilir.

izin vermek yüklemi de her zaman *ettirgen* olmayabilir.

(37) Öğretmen konuşmama izin verdi.

Eğer bağlamda, konuştuğuma dair bilgi yoksa, öğretmenin izin vermesi benim konuştuğum anlamına gelmez. Yani böyle bir durumda bu cümle *ettirgen* olarak yorumlanamaz.

Bu bilgiler doğrultusunda *sözdizimsel ettirgenlik* kategorisi yeni bir boyut kazanmaktadır. *Dönüştürsel Dilbilgisi* alanındaki son gelişmeler *ettirgenliğin* yeni dilbilgisi kuramlarına bir araç olduğunu ve dilbilgisel çevresine çeşitli kuramsal etkileri

bulduğunu ortaya koymuştur. Bu kadar etkileşimi olan bir yapının yalnızca biçimsel açıdan incelenmesi yapıyı çözmek ya da tanımlamak için asla yeterli değildir.

3.4.1.1.3. Sözlüksel (Lexical) Ettirgenlik

Türkçede bir eylemi ettirgenleştirmenin tek yolu, eyleme biçimbirim eklemek değildir. Bazı eylemler ettirgen biçimbirimine izin vermez, bazen de izin verse bile anlam farkından dolayı tercih edilmeyebilir. Bunun yerine o anlamı taşıyan yeni bir eylem devreye girer.

Sözlüksel ettirgen yapılarda neden ve sonuç ifadeleri arasındaki ilişki bazen son derece düzensiz olabilir. İngilizce’de *die* ve *kill* bu yapıya verilen tipik bir örnektir.

Bu ettirgenlik türüne Türkçeden şu örnekleri verebiliriz:

gir- > *sok-*; *kal-* > *bırak-*; *git-* > *götür-* / *gönder-*

(38) a. Anahtar deliğe girdi.

b. Ali anahtarı deliğe soktu.

(38)a’da *gir-* eyleminin iki üyesi vardır (anahtar ve delik). Bu cümleye *ettiren* rolünde yeni bir katılan eklendiğinde, *gir-* eylemi *-DXr* biçimbirimini alabilecekken yerini *sok-* eylemine bırakmıştır. Bu cümle *Ali anahtarı deliğe girdirdi.* biçiminde de kurulabilirdi ancak *Ali*’nin *girdir-* eylemindeki etkisi *sok-* eylemindeki kadar doğrudanlık belirtmediği için *biçimbilimsel ettirgen* yerine yeni bir sözcük tercih edilmiştir. Çünkü *sok-* eylemine *Ali* fiziksel olarak doğrudan dahildir, ancak *girdir-* eyleminde doğrudan dahil olmak zorunda değildir, buyurarak, zorlayarak, izin vererek eylemin gerçekleşmesini sağlamış olabilir.

Buradaki ettirgen eylemler ayrı birer sözlük maddesidir. Babby’e (1983) göre, eğer bunlar sözlüksel öğeler ise çatı ile ilişkilendirilemezler, çünkü çatı, “aynı eylem”in gerçek ya da olası istemiyle ilgilenir ve çatı değişimi sözlüksel anlamı değil, tahmin edilebilir dilbilgisel değişiklikleri içerir.

Sözlüksel ettirgenliği ele alırken karşımıza ilk çıkan örnekler *göster-*, *gönder-*, gibi biçim-sesbilgisel değişim örnekleri veya *gir-* > *sok-*; *kal-* > *bırak-* gibi ettirgen olmayan eylemle hiçbir biçimsel benzerlik taşımayan eylemler iken; işlev odaklı bir çalışma, *aç-*, *kır-*, *kes-* gibi eylemlerin de *sözlüksel ettirgen* kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar.

Demircan (2003), *neden ol-*, *sağla-* gibi eylemleri de *sözlüksel ettirgenlik* kapsamında değerlendirmektedir. Oysa daha önceki sınıflandırmamızda bu eylemlerle yapılan ettirgenliğin sözdizimi yoluyla yapılan yani *sözdizimsel ettirgenlik* olduğunu belirtmiştik.

Türkçede *sözlüksel ettirgenleri* üç başlık altında toplayabiliriz: *ayrı biçimlenenler*, *atomik eylemler*, *durum değişimine yol açan kök eylemler*.

3.4.1.1.3.1 Ayır Biçimlenenler

Ayrı biçimlenen eylemler ortak bir köke sahip değildir. Sesbilimsel ve biçimbilimsel açıdan tamamen farklı iki eylem olabilirler: *gir-* / *sok-*; *kal-* / *bırak-*; *ol-* / *et-*.

Bu eylemlerin geçişsiz olanları, anlambilimsel farklılıklardan dolayı ettirgen biçimbirimi ile genişlemek yerine farklı bir sözcükle çift olurlar: **gir-dir* / *sok-*.

(38)b'de *gir-* eyleminin ettirgen biçimi olarak *sok-* tercih edilmiştir. Burada ettirgenlik yeni bir sözcükle sağlandığı ve sözcüğün ettirgen olmayan *gir-* biçimiyle arasında herhangi bir biçimsel benzerlik bulunmadığı için, *sok-* eylemi sözlüksel bir ettirgendir.

Aşağıdaki örneklerde *kal-* ve *bırak-* çifti arasındaki ilişkiye bakılırsa,

(39) a. Çocuk evde kaldı.

b. Annesi çocuğu evde bıraktı.

kal- eylemini ettirgen yaparken *kal-dır-* şeklinde bir biçimbilimsel yapı tercih etmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Türkçede *kaldır-* biçiminde bir sözcük olmasına rağmen, bu başka bir eylemin (*kalk-*) ettirgen çiftidir ve *kal-* ile eşzamanlı bir bağı yoktur.

Çoğunlukla ödünç sözcükler ve *ol-* yardımcı eyleminin birleşimiyle oluşan eylemler ettirgen biçimbirimine izin vermez. Bu durumda *ol-* eylemi, sözlüksel bir ettirgen olan *et-* ile nöbetleşir.

(40) a. Çocuk hasta oldu.

b. *Adam çocuğu hasta ol-dur-du.

c. Adam çocuğu hasta etti.

Sözlüksel ettirgen, doğrudan neden olma bildirir. Ancak dolaylı neden olma ifadesi gerektiğinde *ol-* eyleminin, *sözlüksel ettirgen* yerine, *-DXr* biçimbirimiyle ettirgenleştiği de görülür, bu yalnızca *ol-* eyleminin temel anlamıyla kullanıldığı durumlarda mümkündür:

(41) a. Olmayı oldurur.

b. Tembelliği yüzünden işinden oldu.

c. *Tembelliği onu işinden oldurdu.

d. Tembelliği onu işinden etti.

3.4.1.1.3.2. Atomik Eylemler (Biçim-sesbilgisel Değişim Örnekleri)

Türkçede sıfır biçimbirimli *sözlüksel ettirgen* eylemler dışında, ettirgenlik biçimbirimi taşımaya rağmen yeni bir sözlük anlamı kazanmış ettirgen eylemler de vardır. Aslında dolaylılık ifadesi taşıyan *-DXr* biçimbiriminin eylemle birleşerek, bir bütün halinde doğrudanlık ifade eden yeni bir *sözlüksel ettirgen* eylem oluşturması buna örnektir. *götür-*, *getir-*, *kaldır-* gibi eylemler *ettiren*'in eyleme doğrudan katıldığı eylemlerdir ve ettirgenlik biçimbirimleri artık kökten ayrılamaz, hatta bazen tanınamaz hale gelmiştir. Shibatani ve Pardeshi (2002), bu tür eylemlere *atomik eylemler* adını verirler. Bu yapılarda ettirgen biçimbirimi olduğu hissedilse bile, dolaylılık anlamından uzaklaştığı ve yeni bir sözcük oluşturduğu için bu eylemler sıfır biçimbirimli sözlüksel eylemler gibi değerlendirilmelidir, çünkü üretken değillerdir.

Bu tür *sözlüksel ettirgenlik* ikincil bir ettirgenlik biçimidir. *Biçimbilimsel ettirgen* bir sözcüğün doğrudanlığı ifade ederek sık kullanılması durumunda ettirgen biçimbirimi üretkenliğini yitirir ve o sözcüğün ayrılmaz bir parçası haline gelir, böylece eylem sözlükselleşmiş olur. Uzun (2004, s. 208), *sözlüksel ettirgenlere* bakıldığında, tarihsel bir gelişimden beklendiği gibi, sözlüksel boşlukların bulunduğunu söyleyerek ve aşağıdaki örnekleri verir:

Tablo 4: Uzun, 2004, s. 208: Sözlüksel Boşluklar

gel-	*geldir-	getir-
git-	*gittir-	götür-
kalk-	*kalktır-	kaldır-
sakla-	*saklat-	
koru-	*korut-	

Uzun'un (2004) *sözlüksel ettirgenlerin* tarihi gelişimindeki boşlukları göstermek için hazırladığı bu tablo ile ilgili bazı gözlemlerimiz şöyledir:

- *git-* eyleminin ettirgen biçimi için *gider-* / *gönder-* / *götür-* olmak üzere üç farklı seçenek bulunur. *git-* eyleminin karşısına *gider-* ve *gönder-* eylemleri de eklenmelidir.

(40) a. Mektup Almanya'ya gitti.

b. Ali, mektubu Almanya'ya gönderdi.

- *gel-* eyleminin karşısına da *gönder-* eklenmelidir. Çünkü *gönder-*, hem *gel-*, hem de *git-* eylemlerinin ettirgen biçimi olabilir:

(41) a. Mektup bana geldi.

b. Ali, mektubu bana gönderdi.

- Tabloda yıldızlı verilen *saklat-* ve *korut-* eylemleri bizce bu tabloda sözlüksel boşluk yer almamalıdır, çünkü aşağıdaki cümlelerde bu eylemlerdeki *-t* biçimbiriminin üretkenliğini koruduğu tespit edilmiştir:

(42) Ebru Yaşar bebeklerinin kordonunu saklattı. (www.yasemin.com, 3.3.2017)

(43) Kiliseleri müslüman askerlere korutmuş. (www.dr.fahrettin.com.tr, 1.2.2012)

- Uzun'un yıldızlı olarak verdiği *geldir-* biçimi de aslında tarihsel bir boşluk değildir. Çünkü deyimlerin ettirgenleştirilmesinde üretkenliğini korumaktadır:

(44) Gördüğüm olumlu şeyler, birkaç olumsuz yorumu görmezden geldirdi bana. (https://forum.donanimhaber.com, 27.6.2014)

3.4.1.3.3.3. Durum Değişimine Yol Açan Kök Eylemler

Türkçede herhangi bir ettirgen biçimbirimiyle işaretlenmediği halde, içsel anlamında ettirgenlik ifadesi taşıyan geçişli eylemler de vardır. *kes-* ve *kır-* gibi durum değişimine yol açan eylemler bu gruba girer. Ancak burada kastedilen ettirgenlik, biçimsel değil, anlambilimsel düzeyde bir ettirgenliktir. Bu tür ettirgenliğin çatı kategorisine dahil edilip edilemeyeceği ayrı bir tartışma konusudur (bkz. Eker, 2006, s. 363; Babby, 1983). Ettirgenliği yalnızca biçimsel bir olgu olarak gören yaklaşımlar, ettirgen biçimbirimi olmayan bir eylemin ettirgen olamayacağını savunur. *göster-*, *gönder-* gibi çözümleneyen biçimleri de, ekin varlığını hissettirdiği için ettirgen kabul eder. Ancak, “Ek yoksa ettirgenlik de yoktur.” görüşü, *gir-* eyleminin niçin eksiz bir eylem olan *sok-* ile ettirgen yapıldığına dair bir açıklama getirmez. *kes-*, *kır-* ile aynı anlambilimsel sınıfa dahil olan bu eylemin ettirgen olduğu kabul ediliyorsa, *kes-* ve *kır-*’ın ettirgen olduğu da kabul edilmelidir. Çünkü onlar da tıpkı *gir-* gibi kendiliğinden olan bir durum değişimi eyleminin (*kesil-*, *kırıl-*), *sok-* gibi dışarıdan bir güç uygulanarak gerçekleştiğini bildiren ettirgen biçimleridir (*kes-*, *kır-*). Bu tür eylemler *kök ettirgenler / sıfır biçimbirimli ettirgenler* ya da *etsel* (agentive) *kökler* olarak da adlandırılırlar. Bu eylemler nesne üzerinde doğrudan bir etkiyle durum değişimine yol açtıkları için doğrudan ettirme bildirirler. Bu eylemleri doğru tespit edebilmek için, karşıt çiftleriyle değerlendirmek gerekir. Karşıt çiftleri, bu eylemlerin *-l* veya *-n* ile türemiş biçimleri

(*kır-* / *kırıl-*) olmasına rağmen dönüşlü ya da edilgenlik dışında bir anlama sahip olmalı, “kendiliğinden olma” bildirmelidir. Bu anlamdaki eylemler, orta çatılı eylemler olarak da bilinen, üye eksilten çatı ekleriyle türetilen eylemlerdir (bkz. 2.4.).

Haspelmath (1993), *ayır-*, *kapa-*, *kır-*, *aç-* gibi dış güce ihtiyaç duyan eylemlerin *sözlüksel ettirgen* olduğunu söyler. Bu sözlüksel örneklerin tümünde *ettirilen* (causee) konumundaki nesne, *etkilenen* rolündedir.

Haspelmath’a (1993) göre *kayna-*, *don-*, *kuru-*, *uyan-*, *çık-*, *bat-*, *eri-* gibi eylemlerin *ettirgen* biçimleri sözlüksel değildir. Bu tür “devinim” anlatan eylemlerin sözdizimsel ve anlambilimsel özellikleri birçok araştırmaya konu olmuştur. Talmy (1988) ve Levin (1993) bu tür eylemleri,

1. içsel olarak yönelme içeren eylemler (*gitmek*, *gelmek*),
2. devininin yapılış tarzını bildiren eylemler (*yürümek*, *koşmak*) olarak ikiye ayırır.

Türkçede ettirgen biçimleri sözlükselleşmiş olan aşağıdaki *geçişsiz* eylemlerin, 1. gruptaki içsel yönelme bildiren eylemler olduğu görülmektedir.

gel- > getir- / gönder-

git- > götür- / gider- / gönder-

gir- > sok-

3.4.1.1.3.4. Artzamanlı Yaklaşım

Ettirgenlik eklerinin aynı köke farklı biçimlerde gelmesiyle oluşan biçimlerin biçimbilimsel veya anlambilimsel açıdan herhangi bir farkı olup olmadığı tartışılan bir durumdur.

Demircan (2003), bu durumu, “Eş biçimli tabanları ayırmak için ettirgen ekler ayrı ayrı seçilebilir. Öznenin yapan ya da etkilenen (*) olması burada bir engel oluşturmaz ya da ayırım sağlamaz.” diye açıklar ve ikili kullanım örneklerini aşağıdaki tabloda sunar:

Tablo 5: Demircan, 2003: İkili Kullanımlar

sav-ur-: *sav-dır-	*şaş-ır-: *şaş-tır-	ak-ıt-: *ak-tır-
doğ-ur-: *doğ-dur-	yat-ır-: yat-tır-	*az-ıt-: *az-dır-
ay-ır-: *ay-dır-	kaç-ır-: kaç-tır-	sark-ıt-: sark-tır-
(*kız-ar-): kız-dır-	*bat-ır-: bat-tır-	...

Tarihi dönemlerde de ikili kullanımlara rastlanır. *Divanü Lûgat-it Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de bunun örneklerini görmek mümkündür. Hatta bu durum Kaşgarlı Mahmud'u da düşündürmüş ve açıklama yapmaya yöneltmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eserinde aynı tabana gelen farklı ettiren biçimbirimleriyle ilgili çok önemli anlambilimsel açıklamalar yapar.

Kaşgarlı, togturdi madde başında *Tengri ogul togturdi*. "Tanrı çocuk doğurttu." örneğini verir ve bunun aslının *togurtturdi* olduğunu söyler. Kaşgarlı, bu kuralı şöyle açıklar:

Bir fiil aslında -t olmaksızın müteaddi olursa ona bir -t getirilir. Böylelikle fiil, iki failden bir faile geçer. Failin birisi buyurur, ikincisi yapar. Su içirdi anlamına olan Suw içürdi sözü Suw içtürdi şekline konulduğu zaman mana, O adam, başkasına su içirmekle emretti demek olur. Ol anı bogdı sözündeki bogdı fiili bogturdi şekline konulduğu zaman mana, O, başkasına onu boğmakla emretti demek olur... Burada fiil bir elif ziyade iki failden bir faile geçmiştir, bu da öyledir (2006: II, s. 173).

Kaşgarlı Mahmud'un bu açıklaması, *doğrudanlık / dolaylılık* ölçütüyle ilişkilidir. Kaşgarlı, *Suw içürdi*. cümlesiyle *Suw içtürdi*. cümlesi arasında ciddi bir anlam farkı olduğundan bahsetmektedir. Birinci cümlede *ettiren*, doğrudan fiziksel bir güç kullanarak *ettirilenin* içme eylemini gerçekleştirmesine bizzat yardımcı olmuştur. Ancak ikinci cümlede Kaşgarlı'nın da belirttiği gibi *ettiren*, *ettirilenin* içme eylemini gerçekleştirmesinde *dolaylı* bir etkiye sahiptir, fiziksel olarak eylemin içinde değildir.

O halde, *ettirenin*, eylem üzerindeki etkisinin dolaylılığı belirtilmek istendiğinde *-DXr* biçimbirimi, doğrudanlık ifade eden biçimlere (*-Xt*, *-Ar*, *-Xr*; sözlüksel ettiren) alternatif olabilmektedir.

Bazı araştırmacılar (bkz. Erdal, 1991) tarafından diyalekt farkıyla açıklanan bu durum, aynı diyalekt içinde bile görülebildiğine göre, kimi zamanlarda işlev farkından da kaynaklanabilir. Farklı biçimbirimler farklı anlam gereksinimlerini karşılar. Doğrudan veya dolaylı etkileme anlamları ayrı biçimbirimlerle ifade edilebilir. Biçimlerin işlevi döneme ve bölgeye göre değişkenlik gösterebilir ancak, aynı dönem ve bölge içinde, iki ayrı biçim arasında, çok küçük de olsa, mutlaka işlev farkı vardır.

3.4.1.2. Üretkenlik Ölçütü

Biçimsel tipoloji, ettirgenliği biçimsel parametrelere göre ayırırken (bkz. Comrie, 2005) işlevsel tipoloji, üretkenlik derecelerine göre sınıflandırır (bkz. Shibatani ve Pardeshi, 2002).

3.4.1.2.1. Üretkenlik Nedir?

Üretkenlik bu çalışmada *productivity* teriminin karşılığı olarak kullanılmaktadır. *Üretkenlik*, biçimbilim alanında tartışmalı bir kavramdır. Türkoloji ve dilbilim çalışmalarında bu kavram için *işleklilik*, *türetkenlik*, *üretkenlik*, *üretimsellik* gibi birden fazla karşılık kullanılmaktadır. Oysa bu terimler birbiri yerine kullanılamayacak kadar farklı anlamlar taşır. Bu bölümde, söz konusu kavramlar arasındaki farklar açıklanarak, neden *üretken* teriminin tercih edildiği üzerinde durulmaktadır.

Vardar, *üretkenlik* (productivity) terimini “yeni birimler üretmeye olanak veren dilsel süreç ya da öğelerin özelliği” olarak tanımlar (2002, s. 209).

İmer ve diğerleri, *productive* terimini *işlek* maddebaşında tanımlar: “Türetme olasılığının, belirli bir ulamsal alanda kısıtlanmamış olma özelliği; örneğin, Türkçede *-llk* biçimbirimi işlektir; eklenemeyeceği ad kökü yoktur.” (2013, s. 163).

Karaağaç (2013), sözlüğünün dizininde *productivity* karşılığı olarak iki ayrı terim verir: *işleklilik*, *üretkenlik*. *üretkenlik* maddebaşında *üretici*'ye gönderme yapar. *üretici* maddebaşında ise *generative* karşılığını verir, ki bu bambaşka bir kavramdır. Nihayet, *işleklilik* maddebaşında *productivity* karşılığını ve tanımını buluruz:

işleklilik (productivity): Dil biliminde işleklilik, kullanım sıklığıdır (frequency). Asıl ve bağlı birimlerin kullanım sıklıklarını veya işlekliliklerini ise, işaret ettikleri bilgilerin toplum hayatındaki yeri, belirler. Dil birimlerinin işaret ettikleri bilgiler, kişilerin hayatında ne kadar yoğun olarak yer tutuyorsa, işleklilik ve kullanım sıklıkları da o kadar yüksek olur (Karaağaç, 2013, s. 506).

Bu tanımda bir de *sıklık* (frequency) kavramıyla karşılaşıyoruz. Aslında Karaağaç'ın (2013) sözlüğündeki durum, alandaki kavram karmaşasının bir özeti niteliğindedir.

Uzun, *Türetim Eklerinin Türetkenliğini Ölçme Üzerine* adlı makalesinde *productivity* (üretkenlik) için *türetkenlik* terimini kullanarak üretkenliğin ne olduğu, nasıl ölçülmesi gerektiğini sorgular ve başka görünümlemlerle karıştırılmaması gerektiğini vurgular (2008).

Uzun'a göre *üretkenlik*, geniş anlamda, çekimsel ve türetimsel süreçlerle ilgili olarak ele alınırken, dar anlamda, bir türetim sürecinin "yeni" sözcükler türetme gücüdür (2008, s. 147). Yani, *üretkenlik* yalnızca türemiş biçimleri değil, çekimlenmiş biçimleri de ilgilendirir. Bu nedenle, çalışmamızda *türetken* yerine daha kapsayıcı olan *üretken* terimi tercih edilmiştir.

3.4.1.2.1.1 Üretkenlik ve Sıklık

Uzun, bir sürecin kaç sözcük türettiğini sayma işinin sözlüklere dayandırılması, geleneksel bir yöntem olsa da sözlüklerin ancak tutunmuş sözcükleri listeleyeceğinden dolayı, yalnızca eklerin artzamanlı türetim gücünü göstereceğini söyler. Uzun'a göre bir türetim sürecinin gerçek üretkenliği, *anlıkoluşumlarda* yer alıp almadığına, yani türetim potansiyeli taşıyıp taşımadığına bakılarak belirlenmelidir (2008, s. 147).

Türkiye Türkolojisinde *işleklilik*, yukarıdaki tanımlarda da görüldüğü gibi genellikle *kullanım sıklığı* anlamında kullanılır. Oysa üretken bir biçim sık kullanılıyor olmak zorunda değildir. Bu nedenle *işleklilik* terimi üretkenliği tam olarak açıklamaz. Örneğin, *sözdizimsel ettirgen* bölümünde incelediğimiz *neden ol-*, *sağla-* gibi yapılar ettirgenlik eklerine göre daha az kullanılmalarına rağmen daha üretkendir. Çünkü ekler bazı kısıtlamalara uğrayabilir, her eyleme gelemeyebilir. Ancak *sözdizimsel* yapıların böyle bir kısıtlaması yoktur. Örneğin, ettirgenlik ekleri *yazıl-* eyleminde üretkenliğini yitirirken (**yazıl-*) *sözdizimsel ettirgenlik*, üretmeye devam eder: *yazılmasını sağla-*.

Yani *biçimbilimsel ettirgenlere* göre, *sözdizimsel ettirgenlerin*, işlekliliği az, üretkenliği fazladır.

Doğan Aksan, sıklık kavramını şöyle tanımlar:

Sözcükbilimde sıklık, bir dilin sözcüklerinin öteki sözcüklere oranla daha çok ya da daha seyrek kullanılması anlamına gelir...Özellikle dilbilimci ve eğitimbilimcilerin yararlandıkları sıklık dizgeleri, belli metinlere dayanılarak, oldukça geniş tutulan bu metinlerde hangi sözcüklerin daha yüksek sayılarda geçtiğinin saptanması yoluyla elde edilir (2007, s. 20).

Uzun, Türkçede bir türetim sürecinin Türkçe sözlüklerdeki sıklığı ile derlemdeki sıklığı arasında hiçbir anlamlı ilişki bulunmadığını; derlemlerin, süreçlerin üretkenliğini değil, türemiş sözcüklerin sözvarlığındaki yaygınlıklarını gösterdiğini söyler (2008, s. 149). Bu nedenle bu tezde ettirgen biçimbirimlerinin olası üretme potansiyeli sorgulanırken derlemler yerine anlıkoluşumları sunabilen Google arama motorundan yararlanılmıştır. Vardar (2002, s. 53) *Üretici Dilbilgisinde* de bu nedenle derlem kullanılmadığını belirtir.

Üretkenlik, sıklık sayarak belirlenmeye çalışıldığında, sözlükler, çeşitli veritabanları ve derlemlerden alınacak sonuçlar değişken olacaktır. *Üretkenlik* bir bileşke olarak görülebilir (Uzun, 2008, s. 150).

Uzun, eklerin “hangi tür taban(lar)a eklenebildiği, bu tabanların sayısı, tabanlara eklenirken devrede olan kısıtlamalar, bu kısıtlamaların sayısı ve gücü, hangi türde türetim yapıldığı, türetim türü sayısı, ayrıca ekin taban ile türetim arasında kurduğu anlambilimsel ilişki”nin üretkenliği belirleyen ölçütler olduğunu belirtir (Uzun, 2008, s. 151).

Sözlükler *anlıkoluşumlara* yer vermediği için ekin potansiyel türetim gücünü göstermez. Geçmişte önemli sayıda sözcük türetmiş bir ek artık türetmiyor olabilir ya da daha önce birkaç sözcükte görünen bir ek, zamanla “işleklilik” kazanmış olabilir (Uzun, 2008, s. 147).

3.4.1.2.2. Türkçede Ettirgen Yapıların Üretkenlik Dereceleri

Sözlükselleşme sürecinin en önemli belirleyicisi olan *üretkenlik* ölçütü, anlamsal ayrımlar yapmaya da yardımcı olur. Aynı kuralın herhangi bir cümleye uygulanabiliyor olması nedeniyle *sözdizimsel ettirgenlik*, üretkenlik derecesi en yüksek olan ettirgen yapıdır. Bazı kısıtlamalara rağmen, *biçimbilimsel ettirgen* yapılar da üretkendir. Ettirgenlik ekleri neredeyse tüm eylemlere gelebilmektedir. Ancak kendi içlerinde üretkenlik dereceleri farklıdır. Örneğin, *-DXr* eki *-t* ekinden daha üretkendir ve bu durum bazı anlambilimsel ve biçimbilimsel farklılıkların sonucudur. *-DXr* ekinin temel işlevi dolaylı ettirgenlik bildirmektir. Dolaylılık, sınırı belli olmayan, ucu açık bir kontrol derecesidir. Bu nedenle, dolaylılık işlevindeki bir yapı, gerektiğinde dolaylılığı daha da attırabilecek üretkenliğe sahip olmalıdır. *Sözlüksel ettirgen* yapılar ise üretken değildir. Bu nedenle yalnızca doğrudan ettirgenliği ifade ederler. Ettirgen yapıları, üretkenlik derecesine göre sınıflandıracak olursak: *sözdizimsel ettirgenlik* en üretken olan ve en dolaylı etkilemeye sahip olan ettirgenliktir. Bu tür yapılarda ettirgenlik işlevini, *sağla-*, *neden ol-* gibi farklı bir yüklem üstlenir ve etkileme yöntemi çoğunlukla *-ArAk* ekli zarf tümleciyle belirtilir.

(45) Ali Ayşe'yi bisiklete bindirerek düşmesine neden oldu.

(45)'te *Ayşe*'nin düşmesinde *Ali*'nin etkisi son derece dolaylıdır. Bu nedenle *düşür-biçimbilimsel ettirgeni* yerine (45)'teki yapı tercih edilmiştir. *neden ol-* yüklemi tüm eylemleri ettirgenleştirme potansiyeline sahip olduğu için en üretken ettirgenlik biçimidir. Diğer yandan, *sözdizimsel* yapıların üretken olması, onların en sık kullanılan biçim olduğu değil, gerektiğinde üretebilecek potansiyeli olduğu anlamına gelir. Türkçede en sık kullanılan ettirgenlik biçimi, *biçimbilimsel ettirgenliktir*.

Sözdizimsel ettirgenlerin üretken olmasının nedeni tüm eylemlerle üretilebilmeleridir. Ettirgen biçimbirimleri bazı eylemlere gelemediği için (örneğin; edilgen eylemler), *biçimbilimsel ettirgenin* üretkenliği *sözdizimsel ettirgen*den daha azdır.

Biçimbilimsel ettirgenlikte eklerin üretkenlik dereceleri farklı olmasına rağmen *sözdizimsel ettirgenlikle* kıyaslandığında daha doğrudan bir etkileme söz konusudur.

(46) Ali Ayşe'ye suyu elleriyle içirdi.

3.4.1.2.3. Ettirgen Biçimbirimlerinin Üretkenlik Dereceleri

Üretkenlik süreci, *edimbilimsel*, *biçimbilimsel*, *anlambilimsel* veya *sesbilimsel* nedenlerle kısıtlanabilir. Eklerin üretkenlik alanında etkili olan dilbilgisel kısıtlamaları dikkate alarak potansiyelliğin ne ölçüde kısıtlandığına bakılmalıdır (Uzun, 2008, s. 102-103).

Edimbilimsel Kısıtlama: Dil dışı dünya bilgisinin olası bir türetimi karşılayacak kavramı içermemesidir. Örneğin, son derece üretken bir ek olan *-XcX* ile *oturucu* gibi bir sözcük türetilmemiştir, çünkü henüz bu sözcüğe karşılık gelen bir kavram yoktur.

Tıkama: “Olası” bir sözcüğün türetimini, “olan” bir sözcüğün engelliyor olmasıdır. Örneğin, Türkçede *hırsız* sözcüğünün varlığı *çalıcı* sözcüğünün türetimini engellemektedir.

Biçimbilimsel Kısıtlama: Tabanın biçimbilimsel özelliklerine bağlı kısıtlamalardır. Örneğin, *-(X)k* eki eylem tabanlarından sıfat yapar: *kesik*, *kırık*, *yırtık*. Ama bu eylem tabanının geçişli *etkilenmeli* olması gerekir: **gelik*, **görük*.⁸

Anlambilimsel Kısıtlama: Sözcük türetme sürecinin anlamsal etmenler nedeniyle kısıtlanmasıdır. Örneğin, *-dXrXk* eki yalnızca organ adlarına gelir: *boyunduruk*, *burunduruk*.

Sesbilimsel Kısıtlama: Son ses, hece sayısı gibi kısıtlamalardır. Örneğin, eylemlerden ad yapan *-ç* eki yalnızca son sesi /n/ olan eylemlere gelir: *sevinç*, *kazanç*, *iğrenç* (Uzun, 2006).

Uzun (2008, s. 157), ettirgenlik eklerinin üretkenliğini belirleyen kısıtlama verilerini sunar:

Tablo 7: Uzun, 2008, s. 157: Kısıtlamalar

EK	TS	Kısıtlamalar
TIr ⁹	597	Ünlü ile Bitmeme Kısıtlaması
(I)t	379	-
A/Ir	30	Ünlü ile Bitmeme Kısıtlaması - Tekhecelilik Kısıtlaması -Türememişlik Kısıtlaması

Bu tabloya göre en çok kısıtlamayla karşılaşan ek *-A/Ir* eki Türkçe sözlükteki en az üretkenlik sayısına sahipken *-(I)t* eki hiçbir kısıtlaması olmadığı halde *TIr*'dan daha az üretkendir. Tablo 1a'daki verilere dayanarak Uzun'un *-(I)t* biçiminde gösterdiği bu eki *-Xt* ve *-t* olarak ikiye ayırmayı uygun görüyoruz. Çünkü Tablo 1a'da yalnızca birkaç eylem *-Xt* ile genişleyebilmekte, yardımcı ünlü olmadan *-t* ekini alan hiçbir tek heceli eylem bulunmamaktadır. Ayrıca *-Xt* eki hiçbir çok heceli eyleme gelmez. O halde üretkenliği *-t*'den farklıdır. Yani *-Xt*'in tıpkı *-Ar / -Xr* gibi tek hecelilik kısıtlaması vardır. Ancak *-t*'nin ise çok hecelilik kısıtlaması vardır. Hiçbir sesbilimsel kısıtlaması olmayan *t*'nin, çok heceli eylemlerde işlevi, sesbilimsel kısıtlamalardan dolayı *-DXr*'ın yarattığı boşlukları doldurmaktır. *-DXr*, üretkenliği en yüksek olan ve en geniş anlam aralığına sahip olan ektir ama buna rağmen Türkçenin ses uyumu kuralları gereği, her tabana eklenemez. Örneğin, ünlüyle biten tabanlara eklenemez ve üstüste kullanılamaz. Bu noktada *-t* yardımı koşar. Ayrıca, *-DXr* için Uzun'un tablosunda belirtilmeyen bir kısıtlama daha vardır: çok heceli eylemlerde /l/ ve /r/ seslerinden sonra *-DXr* gelmez. Uzun'un tablosunda *-Tlr*, bir kısıtlaması olmasına rağmen en çok üretkenlik oranına sahiptir.

Uzun, üretkenliğin “sayıca fazla olmak” anlamına gelmediğini yukarıdaki tabloya göre şöyle açıklar: “Kısıtlamaya rağmen üretkenlikteki göreceli yükseklik, üretkenlik

---

⁸ Türkiye Türkçesi Ağzlarında bu biçimlere rastlanabilir, ancak çalışmamız standart Türkiye Türkçesini temel almaktadır.

farkının sayısal olandan daha yüksek olduğunu gösteriyor ama aynı zamanda anlambilimsel alan genişledikçe kısıtlamanın sayısal üretkenlikle paralelliği de bozuluyor.” (Uzun, 2008, s. 158).

Tek heceli eylemlerden oluşan Tablo 1a’da ettirgenlik eklerinin dağılımı açıkça görülmektedir. *-Ar* ve *-Xr*, doğrudanlık ifadesi en yüksek olan ettirgenlik ekidir. Bu eklerin geldiği eylemler “fiziksel temasla doğrudan neden olma” yorumuna izin veren durum değişimi eylemleridir (*piş-*, *şış-*, *taş-*, *doğ-*). Sesbilimsel kısıtlaması vardır. Tek heceli ve türememiş eylemlere gelir. Durum değişimi eylemi olmasına ve “fiziksel temasla doğrudan neden olma” yorumuna izin vermelerine rağmen *dol-*, *don-*, *kon-*, *öl-*, *sol-* gibi son sesi çatı eklerine benzeyen eylemlere *Ar/-Xr* eklerinin gelemeyişi bu eylemlerin türemiş olduğunu düşündürür.

3.4.1.3. Anlambilimsel Ölçütler

Ettirgenlik süreci, izin vermekten, zorlamaya uzanan bir anlam aralığına sahiptir (Göksel, 1993, s. 188). Anlambilimsel özellikler, ettirgen yapının üretkenliğini belirleyen temel ölçüttür. Anlambilimsel ölçütler, üretkenliği belirler; üretkenlik de biçimi belirler.

Ettirgen yapıların anlambilimsel çözümlemesinde *ettirenin* elinde tuttuğu kontrol derecesi değerlendirilir. Örneğin, neden ve izin arasındaki fark için İngilizcede farklı eylemler kullanırken (*make* ve *let*) Türkçeden vereceğimiz şu örneğe bakıldığında *-DXr* biçimbiriminin anlam aralığının ne kadar geniş olduğu görülebilir:

(48) a. Öğretmen beni konuştu.

Bu cümleyi aşağıdaki şekillerde yorumlamak mümkündür:

b. Öğretmen konuşmamı sağladı.

---

⁹ Buradaki ek gösterim biçimleri Engin Uzun’a aittir (2008, s. 157).

c. Öğretmen konuşmama neden oldu.

d. Öğretmen konuşmama yardımcı oldu.

e. Öğretmen beni konuşmaya zorladı.

Biçimbilimsel ettirgenlik yoluyla üretilen bir cümlenin *izin verme, zorlama, neden olma, yardım etme* gibi birden fazla anlamsal yorumu olabilir. Anlambilimsel ayrıntılar bağlamda gizli olabilir. *Sözdizimsel ettirgen* cümleler bu tür anlamsal ayrıntıları bağlamdan bağımsız olarak sunma özelliğine sahiptir (bkz. 3.4.1.1.2.).

Uzun (2004, s. 208), bu farklı anlamsal yorumların nedenini tartışır. Birden fazla anlamsal yorumu olan cümleleri “iki okumalı” olarak betimler. Kimi çalışmalarda ettirilen üyenin cümlede belirtilmesinin iki okumayı ortadan kaldırdığını söyler ve şu örnekleri verir:

(49) a. Işığı kapattırdım. (iki okumalı: izin verici ve zorlayıcı)

b. Işığı Ali’ye kapattırdım. (tek okumalı: zorlayıcı)

Yani buna göre, *ettirilen* üye *Ali*’nin cümlede yer almasıyla, izin verme anlamını ortadan kalkar.

Uzun, bu tespiti ikna edici bulmaz ve başka cümlelerde bunun geçerli olmadığını şu örneklerle gösterir:

(50) Sınavda öğrencilere kitaplarını açtırıyorum.

(51) Bu odada isteyene sigara içiriyorum. (Uzun, 2004, s. 209)

Bu cümlelerde *ettirilen* belirtildiği halde birden fazla anlamsal yorum (izin verme, zorlama) vardır.

Bizce de bu tespit her durumda geçerli değildir. *Işığı Ali’ye kapattırdım.* cümlesi olumsuz yapıda kurulduğu zaman izin verme anlamı yine devreder:

(49) c. Ali’ye ışığı kapattırmadım. (izin verme, zorlama)

Bu gerçek, ilginç bir sonuca işaret eder. *Üretken ettirgen* biçimin anlamının tüm aralığı, yalnızca biçime bakarak tahmin edilemez; anlam aralığı, dilin karşılık gelen sözlüksel biçim olup olmadığına ve mevcut sözlüksel biçimin söz konusu ettirilene izin verip vermediğine bağlıdır. Hem üretken hem de sözlüksel biçimler varsa, o zaman üretken biçim yalnızca yönlendirici ettirme ve sözlüksel biçim manipülatif ettirmeyi ifade eder. Diğer türlü, yalnızca üretken biçim varsa, hem *yönlendirici* hem de *manipülatif ettirme* ifade eder.

Özetlemek gerekirse, *sözlüksel ettirgen* ve *üretken ettirgen* sistematik bir anlam farkı göstermektedir; birincisi doğrudan ettirgenliği ve ikincisi dolaylı ettirgenliği ifade eder. Ancak, bu işlevin tersine çevrilebileceği iki durum vardır:

1. Sözlüksel ettirgen, bağlama göre dolaylı yorumlamaya izin verebilir.
2. Üretken bir biçim, ilgili sözlüksel ettirgene sahip olmadığı durumlarda doğrudan ettirgenliği ifade etmek için kullanılabilir.

3.4.1.3.1. Dolaylılık

Ettirgen biçimbirimleri arasında üretkenlik ve dolaylılık derecesi en yüksek olan *-DXr* biçimbirimi, bağlama göre, ettirgenin dolaylılığı vurgulanmak istendiğinde, *sözlüksel ettirgene* alternatif olarak devreye girebilir. Bunun nedeni *sözlüksel ettirgenin* temel işlevinin *doğrudan* ettirme ifade etmek olması ve *dolaylılık* ifadesine belli bir dereceye kadar izin vermesidir.

gör- eyleminin ettirgen biçimi olarak akla ilk gelen, sözlüksel bir ettirgen olan *göster-* eylemidir. Ancak bazı durumlarda *sözlüksel ettirgen*, anlatılmak istenen dolaylılık ifadesini veremez. *iş görmek*, *hizmet görmek* gibi birleşik eylemler *sözlüksel ettirgene* izin vermez: **iş göstermek*, **hizmet göstermek*. Çünkü *göster-* eylemi taban eylemdeki *gör-* eyleminin anlamından çok uzaktır, çünkü burada *gör-* eylemi temel anlamının dışındadır ve ettirgenleşme sürecinde bu anlam korunmalıdır. Böylece *gör-* eyleminin gövdesinde hiçbir değişiklik yapmadan eklenebilecek olan *-DXr* eki devreye girer ve hem ettirgen olmayan eylemin anlamını korumuş olur hem de olabildiğince *dolaylı* bir

ettirme bildirir. Aşağıda, Güncel Türkçe Sözlük'te *gördür-* eylemi için verilen örnekte bu durum açıkça görülmektedir:

1. Görme işini yaptırmak.
2. Bir işi başkasına yaptırmak:

Orta hizmetini bile ona gördürüyor, koca evi ona sildirip süpürtüyordu. -Ö. Seyfettin.
(Güncel Türkçe Sözlük, 13.5.2017)

-DXr biçimbirinin, dolaylılık ifadesi gerektiğinde, *sözlüksel ettirgenler* ya da doğrudanlık bildiren diğer biçimbirimlere alternatif olabileceği, çalışmamızın önemli bulgularından biridir. Google taramasıyla ulaşılan örnekler dikkat çekicidir:

(53) Korkutarak saygı **duydurmak** iyidir ama tek kötü yönü elinizde kozunuz kalmadığı zaman veya sizden daha güçlü biri çıktığı zaman terk edirsiniz.
(adinisenkoydum.blogspot.com/2015/07)

duy- eylemi beklenenin aksine *-Xr* biçimbirimiyle ettirgenleştirilmemiş, *-DXr* biçimbirimi almıştır. Bunun nedeni *saygı duy-* eyleminin anlamını koruma ve dolaylılık ifade etme gereksinimidir.

Deyimlerde de genellikle *sözlüksel ettirgene* izin verilmez. Bunun yerine *-DXr* biçimbirimiyle ettirgen yapılır.

(54) a. Geç gelmesine rağmen güleryüzlü samimi olmaları bu açığı görmezden **geldirdi**. (<https://tr.foursquare.com>)

b. Gördüğüm olumlu şeyler, birkaç olumsuz yorumu görmezden **geldirdi** bana.
(<https://forum.donanimhaber.com>, 27.6.2014)

Bu cümleler *görmezden getirdi* yüklemiyle kurulamaz, çünkü deyimın aslı korunmalıdır.

Aşağıdaki örnekte *-DXr* biçimbiriminin cümleye kattığı dolaylılık anlamı açıktır:

- c. Sübye, fava ve sakız dalında köfte çok başarılı. Tekrar tekrar **geldirir...** Mekan çok samimi, sahipleri ve personel güler yüzlü. (Asli İlis, 20.8.2016. <https://tr.foursquare.com>)

Dolaylı ettirgenin kılıcısı genellikle insan olmayan bir öznedir (Babby, 1983).

- (55) Bir katilin serbestçe dolaşması kadıncağızı **korkuttu**.

3.4.1.3.1.1. Buyurma

Aşağıdaki ettirgen cümleler, *ettirenin*, *ettirilene* buyurması sonucunda eylemin gerçekleştiği yorumuna izin verir.

- (56) İşveren işçiye her işi **yaptırabilir mi?** (www.iscidunyasi.com, 17.3.2016)

- (57) Amerika'dan telefon **getirtmiş**.

(57)'de daha özel olarak, sipariş verme anlamı da vardır.

3.4.1.3.1.2. Sağlama

Aşağıdaki ettirgen cümleler, *ettirenin*, *ettirilenin* eylemi gerçekleştirmesinde olumlu bir etkisi olduğu yorumuna izin verir. Olumluluk, konuşucu açısından algılanan durumla ilgilidir. Çünkü çatı, konuşucunun olaya bakış açısını yansıtır. (58) ve (59) hem konuşucu, hem de dinleyici açısından olumlu bulunabilir. Ancak (60)a, dinleyici açısından olumsuz olarak algılansa bile, konuşucunun *ettiren* adına olumlu olarak yorumladığı durumu yansıtır.

- (58) Çocuğumu spora nasıl **başlatmalıyım?** (www.milliyet.com.tr)

- (59) İnsanı doktorlar değil sadece doğa **iyileştirir**. (sabah.com.tr, 26.10.2014)

- (60) a. Karısına asitli kahve **ıçtırdi!** (www.gazetevatan.com, 28.2.2017)

- b. Karışımlar, 20 bin ton hazır kahve **ıçtırdi**. (www.dunya.com, 22.2.2008)

(60)a ve b'de *iç-* eyleminin beklenenin aksine *-Xr* ile değil *-DXr* ile ettirgen yapıldığı görülür. Cümlede anlatılmak istenen ifadede *-Xr* eki yeterince dolaylılık sağlayamadığı için, dolaylılık ifadesi en yüksek olan *-DXr* devreye girer. (60)a'nın bulunduğu haber metninde, erkenden uyanan koca, karısına kahve hazırlar ve yataktan kalkan kadın, eşinin hazırladığı kahveyi içer, kadının ağzı ve dili yanar. Dolayısıyla sinsice hazırlanan bir planla, adam, kadının kahveyi kendi rızasıyla içmesini sağlar. Buradaki dolaylılığı vurgulamak isteyen metin yazarı *içir-* yerine *içtir-* eylemini tercih etmiştir.

(60)b'de ise mantıksal bir kısıtlama söz konusudur. Canlı olmayan öznenin *içir-* eylemini gerçekleştiremeyeceği düşünüldüğü için dolaylı olarak etkili olduğu anlamını veren *içtir-* eylemi tercih edilmiştir.

içir- eylemi *-Xr* ekinin üretkenliğini yitirmiş olmasından dolayı sözlükselleşmiş bir ettirgen eylemdir. *Sözlüksel ettirgen*lerin temel işlevi doğrudan ettirme bildirmektir. Ancak gerekli durumlarda bir ölçüye kadar dolaylılık bildirebilir. İzin verme, sağlama örneklerinde olduğu gibi. Ancak bağlamda anlatılmak istenen dolaylılık uç sınırlara ulaştığında, *sözlüksel ettirgen*, yerini daha dolaylı olan *biçimbilimsel ettirgen* ya da *sözdizimsel ettirgene* bırakabilir (bkz. 3.4.1.1.2.).

Bu tür örneklerle derlemlerde rastlamak zordur. Çünkü bunlar konuşucunun bağlama göre ürettiği anlık oluşumlardır. Dilin doğal işleyişini belirleyebilmek için bugün teknolojinin sunduğu verilerden yararlanılmalıdır. Bu tezdeki yeni tespitlere, bu tür internet aramaları sonucunda ulaşılmıştır. Bu nedenle Türkiye Türkçesinde ettirgenliğin tipolojisini belirlemeyi hedefleyen bu tezde, edebi eserler, derlemler yerine Google arama motoru kullanılmıştır.

3.4.1.3.1.3. İzin Verme

Aşağıdaki cümleler, *ettirenin*, *ettirilenin* eylemi gerçekleştirmesine izin verdiği, göz yumduğu şeklinde yorumlanabilir.

(61) Bir mekânda sigara içilebilmesi için üç tarafının da açık olması gerekli. Oysa pek çok kafe ve restoran, tek tarafı açarak sigara **içiriyor**. (www.arkitera.com, 17.5.2013)

Babby (1983), ettirgenliğin alt anlamsal türleri olduğunu, yalnızca neden olma ya da yaptırma bildirmediğini belirtir. Rusçada da izin verme anlamı olduğunu söyler ve şu örneği verir:

(62) Otec prostudil rebenka. “Baba, çocukları üşüttü.”

Ancak bu örneği izin verme değil de, engel olamama anlamında değerlendirmek bizce daha uygun olur.

3.4.1.3.1.4. Zorlama / Zorunda Bırakma

Aşağıdaki cümleler *ettirenin* zor kullanarak, zorlayarak, mecbur kılarak *ettirilenin* eylemi gerçekleştirmesini sağladığı yorumuna örnek verilebilir.

(63) Resmi tatilde işçiler zorla **çalıştırılabilir mi?** (www.dunya.com)

(64) Zalim Kuzey Kore, şempanzeye zorla sigara **ıçiriyor**. (haber.sol.org.tr, 22.10.2016)

3.4.1.3.1.5. Neden Olma

Aşağıdaki cümlelerde, konuşucu tarafından olumsuz olarak algılanan neden olma durumu yansıtılır.

(65) Evde sigara içen ebeveyn, çocuğuna 5 sigara **ıçiriyor**.

(www.ozgurkocaeli.com.tr, 17.12.2011)

(65)'teki haber şöyle devam ediyor: “Dr. Füsun Yıldız, evde sigara içen ebeveynlerin pasif içicilik yöntemi ile çok sevdikleri çocuklarına 5 sigara içirmiş gibi olduğunu söyledi.” (65)'teki *ıçir-* sözlüksel eyleminin, dolaylı neden olma ifadesine izin verdiği görülür. Bağlamdan anlaşılana, sigara dumanıyla kurulan fiziksel temas, dolaylılığın uç noktalara ulaşmasını engellediği için, *ıçir-* eylemi sözlüksel bir ettirgenin dolaylılık sınırlarının izin verdiği kadar dolaylılık bildirir.

(66) Düşük kan şekeri **acıktırır**. (www.takvim.com.tr, 28.8.2013)

3.4.1.3.1.6. Hizmet Alma

Bir kurum, kişi ya da iş yerinden hizmet alma anlamı taşıyan ettirgen cümlelerdir.

(67) Aracınıza yaz bakımı **yaptırım**, yolda kalmayın. (www.posta.com.tr, 4.4.2017)

Ettirilen rolündeki üye bir kurum ya da iş yeri olduğunda bulunma durumunda karşımıza çıkabilir:

(68) Saçımı kuaförde **kestirdim**. (Saçımı kuaför kesti.)

(69) Eteğini nerede **diktirdin**? (Eteğini hangi terziye diktirdin?)

Türkçede, hizmet alma anlamı taşıyan ettirgen cümlelerde ettirilenin açıkça belirtilmemesi yaygındır. Bu nedenle bu yapılar sık sık edilgenlikle karşılaştırılır (bkz. 3.5.1.):

(70) a. Saatimi tamir **ettirdim**. (kime?)

b. Saatim tamir edildi.

(70)a'da tamir eden kişiye yer verilmediği için, edilgen gibi algılanır. Ancak bu yorum yalnızca anlambilimsel düzeyde kalır.

3.4.1.3.2. Doğrudanlık

Doğrudan ettirgenlik, ettirenin *neden olunan olayın* içine doğrudan dahil olduğu durumları ifade eder. Bu dahil olma, fiziksel temasla olabileceği gibi, yardım etme; eşlik etme; durumunu, yerini değiştirme gibi alt anlamları kapsar. Ettirgen bir biçimde doğrudanlık derecesi yükseldikçe üretkenlik azalır. Üretkenliği azalan bir yapı sözlükselleşme sürecine girer. Böylece sözlüksel olan ettirgenler doğrudanlık derecesi en yüksek olan ettirgenlerdir diyebiliriz. Ancak bu, *sözlüksel ettirgenin* yalnızca doğrudanlık ifadesi taşıdığı anlamına gelmez. Sözlükselleşen bir eylemin, temel anlamı dışındaki anlamları da üstlenmesi olağandır. Bu nedenle sözlüksel bir ettirgen de bir dereceye kadar dolaylılık bildirebilir. Bu dereceyi bağlam belirler. Bağlamın

gerektirdiği dolaylılık ifadesi *sözlüksel ettirgenin* dolaylılık sınırlarını aşabilir, bu durumda daha dolaylı olan yapılara başvurulur.

3.4.1.3.2.1. Yardım Etme

Aşağıdaki cümlede *ettiren*, *ettirilene* fiziksel bir müdahalede bulunarak eylemi gerçekleştirmesine yardımcı olmaktadır. Bu tür ettirgen cümlelerde *ettiren*, doğrudan eylemin içindedir.

(71) Yapamayanların anne babaları ise yine başta güzel güzel, tekrar tekrar ellerinden tutarak **yazdırırlar**. (<http://tefennibaspinarilkokulu.meb.k12.tr>)

(71) hem fiziksel temas, hem de eşlik etme anlamı taşır. Bu nedenle doğrudanlık derecesi oldukça yüksektir. *yaz-* eylemine gelen *-DXr* eki, bu cümlede doğrudanlık işlevi üstlenmiştir.

3.4.1.3.2.2. Eşlik Etme

Türkçede ettirgenlik, eşlik etme anlamı da içerebilir:

(72) Gökçek, yabancı konuklarına Ankara'yı **gezdirdi**. (www.ankara.bel.tr)

Ettirgen cümlelerde, sözdizimsel özne, eylemin belirttiği işi başlatmaktan sorumludur. Çoğu zaman *ettiren*, *ettirilenin* işi gerçekleştirmesine neden olur, kendisi eyleme katılmaz. Ancak *eşlik etme* anlamında kullanılan ettirgen cümlenin *ettireni* de *ettirilenle* birlikte eyleme katılır. Yani yukarıdaki örnekte *Gökçek* üyesi *ettiren* olmasına rağmen gezme işini *yabancı konuklar* (ettirilen) üyesine yaptırırken kendisi de yapmaktadır.

3.4.1.3.2.3. Fiziksel Müdahalede Bulunma

Aşağıdaki örnekte *ettirilen* üye etkilenen rolündedir, eylemi gerçekleştirmesi için ettiren fiziksel bir müdahalede bulunur. Ettirenin fiziksel bir güç uygulamasını gerektiren bu tür ettirgen cümleler doğrudan ettirme bildirir, çünkü nesne etkilenen rolündedir ve kendi iradesi yoktur. *-Xr* eki, tam da böyle durumlarda devreye girer.

(73) Azra Akın, kendi elleriyle türk kahvesi **pişirdi!** (www.ucankus.com, 8.8.2013)

(73)'te türk kahvesi etkilenen üyedir, kılıcılığı yoktur. Çünkü pişmesi için bir dış güç gereklidir. Bu nedenle ettiren üye *Azra Akın*, türk kahvesi üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir.

3.4.1.3.2.4. İhmal / Engel Olamama

Türkçede ettirgen biçimbirimleri kimi zaman eylemin gerçekleşmesine engel olamama anlamı da taşır. Burada ettirenin istemsiz olarak ihmali söz konusudur.

(74) İki otobüs durağı arasında yürürken düşüncelere daldığı için otobüsünü **kaçıran** arkadaşları olmuş. (www.milliyet.com.tr, 26.5.1999)

Ettirgen yapıların yukarıda söz edilen anlambilimsel ölçütlere göre kesin çizgilerle ayrılması elbette mümkün değildir. Çünkü herhangi bir ettirgen yapının birden fazla yorumu olabilir. Farklı yorumlar arasında *doğrudan* etkilemeden, *dolaylı* etkilemeye uzanan bir anlam ölçeği oluşmaktadır. Önemli olan ettirgen yapıların bu ölçekteki eğilimini belirleyebilmektedir. *Biçimbilimsel ettirgenlik*ten örnek verecek olursak, ettirgenlik eklerini biçimsel özelliklerine göre sınıflandırmanın yanı sıra, eklendikleri kök ve gövdelere ne tür bir etkileme anlamı kattıklarını belirlemek aralarındaki ayrımı daha da netleştirecektir.

3.5. ÜRETİCİ DÖNÜŞÜMSSEL DİLBİLGİSİ VE TÜRKÇEDE ETTİRGENLİK

3.5.1. Basit mi, Birleşik mi?

1974'te Aissen'in doktora teziyle birlikte Türkçede ettirgenliğin, çift tümceli bir yapıdan dönüşüm ve sözdizim kurallarıyla tek cümleli bir yapı ürettiği görüşü çok ilgi görmüş, yakın zamana kadar tartışılmıştır. Aissen'in (1974) ve onun görüşünü destekleyen Zimmer'in (1976) bu çalışmalarda kullandığı ettirgen cümle örnekleri

öylesine yayılmıştır ki, Türkçedeki ettirgenliğe değinen araştırmacılar mutlaka bu kemikleşmiş örneklerden yararlanırlar.

Aissen (1979), ettirgen yapıların derin yapıda çift tümce içeren yüzey yapıda basit görünen, dönüşümsel bir çerçevede yüklem yükselmesi kuralıyla oluştuğunu ileri sürer. 1980’de ise Aissen ve Hankamer, Türkçede ettirgenliğin sözdizimsel olarak çift tümceli olmadığına, sözlüksel bir kural olduğuna karar verirler. Bu düşüncenin temel dayanağı edilgenlik ekinden sonra ettirgenlik ekinin gelemeyişidir (bkz. 5.2.1.4.). Özkaragöz (1986), yüzey yapının basit olduğunun evrensel olarak kabul edildiğini, ancak herhangi bir düzeyde çift tümce içermesinin çelişkili olduğunu söyler. Zimmer (1976) ettirgen yapıların da derin yapıda edilgene izin verdiğini savunur ve Aissen’in “öznesiz ettirgen” (missing subject causatives) olarak adlandırdığı yapıları örnek gösterir. Örneğin, *Hasan kutuyu açtırdı.* (kime açtırdı? / kim açtı?) cümlesinde *ettirilen* (causee) rolündeki üye belirtilmemiştir. İşi yaptıran belli; yapan ise gizlidir, yani kutuyu kimin açtığı belli değildir. Zimmer (1976), bu cümlede içe yerleşik bir edilgen yapı olduğunu savunur. Bu cümledeki *kılıcı* rollerinden biri gizlendiği için anlambilimsel açıdan edilgenlik ifadesi içerdiği söylenebilir. Aslında, *sözdizimsel ettirgen* cümleler de birleşik yapıda olduklarından dolayı içeyerleşik bir edilgene izin verirler (*Hasan kutunun açılmasını sağladı.*). Bu kısıtlama, yalnızca biçimbilimsel bir kısıtlamadır (**Hasan kutuyu açıldırdı.*). *Biçimbilimsel ettirgenliğin* bu birleşime izin vermemesi, bizce basit yapı bir cümle olduğunun kanıtıdır, yani *biçimbilimsel ettirgen* yapılar derin yapıda başka bir cümle içermez.

Türkçede ettirgen yapıların birleşik ya da basit olduğu Aissen’in (1974) doktora teziyle gündeme gelen ve hala tartışılan popüler bir tartışma konusu olmuştur. Çetinoğlu ve Butt, Tübitak tarafından desteklenen çalışmalarında beş ölçüt kullanarak Türkçede ettirgen tümcelerin basit ya da birleşik yapılar olduğunu test etmiştir. Bu ölçütler; edilgenlik, dönüşlülük zamiri, olumsuzluk, kontrol ve zarf yorumudur. Bazı karşıt örnekler bulunmasına rağmen Türkçede ettirgen tümcelerin basit yapıya olduğuna karar vermişlerdir (Çetinoğlu ve diğerleri, 2009).

3.4.1.1. Eylem Yükselmesi

Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi'nde derin yapıdan yüzey yapıya dönüşümü sağlayan ve cümlede işlev ve durum değişikliğine neden olan kural, *yükselme* (raising) olarak adlandırılır. Eylemin yüzey yapıya geçiş kurallarını belirleyen *eylem yükselmesi* (verb raising) ise, derin yapıdan, yüzey yapıya geçerken eylemin işlev, yapı gibi değişikliklere uğrayarak, cümlede, katılan sayısı, durum ve işlev bakımından değişiklikler yaratma sürecidir. Aissen'a (1979, s. 8) göre Türkçede *biçimbilimsel ettirgen* yapılar bu tür bir eylem yükselmesiyle oluşur. Derin yapıdaki eylem, ettirgen biçimbirimi alarak yüzey yapıya geçer ve cümlede bazı değişiklikler meydana getirir.

(74) a. Hasan öldü. (derin yapı)

b. Ali Hasan-ı öl-dür-dü. (yüzey yapı)

(74)a'da *öl-* eylemiyle (74)b'ye *-DXr* biçimbirimiyle yükselmiş, (74)a'nın öznesi olan *Hasan* (74)b'de nesne konumuna yükselmiştir.

Aissen'a (1979, s. 7) göre Türkçede ettirgen yapılar tamamen üretkendir. Ettirgen yüklemle anlamca uyuşmayan tamlayanlar gibi birkaç örnek dışında, herhangi bir eylem bir ek alıp ettirgenlik anlamı yüklenebilir. Ettirgen yapı, ettirgenlik ekinin eklendiği eylemin alabileceği nesne sayısı kadar yükselir. Böylece geçişsiz eylemler nesne almazken, ettirgenlik ekiyle geçişli yapılan eylemler bir nesne alır. Böylece geçişsiz (74)a'nın öznesi, ettirgen olan (74)b'nin belirtili nesnesi haline gelir.

Aissen (1979, s. 14), tüm bu dönüşüm sürecine rağmen, basit cümleye uygulanan kuralların ettirgen cümleye de uygulanabildiğini gerekçe göstererek, *biçimbilimsel ettirgen* cümlelerin yüzey yapıda basit bir cümle gibi davrandığını ileri sürer. Aissen'ın belirlediği kurallar şunlardır:

Basit cümlenin dolaylı tümleci, edilgenleşmiş cümlede özne olamaz.

(75)a'nın belirtili nesnesi olan *pencere*, (75)b'de edilgen cümlenin öznesi konumuna yükseltilebilmektedir:

(75) a. Hasan pencere-yi açtı.

b. Pencere Hasan tarafından açıldı.

Ancak (76)a'nın dolaylı tümleci, edilgen cümlenin öznesi olamaz:

(76) a. Hasan ders-e başladı.

b. *Hasan ders-i başladı.

c. *Ders başla-n-dı.

Ettirgen cümlenin belirtili nesnesi de, edilgen cümlenin öznesi olabilir (75)b, ama tıpkı basit cümlelerde olduğu gibi ettirgen cümlenin dolaylı tümleci de edilgen cümlenin öznesi olamaz: (76)c.

(77) a. Mehmet Hasan-ı ağla-t-tı.

b. Hasan ağla-t-ıl-dı. (Mehmet tarafından)

(78) a. Mehmet Hasan-a bavul-u aç-tır-dı.

b. Bavul Hasan-a aç-tır-ıl-dı. (Mehmet tarafından)

c. *Hasan (Mehmet tarafından) bavul-u aç-tır-ıl-dı.

Ettirgen cümleler, edilgenlik aracılığıyla olduğu gibi, dönüşlülük sayesinde de basit bir cümle gibi davranabilir. Eğer basit bir cümleye dönüşlülük anlamı verilecekse ve özne, nesnenin önünde yer alıyorsa, belirtili nesne konumunda kişi zamiri yerine, *kendi* dönüşlülük zamiri kullanılması zorunludur.

(79) a. (Ben) Kendim-i / * ben-i yıkadım.

b. (Siz) Kendiniz-i / *siz-i vurdunuz.

c. Hasan, kendini /*o-nu vurdu.

Ancak aşağıdaki örnekte ana cümleye ve içeyerleşik belirtili nesne arasında dönüşlülük zamiri kullanılmaz (içeyerleşik cümle yalınlaşmıştır, yüklemi eylemsidir ve öznesi ilgi durumunda görünür):

(80) (Ben) Hasan'ın [ben-i /*kendim-i yıka-masına] sevindim.

Ettirgen cümlelerde, eylemin birinci kişi öznesi ve birinci kişi nesnesi arasında dönüşlülük zamiri zorunludur:

(81) Hasan-a kendim-i /* ben-i yıka-t-tım.

(82) Kitab-ı kendim-e /*bana verdirttim.

Öyleyse dönüşlülük aracılığıyla da ettirgen cümleler basit cümle gibi davranır.

Aissen'a (1979) göre Türkçede ettirgenlik, basit bir cümlenin türemiş yapısını içerir. Aissen, yüzeyde basit cümle gibi davranan ettirgen cümlelerin derinde karmaşık ve *çift tümceli* yapılar içerdiğini savunur. Aissen, yapının bu iki düzeyi arasında uzlaşabilmek için sözdizimsel bir eylem yükselmesi kuralı önerir. *Eylem yükselmesinin öndönüşümsel* olduğunu ileri sürer. Ona göre eğer eylem yükselmesi *dönüşümsel* olsaydı, yüklem yükselmesi gerçekleşmeden önce içeyerleşik yapıya tüm dönüşümsel kuralların uygulanması beklenirdi ama Türkçede dönüşümsel kurallar içeyerleşik tümceye uygulanamaz.

Eğer yüklem yükselmesi öndönüşümsel ise, içeyerleşik yapıya tüm dönüşümsel kurallar uygulanmadan önce yüklem yükseltilmelidir. Bunun sebebi, yüklem yükselirken eski içeyerleşik yapının tüm dönüşümsel kural çevresinin zarar görmesidir. Yüklem yükselmesinin öndönüşümsel olması, içeyerleşik yapıya hiçbir dönüşümsel değişikliğin uygulanamayacağını öngörür (Aissen, 1979).

3.6. ÜRETİCİ ANLAMBİLİM VE TÜRKÇEDE ETTİRGENLİK

Üretici Anlambilim (generative semantics), Lakoff, McCawley, Postal ve Ross tarafından geliştirilen, anlam bileşenini temel alan ve sözdiziminin bu bileşenden çıktığını savunan, Chomsky'nin yaklaşımıyla ters düşen bir düşünce akımıdır (İmer ve diğerleri, 2013, s. 254).

Üretici anlambilim, derin yapının yalnızca sözdizimsel nitelikli olmadığını, sözdizimiyle anlamsal düzeni kaynaştırmak gerektiğini savunan bir görüştür. G. Lakoff,

derin yapının karmaşık görünümde sözdizimsel, anlamsal, mantıksal nitelikler barındırdığını savunur. Chomsky ise anlam ve sözdizimini birbirinden ayrı tutmaktadır. Anlamın belirlenmesinde yüzeysel yapıya belli bir yer vermektedir (Vardar, 2002, s. 208).

Hem *sözlüksel* hem de *üretken* ettirgen biçimlerin ortak anlam taşıması, ancak her iki biçim için de soyut bir düzeyde ortak bir yüklem yerleştirilmesiyle açıklanabilir. Ardından, iki ettirgen biçim arasındaki anlamsal benzerlikleri açıklamakta ortak yüklemi tanımlamak yeterlidir. Üretici anlambilim çözümlemesinin arkasında yatan, bu biçimci düşüncedir. Yani, hem *sözlüksel* hem de *üretken ettirgen* cümleler için soyut bir *ettir* yüklemine yerleştirerek, anlamsal niteliğini sağlamak gereklidir.

Üretici anlambilimin ettirgen yapılara yaklaşımındaki en temel dayanağı, *John caused Harry to die*. “John Harry’nin ölmesine neden oldu.” gibi üretken bir yapı ile *John killed Harry*. “John Harry’yi öldürdü.” gibi sözlüksel bir ettirgen yapı arasındaki eşanlamlılık ilişkisidir. Bu cümleler önemli miktarda anlambilimsel özellik paylaşmaktadır. Her ikisi de *Harry died*. “Harry öldü.” ve *Harry is dead*. “Harry ölü.” gibi cümleleri gerektirir. Ayrıca, her iki cümlenin de doğru olması için, John bir şey yapmadan önce Harry’nin hayatta olması gerekir (Shibatani, 1976).

Türkçeden örnek vermek gerekirse, üretimsel anlambilim, sözlüksel bir ettirgen olan *Ali anahtarı deliğe soktu*. ile üretken bir yapı olan *Ali anahtarın deliğe girmesini sağladı*. cümlelerinin paylaştığı ortak anlamı tartışır. Ancak Shibatani’nin (1976, s. 12) üretici anlambilimin eşanlamlılık yaklaşımını eleştirdiği noktaları dikkate alarak, Türkçede bu iki cümlenin eş anlamlı olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Aralarındaki en büyük anlam farkı doğrudanlık ve dolaylılıktır. *Ali anahtarı deliğe soktu*. cümlesinde *Ali*’nin anahtar üzerindeki etkisi doğrudandır. *Ali anahtarın deliğe girmesini sağladı*. cümlesinde ise *Ali* anahtar üzerinde dolaylı bir etkiye sahiptir. Hatta anahtarı deliğe sokan bir başkası bile olabilir, *Ali* yalnızca dolaylı olarak bunu sağlamıştır.

Üretici anlambilim yaklaşımları -karşıt görüşler üretilmiş olsa da- ettirgen yapıların çözümlenmesinde kilit noktası olmuştur. Çünkü en sistematik olarak geliştirilmiş yaklaşımdır ve üretici anlambilim çalışmaları ettirgen yapıların ilginç yönlerini ortaya

çıkarmıştır ve bu kuramın yönünün belirlenmesinde karşıt görüşler de çok önemli bir rol oynar.

3.7. KILINIŞ

Eylemler, dil dışı dünyadaki hareketlerin dildeki yansımasıdır. Dilde her eylem bir olayı ifade eder. Zamanı sonsuz bir çizgi olarak düşünürsek, eylemin belirttiği olayın bu çizgideki yerini göstermek için diller, eylemleri farklı biçimlerde çekimler. Ancak bu çekimlenmeden önce, eylem tabanının da çekimden bağımsız olarak bünyesinde taşıdığı, belirttiği hareketin gerçekleşme tarzını yansıttığı ifadeler vardır. *Kılınış*, olayın gerçekleşme tarzının zaman çizgisindeki belli noktalara vurgu yapması veya yapmamasıdır. Yani eylemin içinde barındırdığı zaman ifadesidir (Karadoğan, 2009, s. 6-7).

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, *kılınışı* şöyle tanımlar: “Kılınış, bir oluşun zaman ve içerik anlamıyla ilgili olan, fiilin gramatik, anlamsal bir kategorisidir.” (2010, s. 213).

Johanson (2007b), Türkçe eylemleri kılınış bakımından *initialtransformative* (-son noktalı / ön sınırı vurgulayanlar), *finaltransformative* (+son noktalı / son sınırı vurgulayanlar), *nontransformative* (sınır vurgulamayanlar) olarak sınıflandırır.

Aksan, *kılınış* kavramını, “eylemlerin, anlattıkları devinme, oluş, iş ve oluşumun yansıttıkları anlam açısından ayrılıkları” olarak tanımlar. Türkçede eylemlerin kendiliğinden *başlama*, *bitme*, *süreklilik*, *sona erme* anlattığını belirtir. *alışmak*, *beklemek*, *direnmek* gibi eylemleri, *süreklilik*; *anlamak*, *ölmek*, *yıklılmak*, *kesmek*, *kazanmak* gibi eylemleri, *bitme* anlamı taşıyanlara örnek verir (Aksan, 2007, s. 183).

Korkmaz’a göre *kılınış* “Türkçenin dil varlığındaki fiil kök ve gövdelerinin, dil mantığı ve zamanla olan bağlantısı açısından gösterdiği özelliktir. Anlatıma biraz daha açıklık kazandırmak gerekirse, fiildeki *kılınış* sürecinin zaman bakımından birbirlerine oranla taşıdıkları ayrılıklar” olarak açıklanabilir (2007, s. 534).

Korkmaz, Deny’nin (1941) *kılınış* diye verdiği özelliklerin aslında *görünüş* ile ilgili olduğu örneğini vererek, bu iki terimin karıştırıldığına dikkat çeker (2007, s. 535).

3.7.1. Ettirgenlik – Kılınış İlişkisi

Türkçede bir eylem tabanındaki çatı değişikliği ile kılınış tipi arasındaki ilişki vardır.

Ahmet Karadoğan, asıl kılınış tipi ön sınırı vurgulayan [+ÖS] bazı eylemlerin *ettirgen* çatıya geçince son sınırı vurgulayanlar [+SS] grubuna geçtiğini, *uyu-* / *uyut-*, *yat-* / *yatır-*, *otur-* / *oturt-*, *çalış-* / *çalış-tır-* örnekleriyle açıklar. Bazı [+ÖS] lerin ise *ettirgen* çatıya geçtikten sonra da asıl kılınış tipini koruduklarını söyler ve *bas-* / *bas-tır-* örneğini verir fakat buradaki *-DXr* biçimbiriminin *ettirgen* değil pekiştirme işlevinde (bkz. 4.2.4.) olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Yani her zaman çatı değişimi söz konusu olmayabilir.

Son sınırı vurgulayanlarda [+SS] çatı değişikliğinin eylemin kılınış tipini genellikle etkilemediğini, asıl kılınış tipi [+SS] olan bir eylemin, *ettirgen* çatıya geçtiğinde genellikle kılınış tipinde bir değişiklik olmadığını belirtir ve şu örnekleri verir: *öl-* / *öldür-*, *patla-* / *patla-t-*, *yit-* / *yit-ir-*, *doğ-* / *doğ-ur-*, *bit-* / *bit-ir-*, *sön-* / *sön-dür-* *uyan-* / *uyan-dır-*, *çık-* / *çık-ar-*.

Sınır vurgulamayan [-SV] eylemlerin *ettirgen* çatıya geçtiklerinde çoğunlukla kılınış tipinin değişmediğini şu örneklerle açıklar: *oku-* / *oku-t-*, *yaz-* / *yaz-dır-*, *ye-* / *ye-dir-* *konuş-* / *konuş-tur-* (Karadoğan, 2009).

Comrie (1976) ve Dowty (1979) eylemlerin kılınış özelliklerini belirlemek için bazı testler önerirler. Bunlardan biri, anlambilimsel *gerektirim* (entailment) testidir. Buna göre *ettirgen* olan bir önerme anlambilimsel olarak, *ettirgen* olmayan başka bir önermeyi gerektirir. Örneğin, *Ali, Hasan'ı öldürdü.* önermesi; *Hasan ölü.* önermesini gerektirir.

Kılınış özelliklerini belirleme araçlarından bir diğeri olan zaman zarfları, bir eylemin son noktalı olup olmadığını test etmek için kullanılır. Örneğin, *-DA* biçimbirimli bir zaman zarfı son noktalı eylemlerle kullanılırken, *x boyunca* zarfıyla kullanılamaz. Aşağıdaki örneklerde *ettirgen* eylemler son noktalı olduğu için, (83)b'deki yapıya izin vermez.

(83) a. Ali Hasan'ı 10 dakikada öldürdü.

b. *Ali Hasan'ı 10 dakika boyunca öldürdü.

Üretici anlambilim, *sözlüksel* ve *üretken ettirgen* yapıların eş anlamlı olduklarını savunur, bunun için her iki yapının da soyut bir katmanda ortak bir yükleme sahip olduğunu kabul eder. Bu yapıların aynı derin yapıya sahip olduğunu kanıtlamak için *gerektirim* ilişkilerinden ve *kılınış* tanılarında kullanılan testlerden yararlanır. Örneğin, *John killed Harry*. “John Harry’yi öldürdü.” *sözlüksel ettirgen* yapısının, *John caused Harry to die*.¹⁰ “John Harry’nin ölmesine neden oldu.” *sözdizimsel ettirgen* yapısıyla, her iki cümlenin de *Harry*’nin ölü olmasını gerektirdiğini kabul ederek, aynı *gerektirim* ilişkisini sergilediğini savunur.

Başka bir dayanak olarak da, *neredeysel* zarfının tüm *ettirgen* yapılarda aynı belirsizliğe yol açtığını, bu durumun, aynı derin yapıdan türediklerini gösterdiğini söyler.

(84) John almost killed Harry. “John neredeyse Harry’i öldürüyordu.”

(84)’te *neredeysel* zarfı, iki farklı yoruma izin verdiği için belirsizlik yaratır:

1. John Harry’yi değil, bir başkasını öldürdü.
2. John hiç kimseyi öldürmedi.

Üretici anlambilim, (84)’teki belirsizliğin *sözdizimsel ettirgen* biçimlerde de bulunduğunu söylerek, tüm *ettirgen* biçimlerinin aynı derin yapıya sahip olduğunu iddia eder.

Jerry Fodor (1970) ise bu tezi çürütür, *zaman zarfı* ve *-ArAk* ekli zarflarla kurulan farklı *ettirgen* yapıların farklı belirsizlikler sergilediğini söyler.

(85) a. John caused Bill to die on Sunday by stabbing him on Saturday.

b. *John killed Bill on Sunday by stabbing him on Saturday.

---

¹⁰ Bu cümlelerdeki *ettirgenlik* Türkçede *sözlüksel* olmadığı için, İngilizce özelinde değerlendirilmelidir.

Örneğin, (85)a'daki iki *zaman zarfından* biri *John*'un olaya neden olduğu zamanı, diğeri de olayın gerçekleştiği zamanı belirtir. Ancak (85)b'de iki farklı zaman zarfına izin verilmediği görülür.

3.8. GÖRÜNÜŞ / SÖZLÜKSEL GÖRÜNÜŞ

Türkçede *görünüŧ* olarak adlandırılan, Johanson tarafından geliştirilen *aspekt* kavramına göre “zaman ekleri” olarak bilinen ekler, aslında yalnızca zamanı değil, konuşanın olaya bakış açısını da yansıtır. *Kılmış*, eylemin sözlük anlamıyla ilgili olduğu için nesnel; *aspekt* ise konuşanın tercihiyle belirlenen çekimi ilgilendirdiği için öznel bir bakış olarak değerlendirilir (Demir ve Yılmaz, 2010, s. 212). Ancak *kılmış* ve *görünüŧ* ayrımı her zaman çok belirgin değildir. Kimi durumlarda bu iki kavram iç içe geçer. Aslında bu, *görünüŧ* tanımının kişiden kişiye farklılık göstermesiyle de ilgilidir. Görünüŧ türleri arasında sayılan *sözlüksel görünüŧ* aslında *kılmış* kavramıyla örtüşür. *Dilbilgisel görünüŧ* ise *kılmışı* da ilgilendirebilir.

Dilbilgisel görünüŧ türleri *bitmişlik*, *bitmemişlik* ve *yansız* olarak üçe ayrılır. Sözlüksel görünüŧ ise *durum*, *devinim*, *tamamlanma*, *başarma* gibi türlerdir. Yasemin Aydemir, doktora tezinde Türkçe için dört sözlüksel görünüŧ sınıfı belirler: *devinimler*, *durumlar*, *karmaşık görünüŧlüler*, *görünüŧsüzler*. Aydemir, bu sınıfları şöyle tanımlar: *devinimler*, sözlüksel anlamında yalnızca devingenlik; *durumlar*, yalnızca durumsal özellik; *karmaşık görünüŧlüler*, hem durumsallık hem devingenlik; *görünüŧsüzler* ise ne devingenlik ne de durum bilgisi içerenlerdir (2006).

Ettirgenlik, sözlüksel görünüŧ sınıflandırmalarıyla yakından ilgilidir. Sınıflandırma tartışmaları, geçişsiz eylemlerin, *etkilenmeli* (unaccusative) ve *etkilenmesiz* eylemler olarak iki ayrı sınıf oluşturduğu görüşüne dayanır. *Etkilenmeli* olanlar, *durum*; *etkilenmesiz* olanlar ise *devinim* bildirir. *Geçişli / geçişsiz* ayrımının yetersiz kaldığı durumlarda, bu sınıflandırma oldukça ayırıcıdır çünkü *etkilenmeli / etkilenmesiz* olma; *durum / devinim* bildirme ettirgenliği yakından ilgilendiren *görünüŧ* özellikleridir. *Başlamalı / ettirgen* nöbetleşmesi, ettirgen yapıların geçişsiz eylemlerden türeyip türemediği (bkz. 2.4.), *ettirgen / oldurgan* ayrımı (bkz. 4.2.3.) gibi tartışmalara açıklık

getiren, bu *görünüŧ* sınıflandırmalarıdır. Bu eylem sınıflarının nasıl belirleneceğine dair birçok araştırma yapılmıştır (bkz. 3.8.).

3.9. GEÇİŖLİLİK / GEÇİŖSİZLİK

Geçişlilik / geçişsizlik karşıtlığının yalnızca biçim-sözdizimsel bir kategori olmadığını, eylemin etkileme derecesiyle ilişkili birçok özelliği barındıran bir süreç olduğunu Hopper ve Thompson (1980), *Transitivity in Grammar and Discourse* adlı makalelerinde gündeme getirir. Onlara göre, bu karşıtlığın geçişli ve geçişsiz olarak yalnızca iki kategoride ele alınması yetersizdir. Bu süreçler, öznenin rolü, nesnenin etkilenme derecesi, *bitmişlik*, *görünüŧ* gibi özelliklerle yakından ilgilidir. Eylem ne kadar etkileme bildiriyorsa cümle o kadar geçişli olur.

Türkolojide, ettirgenliğin bir geçişlileştirme süreci olduğu ya da geçişli ve geçişsiz eylem köklerinin farklı çatılar (bkz. 4.2.3.) türettiği gibi görüşler, *geçişlilik / geçişsizlik* kategorisinin çatı için ayırıcı olduğu düşüncesinden yola çıkar. Ancak, *Evrensel Dilbilgisi*, *geçişlilik / geçişsizlik* ayrımını çatı için yeterli görmez, çünkü geçişli ve geçişsiz eylemlerin de kendi içinde etkilenme durumlarına göre ayrıldığını kabul eder.

Sözdizimsel yaklaşımlar (Perlmutter, 1978; Hopper ve Thompsen, 1980) geçişsiz eylemleri iki gruba ayırır. *Nesnesizlik Varsayımı* (Unaccusativity Hypothesis) olarak bilinen bu varsayıma göre geçişsiz eylemler kendi içinde *etkilenmeli* (unaccusative) ve *etkilenmesiz* (unergative) olmak üzere iki alt sınıfa ayrılır. Bu varsayım, *etkilenmeli* eylemlerin yüzeyde özne olarak görünen gizli bir nesnesi olduğu düşüncesine dayanır. Buna göre *don-*, *bat-*, *kana-* gibi eylemler *etkilenmeli* eylemlerdir ve özne konumundaki üyeleri, aslında aynı zamanda eylemden etkilenen bir nesne gibidir. *koş-*, *uyu-*, *konuş-* gibi *etkilenmesiz* eylemlerde ise, özne istemli olarak, herhangi bir dış güçten etkilenmesine gerek kalmadan eylemi gerçekleştirebilir.

Dowty (1991), *oyna-*, *konuş-*, *yürü-* gibi kılıcılık (agentivity) özelliği yüksek, etkilenen özelliği düşük olan eylemleri *etkilenmesiz* (unergative); *öl-*, *yan-*, *bat-* gibi kılıcılık özelliği düşük, etkilenen özelliği yüksek olanları *etkilenmeli* (unaccusative) olarak adlandırır. Mine Nakipoğlu-Demiralp (2002), bu kuramı *Ayrık Geçişsizlik Kuramı* olarak adlandırır ve geçişsiz eylemleri *özneli geçişsiz / öznesiz geçişsiz* olarak ikiye

ayırır. *Özneli geçişsiz* (etkilenmesiz) eylemleri, iç başlatıcılı *etkinlik* eylemleri; *öznesiz geçişsiz* (etkilenmeli) eylemleri *dış başlatıcılı* eylemler olarak tanımlar. Başka bir deyişle, *etkilenmeli* eylemleri başlatan bir dış güç iken, *etkilenmesiz* eylemlerin başlaması için dış güce gerek yoktur, eylemin başlatıcısı içseldir.

Türkçede geçişsiz eylemleri ayırabilmek için çeşitli tanı yöntemleri geliştirilmiştir. (bkz. Knecht, 1985; Özkaragöz, 1980, 1986b; Kornfilt, 1991; Göksel, 1993; Kural, 1996; Nakipoğlu-Demiralp, 2002; Acartürk ve Zeyrek, 2010) Bu tanı yöntemlerinin test araçları olarak *-ArAk* zarf-fiili, çift ettirgen yapılar, *-InçA*, *-Irken* yapıları, eylemden sıfat yapan, *-mİş*, *-Ik* ekleri ve *kişisiz edilgen* gibi yapılar kullanılmıştır. Buna göre, en popüler test araçlarından biri *kişisiz edilgen* yapılarıdır. Bu yapıların yalnızca *etkilenmesiz* eylemlere izin verdiği söylenir. Nakipoğlu-Demiralp (2001), bu ayrımı biraz daha daraltarak geniş zaman çekiminin ayırıcı olmadığını belirtmiş ve yalnızca geçmiş zaman çekiminin belirleyici olabileceğini ortaya koymuştur.

(86) a. *Bu gölde geçen yaz boğul-un-du.

b. *Türkiye’de geçen sene en çok trafik kazalarında öl-ün-dü.

(86)a ve (86)b’deki eylemler *etkilenmeli* olduğu için kişisiz edilgenin geçmiş zaman çekimine izin vermez ve cümle bozuk olur.

-ArAk ekli eylemlerle kurulan birleşik cümlelerde hem ana cümlenin yüklemine hem de zarf-fiil ekli eylemin aynı geçişsizlik türünde olması gerekir. Yani biri *etkilenmeli*, diğeri *etkilenmesiz* olamaz.

(87) a. Adam konuşarak koştu. (etkilenmesiz- etkilenmesiz)

b. *Hasan takılarak koştu. (etkilenmeli- etkilenmesiz)

Her iki eylem de *etkilenmesiz* olduğu için (87)a kabul edilebilir bir cümleyken, *takıl-*, *etkilenmeli*; *koş-*, *etkilenmesiz* olduğu için (87)b bozuk bir cümledir.

Diğer bir tanı yöntemi de eylemi *-Ik* ekiyle sıfat yapmaktır:

(88) a. bat-ık gemi

b. *çalış-ık adam

Bu eke izin verenlerin yalnızca *etkilenmeli* eylemler olduğu söylenir.

Özkaragöz (1986) ise geçişsiz eylemleri ayırmak için ettirgenlikten yararlanır. *etkilenmesiz* eylemlerin çift ettirgen biçimbirimli yapılara izin vermediğini şöyle örnekler:

(89) a. Sema Turhan-a çiçeği sol-dur-t-tu. (etkilenmeli)

b. *Ben Turhan-a Sema-yı koş-tur-t-tum. (etkilenmesiz)

(89)b'de *etkilenmesiz* bir eylem olan *koş-* eylemine iki ettirgen biçimbirimi eklenmiştir. Özkaragöz (89)b'deki cümlemin kabul edilebilir olmadığını belirtir. (89)a'da ise *etkilenmeli* eylemin çift ettirgen yapılmasında bir engel yoktur, dolayısıyla (89)a, kabul edilebilir bir cümledir.

Nesnesizlik Varsayımı ettirgenlikle ilgili daha ayrıntılı bir inceleme ortamı sunar. Oldurgan çatıyı kabul eden görüşteki bazı çelişkiler (*koş-* eyleminin geçişsiz olmasına rağmen “olma” bildirmemesi gibi), tam olarak *etkilenmeli* / *etkilenmesiz* ayırımına işaret eder (bkz. 4.2.3.). *koş-* eylemi geçişsiz olduğu halde, *etkilenmesiz* bir eylem olduğu için “olma” değil, devinim bildirir, böylece geçişsiz eylemlerin “olma” bildirdiği, dolayısıyla *oldurgan* olduğu görüşüyle çelişir.

Uzun (2004, s. 203), *geçişlilik* / *geçişsizlik* ayırımını çatı için yetersiz bulduğunu, Demircan (2003, s. 12) da bu ayırımın çatı işlemlerinde kısıtlayıcı olmadığını belirtir. Eylemin geçişli ya da geçişsiz olması ettirgenleşme sürecinde yalnızca sözdizimsel yapılanmayı etkiler.

Ettirgen eylemlerin başlamalı eylemlerle nöbetleşmesi de Levin ve Rappaport Hovav (1995) tarafından *Nesnesizlik Varsayımıyla* (Unaccusativity Hypothesis) açıklanır. Levin ve Rappaport Hovav, *etkilenmeli* (unaccusative) eylemlerin anlamında ettirgenlik olduğunu öne sürerler. *Etkilenmeli* eylemler, dışsal gücün etkili olduğu eylemlerdir. Yani, bir dış güç kontrolünde meydana gelirler. Geçişli ya da geçişsiz olmaları bu anlamı değiştirmez. Bu iddianın en tipik örneği *kır-* eylemidir. İçsel etki bildirenler ise

başlamalı / ettirgen ayırımına girmez, çünkü bunların gerçekleşmesi için dış güce gerek yoktur.

Levin ve Rappaport Hovav'ın (1995) bu iddiasıyla birlikte, bu çiftlerin geçişli olanının mı geçişsizden yoksa geçişsiz mi geçişliden türediği tartışılmaya başlanmıştır (bkz. 2.4.) ve bu konuda çeşitli evrensellikler belirlenmeye çalışılmıştır (bkz. Haspelmath, 2008b; Alexiadou ve diğerleri, 2006).

4. BÖLÜM

ETTİRGEN YAPILARIN ALANLARARASI İLİŞKİLERİ

4.1. SESBİLİM VE BİÇİMBİLİM ETKİLEŞİMİ

Türkçede ettirgen biçimbirimlerinin tabanlarla birleşme koşullarını belirleyen bazı kısıtlamalar (bkz. 3.4.1.2.3.) vardır. Sesbilimsel kısıtlama, bu kısıtlamaların başında gelir. Ettirgen biçimbirimlerinin eklenme sürecini etkileyen sesbilimsel kısıtlamalar, eylem tabanın son sesi ve hece sayıdır. Türkçede ettirgen biçimbirimlerinin dağılımı öncelikle hece sayısına göre belirlenir. Bazı ekler (-*Xt*, -*Xr*, -*Ar*) yalnızca tek heceli eylemlere (bkz. Tablo 1a) gelirken; -*t*, yalnızca çok heceli eylemlere gelir. -*DXr*'ın ise hece kısıtlaması yokken son ses kısıtlaması vardır. Ekler hecelere göre ayrıldıklarında, tek heceli eylemlerde: -*Xt*, -*Xr*, -*Ar* ve -*DXr*; çok heceli eylemlerde ise -*t* ve -*DXr* bulunur. -*DXr*, her iki grupta da yer alabilecek kadar üretken olduğuna göre diğer ekler, -*DXr*'ın üretkenliğinin kısıtlandığı durumlarda devreye giriyor olmalıdır. O halde bu iki gruptaki eklerin kendi içindeki dağılımları da incelenmelidir. Tek heceli ve çok heceli eylemlerde ettirgenlik ekleri farklı kısıtlamalara göre dağılırlar. Tek heceli eylemlere gelen ettirgenlik ekleri anlambilimsel (fiziksel temasla doğrudan neden olma) ve biçimbilimsel (geçişsizlik, türemişlik) kısıtlamalara göre ayrılırlar. Çok heceli eylemlere gelen ettirgenlik ekleri (-*DXr* ve -*t*) için belirleyici olan yalnızca sesbilimsel kısıtlamalardır. Çok heceli eylem tabanının son sesinin ünlü, /l/ ya da /r/ olması -*DXr*'ın eklenmesine engel olur. Bu seslerden sonra -*t* gelir. Dolayısıyla çok heceli eylemlerde -*DXr* ile -*t* arasındaki dağılımı belirleyen bu seslerdir. Yani, *biçimbilimsel ettirgenliğin* üretkenliğini belirleyen en önemli etkenlerden biri sesbilimsel kısıtlamalardır.

-*DXr*, çok heceli eylemlerde, ünlülerden ve /l/, /r/'den sonra gelmez, dolayısıyla çift ettirgen yapıları eylemlerde -*DXr*'dan sonra tekrar -*DXr* gelmez, bu durumda -*t* devreye girer. -*t*'den sonra tekrar -*DXr* gelebilir, çünkü /t/ sesinde -*DXr* için herhangi bir sesbilimsel kısıtlama yoktur.

4.2. BİÇİMBİLİM VE ANLAMBİLİM ETKİLEŞİMİ

4.2.1. Ettirgen Biçimbirimlerinin Eklenme Sürecini Etkileyen Anlambilimsel Kısıtlamalar

Ettirgen biçimbirimlerinin tek heceli eylem tabanlarına eklenmesinde anlambilimsel ve biçimbilimsel ölçütlerin belirleyici olduğunu belirtmiştik (bkz. 4.1.). Tek heceli eylemlere gelen ettirgenlik eklerinin (-*Xt*, -*Xr*, -*Ar*, -*DXr*), dağılımındaki kısıtlamalardan biri, eklendikleri eylem tabanının geçişsiz olmasıdır. Bu kısıtlama, yalnızca tek heceli geçişsiz eylemlere gelen -*Xt* ve -*Ar*'ı diğerlerinden ayırır. -*DXr* ve -*Xr*'ın geçişlilik / geçişsizlik kısıtlaması yoktur. Ancak, Tablo 1a'ya göre, -*DXr*'ın hem geçişli, hem geçişsiz eylemlerde son derece üretken olmasına rağmen; -*Xr*'ın yalnızca dört geçişli eyleme geliyor olması, -*Xr*'ın farklı bir kısıtlaması olduğunu düşündürür. -*Ar* ve -*Xr*, doğrudanlık ifadesi en yüksek olan ettirgenlik ekidir. Bu eklerin geldiği eylemler “fiziksel temasla doğrudan neden olma” yorumuna izin veren *durum değişimi* eylemleridir (*piş-*, *şiş-*, *taş-*, *doğ-*). *Durum değişimi* eylemi olmaları ve “fiziksel temasla doğrudan neden olma” yorumuna izin vermelerine rağmen, *dol-*, *don-*, *kon-*, *öl-*, *sol-* gibi son sesi, çatı eklerini andıran eylemlere -*Ar*/*Xr* eklerinin gelemeyişi, bu eylemlerin türemiş olduğunu düşündürür. -*Xt* ise, yalnızca durum değişimi bildiren birkaç eylemde yaşar (*akit-*, *çarpıt-*, *azıt-*, *devit*¹¹-, *kokut-*, *korkut-*, *sarkıt-*, *ürküt-*).

Sözlüksel ettirgenlik bölümünde de incelediğimiz gibi, *gir-*, *kal-*, *ol-* eylemleri *sok-*, *bırak-*, *et-* gibi ayrı biçimlerdeki eylemlerle nöbetleşmektedir. Bu nöbetleşmenin nedeni olarak ilk akla gelen, bu eylemlerin ettirgen biçimbirimine izin vermeme olasılığıdır. Oysa, Türkçede *gir-* ve *kal-* eylemlerinin -*DXr* biçimbirimiyle ettirgen yapılmasında dilbilgisel açıdan sorun yoktur. Hatta *girdir-* “girmesini sağlamak / neden olmak”, *kal-dır-* “kalmasını sağlamak” kullanımlarına rastlanmaktadır. Örneğin, basit bir Google taramasıyla şu örnekleri bulmak mümkündür:

(90) a. Poroşenka, Papa'yı bir yaşına daha girdirdi. (Sputnik Türkiye, 17.12.2015)

(90)a'da *yaşına girmek* deyimleşmiş bir ifadedir, bu ifade *yaşına sok-* biçiminde değiştirilemez, bu nedenle yapının aslı korunarak ettirgenleştirme yoluna gidilmiş ve *-DXr* ekiyle eyleme dolaylı olarak neden olma anlamı katılmıştır.

b. Aracını araya girdirdi ama çok büyük hata yaptı.

(90) b'de zorlama anlamı vardır ve bu anlam dolaylılık ifadesi veren *-DXr* ekiyle sağlanmıştır.

c. Özgecan'ın katillerini vuran silahı cezaevine kim girdirdi?

(90)c'de dolaylı olarak izin verme anlamı olduğu için *-DXr* eki kullanılmıştır. (90)c, *sok-* ve *girdir-* arasındaki anlambilimsel farkı açıkça ortaya koymaktadır. Aynı cümle *Özgecan'ın katillerini vuran silahı cezaevine kim soktu?* şeklinde kurulsaydı, silahı elinde taşıyarak cezaevine getiren kişi vurgulanmış olurdu. Oysa (90)c'de vurgulanan “silahı taşıyan” değil, “taşınmasına izin veren” kişidir. “İzin verme” anlamını ve dolaylılığı vurgulamak için de *sözlüksel ettirgen* yerine *biçimbilimsel ettirgen* tercih edilmiştir.

(91) 29.5 gün devamsızlık sınıfta kaldırır mı? (<https://www.technopat.net>, 20.2.2017)

(91)'de *devamsızlık* cansız bir özne ve dolaylı bir etkiye sahip olduğu için, konuşucu tarafından *kal-* eyleminin *sözlüksel ettirgen* çifti olan *bırak-* eylemine uygun bir özne olarak görülmemiş ve dolaylılığı vurgulayan *-DXr* ekiyle ettirgenleştirme tercih edilmiştir.

Türkçede sıfır biçimbirimli *sözlüksel ettirgen* eylemler dışında ettirgenlik biçimbirimi taşınmasına rağmen yeni bir sözlük anlamı kazanmış ettirgen eylemler de vardır. Kimi

---

¹¹ Güncel Türkçe Sözlük'te (13.5.2017) bu eylem “hareket durumuna getirmek” anlamıyla yer almaktadır.

zaman da ettirgen biçimbirimi yalnızca pekiştirme işlevinde kullanılabilir. *bas-* eylem tabanına *-DXr* biçimbirinin eklenmesiyle oluşan anlam çeşitliliği biçim ve anlam arasındaki ilişkileri yansıtan bir örnektir. Aşağıda *bastır-* eylemi için Güncel Türkçe Sözlük'te (20.1.2017) verilen 11 farklı anlam değerlendirilmiştir.

1. -i Basma işini yaptırmak

Çok güçlüydü, bastırdı, omuzlarını yatağa yapıştırdı âdeta.- Tarık Dursun K

2. Zararlı bir olayı önlemek

Yangını bastırmak.

3. Durdurmak

İsyanı bastırmak.

4. Üstünlüğünü göstermek

Şişman, kısa boylu bir yüzbaşı usulsüzlükte, şarlatanlıkta, inatta hepimizi bastırıyor. - Ömer Seyfettin

5. Bir kumaşın kenarını kıvrırıp dikmek

6. Gidermek

*Heyecanını bir türlü bastıramıyor. -*Nezihe Araz

7. Hemen söylemek

Cevabı bastırdı.

8. nsz Ansızın birinin yanına gitmek

Ama bir evi tek başına çeviren, o evin düzeninden sorumlu kadınlar ansızın bastıran konuktan her zaman tedirgin olurlar.- Oktay Rifat

9. nsz Birdenbire gerçekleşmek ve pek çok etki göstermek

Kış bastırduğunda bu sığağa rahmet okursunuz. - Ayşe Kulin

10. -e Baskı yapmak, üzerine iyice düşmek

Köyün ihtiyarları da Feyziye'nin babasına bastırılmışlar, onları bağışlatmışlar. - Erhan Bener

11. Kümes hayvanlarını kuluçkaya yatırmak

Güncel Türkçe Sözlük'te *bastır-* için verilen birinci örnek, verilen anlam ile uyuşmamaktadır. Çünkü örnekte işin başkasına yaptırılması söz konusu değildir, burada *-DXr* ekiyle “basma” anlamı pekiştirilmektedir. Tıpkı *Yağmur bastırdı.* örneğinde olduğu gibi. Yukarıdaki örneklerde ettirgenlik işlevi yoktur. Sözlükte verilen anlamların hiçbiri ettirgenliği ifade etmemektedir. Ayrıca, *tabettirme* anlamı verilmemiştir. (92)a, b ve c'de *bastır-* eyleminin ettirgen kullanımlarını görebiliriz. (92)d'de ise ettirgen biçim birimi ettirgenlik işlevinde değil, pekiştirme işlevinde kullanılmıştır.

Bu anlama aşağıdaki örneği verebiliriz:

(92) a. Ali kitabımı bir yayınevine bastırdı.

(92)a'da *Ali*'nin yayınevine verdiği komut ve yetki sonucunda yayınevi, kitabı basmıştır. *bastır-* eylemi *tabettirme* anlamında kullanılmıştır. Ettirgenlik işlevi geçişli bir eylem olan *bas-* köküne *-DXr* ettirgenlik ekinin gelmesiyle sağlanmıştır. Anlambilimsel ölçütlere göre, buyurma, sağlama bildirdiği için dolaylıdır. *Üretkenlik* ölçütüne göre, ettirgenlik işlevi üretken bir ekle sağlandığı için üretkendir.

b. Bebeğinizi ne zaman ayakları üzerine bastırmaya başladınız?

(92)b'de doğrudan ve yardım etme anlamı taşıyan ettirgenlik söz konusudur. Bebeğin ayakları üzerine basabilmesi, *ettirenin* fiziksel yardımıyla mümkün olmuştur. Bu doğrudan bir etkidir. *bastır-* eylemi “basmasına yardımcı olmak” anlamında kullanılmıştır.

c. Kadın, misafirlerini halıya bastırmadı.

(92)c, dolaylı ve izin verici ettirgenlik anlamı taşır. *Kadın*, misafirlerin halıya basmasına izin vermediği için dolaylı olarak basmalarına engel olmuştur. *bastır-* eylemi “basmasına izin vermek” anlamında kullanılmıştır. Ettirgen cümlelerde izin verme anlamı genellikle olumsuz kullanımlarda karşımıza çıkmaktadır

d. Annem çamaşırları suya bastırmış.

(92)d, ettirgen biçimbirimiyle yapılmış olmasına rağmen, ettirgen bir cümle değildir. Biçim açısından ettirgen gibi görünse de *-DXr* ekinin buradaki işlevi ettirgenlik değil, pekiştirmedir. Yani, *-DXr* eki cümleye yeni bir üye eklememiştir. Cümledeki üye yapısı değişmemiştir. Aynı cümle *bastır-* eyleminin kökü olan *bas-* yüklemiyle kurulduğu zaman da cümlenin yapısı değişmeyecektir: “Annem çamaşırları suya basmış.”.

Pekiştirme işlevi gören ekler ettirgenlik ekleriyle sık sık karıştırılmaktadır. TDK Güncel Türkçe Sözlük’te (21.1.2017) bu kullanıma verilen örnek ile anlam örtüşmemektedir. “Basma işini yaptırmak” anlamı için pekiştirme bildiren bir örnek verilmiştir. Örnekte, “basma işinin başkasına yaptırılması” söz konusu değildir, burada *-DXr* ekiyle “basma” anlamı kuvvetlendirilmektedir.

4.2.2. Türetim / Çekim

Türkoloji çalışmalarında çatı ekleri genellikle *eylemden eylem yapan ekler* başlığında ele alınıyor olsa da bu eklerin yapım eki mi yoksa çekim eki mi olduğu birçok tartışmaya konu olmuştur. Çünkü bu ekler, sözdizimindeki görevleri ve düzenli olmaları nedeniyle çekim eki; eklendikleri eylemin anlamını değiştirmeleri ve bu eklerle türeyen sözcüklerin sözlükte yer alıyor olmalarıyla yapım eki sınırına girerler (Erdem, 2011). Çatı eklerinin hangi kategoriye dahil edileceği tartışmaları öncelikle türetim ve çekimin tanımları ve sınırlarını belirlemeyi gerektirir. Demir ve Yılmaz (2010, s. 186), iki kategori arasındaki ayrımı şöyle açıklarlar:

Yapım eklerinin birçoğu belli kelimelere gelebilirken çekim ekleri aynı türden her kelimeye gelebilir. Yapım ekleri ile çekim ekleri arasındaki önemli farklardan biri budur. Yapım ekleri ancak sınırlı sayıda kelimeye eklenir...Bir kelimedede birden fazla yapım eki bulunabilir; türemiş olan bir kelimededen yeni kelimeler türetilebilir: göz-lük-çü-lük, al-dır-ıl-mak. Ancak aynı işlevli iki çekim eki yan yana bulunamaz. ... ancak önceki ekin işlev kaybına uğraması durumunda yan yana gelebilir. Buna ek yığılması denir.

Türkolojideki yapım eki / çekim eki tartışmaları, dilbilim çalışmalarında, biçimbilimin iki alt türü olarak ele alınan *türetimsel biçimbilim* ve *çekimsel biçimbilim* olarak karşımıza çıkar. Aşağıda bu iki türün tanımları, ayırıcı ve ortak özellikleri ile ilgili görüşlere yer verilmektedir:

Uzun'a göre, *türetimsel biçimbilim* "sözcük oluşturma kurallarıyla ilgilenir ve dillerin sözcüklüğüne", *çekimsel biçimbilim* ise "sözcüklerin, dilbilgisel kategorileri nasıl sunduğu ve bu kategorilere göre nasıl eşbiçimlenme sergilediğiyle ilgilenir ve dillerin sözdizimine yönelik"tir (2006, s. 52).

Joan Lea Bybee, çekimsel biçimbilimi sözlüksel ve türetimsel biçimbilim arasında geçiş yapabilen bir süreç olarak tanımlar. Anlamın değişmesi, çekim ve türetim arasında önemli bir fark gibi görünse de sadece türetim ekleri de kendi içinde anlam değiştirmeyen ekleri de barındırdığı için bu ölçütün ayırıcı olmadığını söyler. Bybee'ye göre biçimbilimsel kategoriler "sözlükselden çekimselliğe uzanan bir süreç"tir. Çekim sözdiziminin gerektirdiği kurallarla sunulurken, türetim sözlükte sunulur (Bybee, 1985, s. 82- 87).

Çekim ve türetimin birer dilbilgisel süreç olarak birbirinden ayrılan belirgin özellikleri olduğunu Gökdayı ve Sebzecioğlu (2011), aşağıdaki ölçütlerle Haspelmath'tan (2002) aktarır:

- Çekim sözdizimi ile ilişkiliyken, türetme, sözdizimi ile ilişkili değildir.
- Çekim zorunludur; türetme seçimlidir.
- Çekimli sözcük-biçimler basit sözcükler ile değiştirilemezken, türemiş sözlükbirimler değiştirilebilir.
- Çekimli sözcük-biçimler kök anlamını yansıtırken, türemiş sözlükbirimler yeni bir kavramı ifade eder.
- Çekimsel ulamlar görece soyut bir anlamı ifade ederken türetimsel anlamların ise belirgin ve kesin gönderimleri vardır.
- Çekimli sözcük-biçimler anlamsal olarak çoğunlukla düzenliyken, türemiş sözlükbirimler anlamsal olarak düzensizdir.
- Bir tümcede kullanılmış sözcüklerin, bir başka ifadeyle sözcük-biçimlerin anlamları kökün anlamıyla daha az ilişkiliyken, türetimsel anlamlar kökün anlamıyla daha çok ilişkilidir. Yani, bir kök türetme biçimbirimlerinden birini

olarak farklı bir sözcüğe dönüşmüş olsa da, kendi kök anlamıyla olan ilişkisini tamamen koparmamaktadır.

- Sözcük-biçimler oluşurken ekler, kök ve gövdelere nedensizlik sınırlaması olmaksızın uygulanabilirken türetimsel oluşumlar ise bir nedensizlikle sınırlanabilir. Örneğin *başla-t-* / **başla-tır-* sesbilimsel bir nedene bağlıdır.
- Çekim sözcüklerin sınırında belirtilirken türetme köke daha yakındır.

Shibatani, türetim ve çekim süreçlerinde düzenliliğin belirleyici olamayacağını düşünür. Ona göre, doğal dilde düzenlilikler daima görecelidir. Düzenli olduğu düşünülenler bile yüzde yüz düzenli değildir (Shibatani, 2006).

Geert Booij (1995, 2006), çekim ve türetimi bir bileşenin parçaları olarak görür. Keskin bir şekilde ayırım yapılamayacağını, birbiriyle etkileşim içinde olduklarını söyler. Çekimi kendi içinde ikiye ayırır: *içsel* (inherent) ve *bağlamsal* (contextual) çekim. *İçsel çekim*, dil kullanıcısının iletmek istediği anlama dayanan bir tercihtir (Booij, 2006, s. 660). Sözdizimiyle ilişkili olsa da sözdiziminden bağımsız da gerçekleşebilir. Bu tür çekim ekleri türetim eklerine benzerlik gösterir, söz yapımına yardımcı olabilir ve sözlükselleşmeye elverişlidir. *Çokluk, ortaç, zaman, kip, görünüş* ekleri *içsel çekim* ekleridir. Örneğin, ortaç ekleri sözcüğün kategorisini değiştirdiği için yapım eki sayılır ancak gerçekte tam bir kategori değiştirme söz konusu değildir. Bu sözcükler hem eylem hem de sıfat gibi davranabilirler. Ayrıca zaman bildirdikleri için çekim eki özelliği de taşırlar. *Bağlamsal çekim*, sözdiziminin zorunlu kıldığı çekim türüdür. Sözdizimsel bağlamda ortaya çıkar. Durum ekleri *bağlamsal çekim* ekleridir. Çekim eklerinin türetime benzerlik gösterdiği birçok durum vardır. *İçsel çekim* söz yapımına yardımcı olabilir, ancak *bağlamsal çekim* söz yapımında kullanılmaz. Çünkü sözdizimsel bağlamı yansıtabilmesi için sözcüğün en sonunda olmalıdır. Bu nedenle türetim ekleri çekim eklerinden sonra gelmez. Eğer türetim eki sona gelirse, kendinden önceki çekim eklerinin işlevini bloke eder. *Bağlamsal çekim* ekleri biçim-sözdizimsel özelliklerini sözcüğün en sonuna ekler. *İçsel çekim* örneği olan çokluk eki ise diğer çekim eklerinden önce gelebilir, çünkü taşıdığı işlev yalnızca anlamsaldır (Booij, 1995).

Türkçede yapım ve çekim ekleri, çoğu durumda kesin çizgilerle ayrılıyor olsa da kimi eklerin sınırı, tam olarak belli değildir (Demir ve Yılmaz, 2010, s. 187). Çatı ekleri de bunlardan biridir. Çatı eklerinin bu özelliği, bazı çalışmalarda ayrıntılı olarak incelenmiş ve bu eklerin iki kategorinin de çeşitli özelliklerine sahip olduğu belirlenmiştir (Başdaş, 2006; Korkmaz, 2007; Demir ve Yılmaz, 2010; Erdem, 2011).

Korkmaz (2007), çatı eklerini, yapım ekleri içinde kendilerine özgü farklı bir kategoride değerlendirir ve bu ekleri iki gruba ayırır: birinci gruptakilerin, genel olarak yapım ekleri arasında gösterilen eylemden eylem yapma eklerini, eylemde köklü bir anlam değişikliği yapmadığı, dolayısıyla bir eyleme sözlük işlevi katmadıkları ve yalnızca eklendikleri eylemlerde birer durum değişikliği yaptıkları için çatı kavramına uygun olarak birer çatı eki olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler ve yapım ekleriyle çatı eklerini birbirinden ayırmak gerektiğini vurgular.

Korkmaz (2007), birinci gruptakilere, *ayır-*, *barış-*, *çalış-*, *çevir-* örneklerini verir ve bu eklerin çoğunda kök ve gövdenin kaynaşmış durumda olduğunu, bu nedenle çatı kavramı dışında tutulması gerektiğini, bunların eylemden eylem yapan ekler grubunda değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Ancak *ayır-* ve *çevir-*, Korkmaz'ın belirttiğinin aksine tam da çatıyı ilgilendirir. Çünkü *ayırıl-* ve *çevril-* geçişsiz çiftlerinin ettirgen karşıtını oluştururlar. Aslında Korkmaz'ın kastettiği, bu eylemlerdeki eklerin, artık üretkenliğini yitirmiş olmasından dolayı, sözkonusu eylemlerin sözlükselleşmiş olmasıdır.

Korkmaz, çatı kategorisine giren ikinci gruptaki ekleri ise, eklendiği eylemin “temel anlamında köklü bir değişiklik yapmayan”, eylemin “nesne ve özne ile olan bağlantısında biçim ve durum değişikliği meydana getiren” ekler olarak tanımlar ve şu örnekleri verir: *iç-* / *iç-il-*, *iç-ir-*; *giy-* / *giy-in-*, *giy-dir-*; *tanı-* / *tanı-ş-*, *tanı-ştır-* vb. (2007, s. 540).

Demircan (2003) ise dizimsel biçimlerin sözcükleşmesini bir türetme gibi algılamının doğru olmadığını savunur. Demircan, dizimsel bir birime yan anlam yüklenmesi ile sözcük türetmeyi birbirinden ayırmak gerektiğini ileri sürer. Örneğin, “anlamak” anlamıyla *kes-tir-*, bir türetme sayılmaz, çünkü bu yan anlam *kes-*'e değil, *kes-tir-*'e

yüklenmiştir. Demircan'a göre, türetmeyle *kes- 'ten "gözle süzmek" anlamında *kestir-*'e geçmek mümkün değildir.

Cahit Başdaş (2006, s. 6), kimi durumlarda kesin çizgilerle birbirinden ayıramayan yapım ve çekim eklerine üçüncü bir kategori eklemeyi önerir. Çatı eklerini de *ara ekler* adını verdiği bu kategoriye dahil eder. Başdaş, bu ekleri "her iki ek grubun içerisinde işlevleri birbirine yaklaşan veya kesişen ekler" olarak tanımlar.

Bu tartışmalardan çıkarılabilecek iki ortak sonuç vardır:

1. Ettirgen biçimbirimli eylemlerin ettirgenlik alanı dışına çıkıp, yan anlam kazanması, bir türetim süreci değildir. *aldır-*, *bildir-*, *kestir-* gibi eylemler ettirgenlik anlamı dışında yan anlamlara da sahiptir. Ancak bu yan anlamı kodlayan ettirgenlik eki değildir. Ettirgen biçimbirimli eylemin sık kullanıldığı bağlamlara göre yeni bir anlam yüklenmesi durumudur. Bu yeni anlam, ettirgenlik anlamıyla birlikte sözlükte verilmelidir.

2. Türetim ve çekim, birbirine uzanan bir süreçtir. Keskin çizgilerle ayıramaz. Her ikisinin de ortaklaşan özellikleri olabilir. Çatı ekleri tam da bu ortaklaşan özellikleri barındırdığı için bu sürecin tam ortasında yer alır. O nedenle çatı ekleri için türetim ya da çekim arasında bir seçim yapmaya çalışmak gereksizdir. Çünkü bu sürecin her zaman ikiye ayrılma zorunluluğu yoktur.

4.2.3. Ettirgen / Oldurgan

Türk dilbilgisi çalışmalarında, bir eylem tabanının geçişli veya geçişsiz olmasının geçişlileştirme sürecini farklı etkileyip etkilemediği tartışmaları bazı çalışmalarda ettirgen / oldurgan çatı ayrımıyla sonuçlanır. Bu konuda iki farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi, ettirgen / oldurgan ayrımının gerekli olduğu (Erkman-Akerson, 2008; Demir ve Yılmaz, 2010; Banguoğlu, 1990), ikincisi de böyle bir ayrımın gerekli olmadığı (Göksel ve Kerslake, 2005; Sebzecioğlu, 2016; Eker, 2006) görüşüdür. Oldurgan çatı terimini kullanan araştırmacılar, ettirgen biçimbirimlerin tamamını geçişlilik ekleri olarak kabul ederler. Bu eklerin geçişli eylemlere eklenmesiyle ettirgen çatıyı, geçişsiz eylemlere eklenmesiyle de oldurgan çatıyı oluşturduğu görüşünü savunurlar.

Bu ayrımın gerekliliğini savunan bazı araştırmacılar içinse anlamsal ölçütler esastır:

Banguoğlu (1990, s. 417-419), geçişsiz eylem tabanından üretilen ettirgen eylemleri “olduran görünüş” olarak ele alır. Geçişsiz eylemden üretilen ettirgen eylemlerin bir anlatım farkı gösterdiğini ve aslında bu eylemlerin *ettirme* değil *oldurma* bildirdiğini belirtir. Bu ayrım için *faktitif* (Deny, 1941), *olgan* (Karpuz, 2004) gibi terimler de kullanılmaktadır.

Deny, ettirgenlik ekleriyle genişlemiş eylem gövdelerini *causatif* “ettirgen” veya *factitif* “oldurucu / oldurgan” adları altında incelerken, bu yapılarda öznenin bir işin yapılmasına yol açtığı, neden olduğu ya da olanak tanıdığını belirtir (Deny, 1941, s. 348-353).

Ettirgen / oldurgan çatı ayrımını gerekli bulmayan çalışmalarda ise yalnızca ettirgen çatı terimi kullanılır.

Ergin (2007), eylemden eylem yapan ekler başlığı altında incelediği ettirgen biçimbirimleri için *faktitif ekleri* terimini kullanır ve bunların hem oldurma hem de yaptırma bildirebileceğini söyler. Bu eklerin geçişli ve geçişsiz eylemlere gelebileceğini söyler ve aralarında bir ayrım yapmaz.

Korkmaz (2003), oldurgan / ettirgen gibi bir sınıflandırmaya ihtiyaç olmadığını, “olma” veya “oluş” bildiren geçişsiz eylemlerin çatı ekleriyle “yapma”, “etme” bildiren geçişli eylemlere dönüştüğünü böylelikle diğerleriyle aralarında özellik ve anlam farkı kalmadığını söyler. Hem geçişli hem geçişsiz eylemlerden kurulmuş olan çatıyı karşılayacak nitelikte olduğunu belirterek ettirgen çatı terimini tercih eder.

Süer Eker (2006, s. 366) de oluş bildiren geçişsiz eylemlerin nesne alabilir duruma gelmesiyle diğer hareket ve iş bildiren ettirgen çatılarıyla görevce ve işlevce aynılaştığını söyler.

Türkiye Türkolojisindeki genel kabullerden biri de ettirgen eylemlerin etken eylemlerden türemiş olduğudur. Hatta kökenbilim çalışmalarında kökü belli olmayan ettirgen biçimbirimli eylemlerin, etken bir eylem kökünden türediği varsayılır. Ancak bu varsayım her zaman doğru değildir. Dil evrensellikleri çalışmalarında bu türeme

ilişkileri sorgulanmış ve bazı evrensel bulgulara ulaşılmıştır. Bunlardan biri *ettirgen / başlamalı* eylem çiftlerinin varlığı ve bunlar arasındaki türeme yönüyle ilgilidir. Örneğin, *kır-* eylemi evrensel dilbilgisinde anlambilimsel açıdan ettirgen kabul edilir. Ancak biçimci yaklaşım, bu eylemi, ettirgen biçimbirimi içermediği için ettirgen olarak değil, etken olarak görür. Fakat evrensel dilbilgisinin bize sunduğu bulgulardan yararlanarak bu eylemin neden ettirgen sayılması gerektiğini gösterebiliriz. Ettirgenliği yalnızca biçimsel açıdan incelemek, ettirgen biçimbirimi içermeyen eylemlerin de ettirgen olabileceğini görmeyi engeller. Oysaki eylemler, anlambilimsel bir sınıflandırmayla ele alınırsa çatı sorunları da büyük ölçüde çözüme kavuşacaktır. Eylemleri geçişli ve geçişsiz olarak ayırmanın yeterli bir sınıflandırma olmadığı ortaya konmuştur (Hopper ve Thompsen, 1980). Geçişsiz eylemlerin de kendi içinde *etkilenmeli* (*piş-*, *don-*) ve *etkilenmesiz* (*koş-*, *yürü-*) olmak üzere iki gruba ayrıldığı belirlenmiştir (bkz. 3.9.). Bu ayırım, nesnenin etkilenme derecesi, *bitmişlik*, *görünüş* gibi unsurlarla ilişkilidir. Eylem ne kadar etkileme bildiriyorsa cümle o kadar geçişli olur [bkz. örnek (89)]. Eylemlerin bu anlambilimsel ayırımı ettirgenlik için önemli bir etkidir.

Ettirgenlik, eylemin bildirdiği etkileme derecesine göre dolaylıdan doğrudana uzanan bir süreçtir (Shibatani ve Pardeshi, 2002). Doğrudan ettirgen, nesne üzerinde doğrudan etkisi bulunan ettirgendir (bkz. 3.4.1.3.2.). Nesnenin eylemi gerçekleştirmesinde özne, aktif bir rol alıyorsa bu doğrudan ettirgendir. Dolaylı ettirgende durum farklıdır. Özne, dolaylı olarak nesnenin eylemi gerçekleştirmesini sağlar (bkz. 3.4.1.3.1.). Türkiye Türkolojisinde bu ayırım yalnızca geçişlilik / geçişsizlik olarak yapıldığı için bu bir çelişki yaratmaktadır. Geçişsiz eylemlere gelen ettirgenlik ekleri oldurgan, geçişli eylemlere gelenler ise ettirgen sayılır ve yine geleneksel ettirgen tanımı “bir işi başkasına yaptırma” şeklindedir. Ancak sırf geçişli olduğu için oldurgan kabul edilmeyen şu eylemlerde *kılıcının*, işi başkasına yaptıracak kadar olayın dışında olmadığı açıktır: *duy-ur-*, *geç-ir-*, *aş-ır-*, *iç-ir-*.

Eylemin gerçekleşmesi için “eyleme bir çaba ile dahil olma” anlamı vardır: *içir-*, *geçir-* ve *aşır-* eylemlerinde bağlama göre, *kılıcı*, fiziksel bir temasla olayın gerçekleşmesine yardımcı bile olabilir. *duyur-* ise diğerlerine göre daha dolaylı yorumlanabilir, ancak yine de “başkasına yaptırma” kadar dolaylı değildir.

Bu eylemler, geçişli oldukları halde nesnenin etkilenme durumu ve öznenin etkisinin doğrudanlığı açısından geleneksel dilbilgisine göre oldurgan gibi davranırlar. Öyleyse bunlara oldurgan mı demeliyiz?

Bu eylemlerde özne doğrudan bir etkiye sahiptir. *Ali haberi Ayşe'ye duyurdu.* cümlesi “Ali, haberi duyma işini Ayşe'ye yaptırdı.” olarak yorumlanamaz. “Ali, Ayşe'nin haberi duymasını sağladı.” olarak yorumlanabilir. Tıpkı geçişsiz eylemler ettirgenleştirildiğinde olduğu gibi: *Ayşe yemeği piş-ir-di.* “Ayşe pişme işini yemeğe yaptırdı.” yerine “Ayşe yemeğin pişmesini sağladı.” demek gibi.

Geçişlilik ve geçişsizliğin bu noktada ayırıcı olmadığı görülmektedir. Bu nedenle geçişliliğe göre ettirgen / oldurgan ayrımı yapmaktansa bunları ettirgenlik üst başlığı altında anlamsal özelliklerine göre (dolaylı ve doğrudan) incelemeyi önermekteyiz.

Bu tezde ettirgen biçimbirimlerinin kendi içlerinde farklı işlevler üstlendiği savunulmaktadır. Bunu kanıtlamak için yukarıdaki örneklere bakalım. Ettirgen biçimbirimi *-Xr*, geçişli eylemlerden yalnızca yukarıda belirtilen eylemlere gelmektedir. Yani bu da *-Xr* biçimbirimini alan geçişsiz eylemler ve birkaç geçişli eylem arasında bir ortak özellik aramak gerektiğini düşündürür. Bu ortak özellik geçişlilik / geçişsizlik olmadığına göre başka bir ortak özellik olmalıdır. Bu eylemlerin *-Xr* biçimbirimiyle genişlediği cümlelerde özne, diğer geçişlilerden farklı olarak, yani *-DXr* ile yapılan geçişli eylemlerden farklı olarak, eylemin gerçekleşmesinde aktif rol almaktadır.

(93) a. Ali Ayşe'ye suyu **iç-ir-di**.

b.*Kana kana su **iç-ir-en** sıcak

c. Kana kana su **iç-tir-en** sıcak (www.marjinalaforizma.com/ozbekistan-1-duz/, 1.1.2016)

d. Yaşamaya küstürüp **iç-tir-en** mi var? (şarkı sözü, Ümit Besen)

(93)a'da *Ayşe'nin* suyu içmesinde *Ali* doğrudan -hatta belki fiziksel olarak- eyleme dahil olmuştur.

(93)b’de özne canlı olmadığı için, doğrudanlık ifadesine izin vermez ve (93)c’deki yapıyla canlı olmayan öznenin dolaylı etkisi olduğu vurgulanır. (93)d’de ise ettiren özne canlı olduğu halde, dolaylı olarak *iç-* eyleminin gerçekleşmesine neden olduğu için, eylem *-Xr* ile değil, *-DXr* ile ettirgenleştirilmiştir.

(94) a. Zengin atını dağdan **aş-ır-ır** fakir ovada yol şaşırır. (<https://eksisozluk.com>, 26.7.2015)

b. Oy duman kara duman al beni dağdan **aş-ır**. (şarkı sözü, Selçuk Balcı)

c. Ekonomik kriz sınır **aş-tır-dı!** (www.gazetevatan.com, 4.6.2012)

(94)a, b ve c’de *-DXr* ve *-Xr* biçimbirimlerinin cümleye kattığı anlam farkı açıkça görülmektedir. (94)a ve (94)b’deki iki cümlenin yüklemine de *aş-* eylemi temel anlamıyla “yüksek, uzak veya geçilmesi güç bir yerin öte yanına geçmek” anlamında kullanılmıştır. (94)a’da özne fiziksel olarak kendisi de eylemin içindedir (atın sırtında). (94)b’de eşlik ederek, eylemin içinde yer alır. Yani her ikisi de nesneyle birlikte hareket edecek kadar doğrudan bir etkiye sahiptir. (94)c’de ise özne (ekonomik kriz) eyleme dahil değildir, yalnızca dolaylı olarak neden olmuştur. İşte aradaki bu büyük farkı yaratan *-DXr* ve *-Xr* biçimbirimlerinin işlevleridir.

duy- eyleminin *-DXr* ile genişlediği bir örneği daha önce vermiştik. İzlemede kolaylık olması için (27) numaralı örneği tekrar ediyoruz:

(27) Korkutarak saygı **duydurmak** iyidir ama tek kötü yönü elinizde kozunuz kalmadığı zaman ve ya sizden daha güçlü biri çıktığı zaman terk edirsiniz. (adinisenkoydum.blogspot.com)

Aşağıdaki örnekte *geç-* eyleminin *-Xr* yerine, dolaylı neden olma ifadesi taşıyan *-DXr* ile ettirgenleştirildiği görülmektedir.

(95) Ona dağları, deryaları aştıran, ovaları **geçtiren**, hadiselerin korkunç dalgalarına göğüs gerdiren muhabbetiydi. (www.dr.com.tr)

(95)’te öznenin canlı olmaması ve *geç-* eyleminin gerçekleşmesine dolaylı olarak neden olması, eylemin *-Xr* yerine *-DXr* ile ettirgenleştirilmesini gerektirmiştir.

Yukarıda sözü geçen *duy-*, *geç-*, *iç-*, *aş-* eylemleri dışında ünsüzle biten tüm geçişli tek heceli eylemlere *-DXr* eki gelmektedir. *aç-tır-*, *oy-dur-*, *seç-tir-*, *eş-tir-* örneklerinde eylem tabanı son ses açısından *-DXr* için bir kısıtlama yaratmadığına göre, aynı seslerle biten *iç-*, *duy-*, *geç-*, *aş-* eylemlerinin *-DXr* yerine *-Xr* ekiyle genişlemesinin başka bir nedeni olmalıdır. Bu eylemlerin sesbilimsel açıdan *-DXr* ekini almaya engel taşımadığı halde *-Xr* ekiyle genişlemesi, yalnızca dolaylılığı vurgulamak istediğinde *-DXr* ekine başvurması, bu eylemlerin farklı bir anlambilimsel sınıfa dahil olduğunu açıkça göstermektedir. Yani bu eylemlerin temel anlam sınıfının doğrudanlık ifade ettiği, dolaylılık yorumlarının ikincil olduğu ve ancak bu durumda *-DXr* ekinin tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Geçişlilik kavramı da Türkolojide uzlaşmış bir tanıma sahip değildir. Bunun nedeni dolaylı tümlecin nesne sayılıp sayılmayacağı ile ilgilidir. Eğer dolaylı tümlecin de nesne olduğu kabul edilirse, bu durumda onu alan eylem geçişli sayılacaktır. Ancak, dolaylı tümlecin de nesne olabileceğini kabul etmeyen görüşe göre yalın ya da belirtme durumunda bir nesnesi olmayan eylemler geçişsiz sayılacaktır. Bu durumda, yalın ya da belirtme durumunda bir nesnesi olmayan şu örneklerdeki eylemlerin geçişsiz olarak değerlendirilirse, bu eylemlerden türemiş ettirgen biçimbirimli gövdelere oluş bildiriyor demek mümkün müdür?

(96) Liderine **taptıran** devlet: Kuzey Kore. (www.anahtar.tv, 27.4.2013)

(97) Döv dedi dövürdü, söv dedi **sövdürdü**. (www.mynet.com)

Yukarıdaki örneklerin tümünde ettirgen biçimbirimi geçişsiz eylemlere gelmiştir. Ancak buna rağmen oluş bildirmemekte ve dolaylı bir ettirme anlamı ifade etmektedirler.

Ettirgen / oldurgan çatı ayrımının dayanağı olan geçişlilik / geçişsizlik ölçütüne bağlı kalınırsa şu soruya da yanıt aranmalıdır: “Geçişsiz bir eylemi geçişli hale getirmek yalnızca eklerle mi mümkündür?”

Türkiye Türkolojisinde *Hasan Ayşe’yi mutlu etti.* ve *Ayşe mutlu oldu.* cümlelerinin her ikisi de çatısı bakımından “etken” kabul edilir. Çünkü yüklem üzerinde herhangi bir çatı eki bulunmamaktadır. Ettirgenliğin en temel işlevlerinden biri üye arttırmaktır ve ettirgenlik, cümleye, eylemin nedeni olan yeni bir özne ekleneceği zaman başvuru

dilbilgisel bir araçtır. Yani, *Ayşe*'nin mutlu olmasının nedeni olan *Hasan*, cümleye özne olarak eklenmek istendiğinde ettirgenliğin devreye girmesi gerekir. Ancak Türkçe, ettirgen biçimbirimiyle üretilen *Hasan Ayşe'yi mutlu oldurdu.* gibi bir yapıya izin vermez. Çünkü burada *oldur-* eyleminin üretimi sözlüksel bir ettirgen olan *et-* eyleminin varlığı nedeniyle engellenmektedir. Sıfatlarla birleşik eylem kuran *ol-* eylemi, ettirgen çatıya geçmek istediğinde *et-* eylemiyle nöbetleşir. Bu durumda *Hasan Ayşe'yi mutlu etti.* cümlesine ulaşılır. *ol-* geçişsiz eyleminin ettirgen karşıtının *et-* geçişli eylemi olduğunu kabul edersek, bu cümleye oldurgan çatılı mı demeliyiz?

Başka bir sorun da, çatı eki taşıdığı açıkça belli olan ancak etken köküne ulaşılabilen *avun-* / *avut-*, *yan-* / *yak-*, *tüken-* / *tüket-*, *ısın-* / *ısıt-* gibi eylem çiftlerinin geçişli olanlarının hangi ölçüte göre oldurgan / ettirgen sınıflandırmasına gireceğidir. Oldurgan / ettirgen ayrımı bu tür soruları yanıtsız bıraktığı için yetersiz kalmaktadır. Oldurgan terimini benimseyen görüşler de kendi içlerinde farklı ölçütlere başvurur. Kiminde geçişsizlik ölçütü esas alınırken, kiminde yalnızca “olma” bildirme esastır. Geçişsizlik ölçütü de beraberinde hangi eylemlerin geçişsiz sayılacağı sorusunu getirir ve bu da tartışmalı bir konudur.

Geçişli ve geçişsiz eylemlerin ettirgenleştirilme süreçleri sözdizimi ve cümleye katılanların rolü gibi konularda çeşitli farklılıklar göstermektedir. Ancak ettirgen / oldurgan ayrımı bu farklılıkları sunan bir ayrım değildir. Tüm bu örneklerde görüldüğü gibi ettirgen / oldurgan çatı ayrımının bu sorunlara çözüm getirecek ölçütleri belirlenmiş değildir. Belki de *oldurgan* terimini geçişlilik ölçütünden bağımsız olarak, yalnızca anlambilimsel düzeyde ele almak daha ayırıcı olacaktır. Bu ayrımın sınırları henüz belirgin olmadığı için bu çalışmada *oldurgan çatı* terimine yer verilmemektedir.

4.2.4. Ettirgen Biçimbiriminin Pekiştirme İşlevi

Ettirgen biçimbirimleri cümleye her zaman yeni bir üye eklemeyiz. Çünkü bu eklerin ettirgenlik dışında farklı bir işlevi daha vardır. Kulikov (1999), bu işlevi görünüş işaretleme olarak tanımlarken dilbilim literatüründe bu eklere *fake causative* “sahte ettirgen” (Lyutikova ve Tatayesov, 2012), *üye eklemeyen ettirgen* (Kittilä, 2009) gibi

adlar da verilir. Çalışmamızda bu işlev. *pekiştirme* olarak adlandırılmaktadır. Aşağıdaki örneklerde ettirgen biçimbiriminin cümleye yeni bir üye eklediği görülmektedir:

(98) a. Ali bütün gün koştu.

b. Ali bütün gün koşturdu.

(98)b'de *-DXr* biçimbirimi ettirgen biçimbirimi cümleye yeni bir üye eklemek yerine eylemdeki süreklilik anlamını pekiştirmek için kullanılmıştır.

bastır-, *ittir-*, *bandır-*, *süzdür-*, *kaktır-*, *attır-* eylemlerindeki *-DXr* biçimbirimi bu işlevde kullanılabilir.

(99) a. Başkan araba **ittirdi**, zincir taktı. (pekiştirme) (www.karesi.bel.tr, 11.2.2017)

b. Şarampole yuvarlanan arabayı Vali **itti!** (m.haber7.com, 10.3.2011)

(100) a. Ekmeği **bandır**, kalp krizinden kurtul. (pekiştirme) (www.haberturk.com, 22.10.2014)

b. Koy bu zahteri bir kaseye, diğerine de sızma zeytin yağını; bir yağa bir zahtere **ban** sıcak ekmeği ye gitsin. (www.yemekcininmekani.com, 17.12.2014)

(101) a. Kupada liderlik maçı mı var, hadi Pablo'cuğum sen yine çık sahaya, golleri **attır**iver. (www.bursa.com/makale/cevik-kuvvet-batalla-1882, 16.12.2016)

b. Pablo Batalla, Beşiktaş'a karşı oynadığı dokuz maçta dört gol **attı**.
(<https://twitter.com/OptaCan/status/864145226448941056>, 15.5.2017)

(102) a. Leke çıkarıcıyı suya ekleyin ve çamaşırları suya **bastırın**. (pekiştirme)
(www.milliyet.com.tr)

b. Çamaşırları suya **bastı**, üstüne bir parmak sabun ekledi ve suyu köpürterek giysileri çitilemeye başladı.
(<https://books.google.com.tr/books?isbn=9944824747>)

(103) a. Berrak bir su çıkana kadar soğuk suda yıkadığınız pirincin fazla suyunu **süzdürün**. (pekiştirme) (yemek.com, 26.11.2015)

b. Ardından pirincin suyunu **süzün** ve yüzünüzü bu suyla yıkayın. (yemek.com, 11.9.2015)

(104) a. Son eşyayı da alana kadar **ittire kaktıra** bir şekilde soktum bavula. (pekiştirme)

b. Anahtarı **ite kaka** soktum içeri. (www.motosiklet.net, 26.8.2009)

Türkoloji literatüründe cümleye yeni bir üye eklemeyen ettirgen biçimbirimi *fazladan yineleme* (Demircan, 2003), *boş işlev* (Kulikov, 1999), *işlev kaybı* ya da *işlev kayması* (Aslan, 2009; Yıldız, 2014) olarak da değerlendirilir. Bizce ettirgen biçimbiriminin üye ekmediği kullanımlar bir fazlalık, işlev kaybı ya da anlatım bozukluğu değildir. Bu, başlı başına ettirgenlikten ayrı bir işlevdir.

Demircan, bu durumu şöyle dile getirir: “Eklerde artık / fazladan yineleme olabilir, ancak bu tür işlemleri doğru betimlemek gerekir. Yazılı anlatımda işlevsiz yineleme görünmüyor. Sözlü anlatıma da bakılabilir.” (Demircan, 2003, s. 21).

Kulikov (1999), ettirgen biçimbirimlerinin üstüste gelmesini *katmerli ettirgen* olarak adlandırır. Bu tür yapıların her zaman cümleye yeni bir öge katmadığını, bazen de *boş işlevli* biçimbirimler olabileceğini söyler ve bu tür ettirgen yapılara *bir buçuk ettirgen* adını vererek şu iki cümleyle örnekler:

(105) a. Terziye pantolon dik-tir-t-tim.

b. Terziye pantolon diktirdim.

Yukarıdaki iki cümle arasında cümleye eklenen üyeler açısından hiçbir fark yoktur. Birinci cümledeki fazladan *-t* biçimbirimi ettiren üyenin eylemin gerçekleşmesi için kullandığı etkiyi ya da gösterdiği çabayı vurgulamak için kullanılmıştır. Yani, yine anlamı pekiştirme söz konusudur.

Kulikov (1999), Arapçada da ettirgen biçimbiriminin aynı zamanda pekiştirme işlevi olduğunu belirtir ve şu örneği verir:

(106) a. fariha “mutlu olmak” - farraha “mutlu etmek” (ettirgen)

b. daraba “vurmak” - darraba “kuvvetle vurmak” (pekiştirme)

Kulikov (1999), Türkçede çift ettirgen biçimbiriminin bazen pekiştirme işlevinde olabileceğini şu örnekle gösterir:

(107) Müdüre mektubu aç-tır-t-tım.

Kulikov (1999), bir biçimbirimin bazen ettirgen, bazen de görünüş işaretleyicisi olabileceğini söyler. Ona göre, daha az olmakla birlikte bazen tek bir biçimbirim aynı anda hem ettirgen hem de görünüş işaretleyicisi işlevi taşıyabilir. Pekiştirme ilişkisini anlamak için ettirgenliğin anlambilimsel açıdan incelenmesi gerekir. Çünkü, birinin bir şey yapmasını sağlamak, dışarıdan fazladan kuvvet uygulamayı gerektirir. “Daha etkili, daha kuvvetli olma” anlamı, her iki işlevde de ortak olduğu için bu işlev ettirgenlikle birlikte görünür. Kulikov’un bu açıklaması evrensel bir bulguyu yansıtır, çünkü farklı dillerde de ettirgen biçimbiriminin pekiştirme işlevinde kullanılıyor olmasının rastlantı olmadığını gösterir.

Türkolojide ettirgen biçimbiriminin pekiştirme işlevi çoğunlukla gözden kaçırılır. Bu durum da *kapat-* gibi eylemlerin yanlış çözümlenmesine neden olur. Çünkü genellikle *kapa-t-* eylemindeki *-t* biçimbiriminin ettirgenleştirme işlevinde olduğu ve cümleye yeni bir üye eklediği kabul edilir (bkz. Hatiboğlu, 1974; Çotuksöken, 2011). Oysa *kapa-* ve *kapat-* eylemlerinin üyeleri arasında hiçbir fark yoktur. Bu durumu daha iyi anlayabilmek için burada artzamanlı incelemelere başvuruyoruz:

Tuncer Gülensoy (2007), Eski Türkçe ve Orta Türkçede *kapa-* eylemi yerine *yap-*; Azericede *qapa-* eyleminin kullanıldığını belirtir. Azeri sahasından bir metin olan *Dede Korkut*’ta *kapa-* fiilinin ikinci tekil kişi emir kipinde kullanımına rastlanmıştır.

(108) Delü Dumrul aydur: Mere kapuçılar kapuyı **kapañ** didi. (Dede Korkut 159/2)

Çağdaş Türkiye Türkçesinde *kapa-* ve *kapat-* eylemleri farklı yapılarda olmalarına rağmen üye yapıları aynıdır ve sözdizimsel açıdan aynı işleve sahiptirler. Eğer *kapa-* eylemi yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi tarihi dönemlerde de bugünkü *kapat-* anlamında kullanılıyorsa, zaman içinde herhangi bir işlev ve anlam değişmesine uğramadıysa, bugün neden ettirgen biçimbirimli haliyle eşdeğer olabiliyor? Ya da *kapa-t-* eylemi ettirgen biçimbirimine sahip olduğu için kuşkusuz ettirgen kabul edilirken niçin onunla aynı anlam ve işlevdeki *kapa-* eylemi ettirgen kabul edilemiyor?

(109) a. Ali kapıyı **kapa-dı**. (Kapı kapandı.)

b. Ali kapıyı **kapa-t-tı**. (Kapı kapandı.)

Yukarıdaki iki örnekte de *Ali*'nin kapama işini başkasına yaptırmadığı açıktır. *Neden olan olay* *Ali*'nin kapıyı kapa/tması ve *neden olunan olay* ise *kapımın* kapanmasıdır. Her iki cümlede de bir *kılıcı* ve bir *etkilenen* vardır ve yüklemeleri geçişlidir. *t-* biçimbirimi cümleye yeni bir üye eklememiş ve sözdiziminde herhangi bir etkisi olmamıştır. *-t* ekinin buradaki işlevi yalnızca pekiştirmedir. Çünkü zaten *kapa-* eylemi anlambilimsel açıdan ettirgenlik ifadesi taşır ve ettirgen olmayan *kapam-* eylemiyle nöbetleşir.

(109) a. Ali kapıyı kapa-dı.

c. Kapı kapandı.

(109)c'nin ettirgenleştirilmiş biçimi (109)a'dır. (109)b ise (109)a'nın pekiştirilmiş biçimidir.

Ettirgenlik ekini pekiştirme işlevi Türkçe sözlüklerde de gözardı edilmektedir. TDK Güncel Türkçe Sözlük (25.1.2017), *ittir-* eylemi için "itmesini sağlamak" karşılığını vermektedir. Bu tanım doğru olmasına rağmen eksiktir. Çünkü bu eylemin Türkçedeki yaygın kullanımı aşağıdaki örnekte açıkça görüleceği gibi *itmesini sağlamak* değil *itme* anlamını pekiştirmek şeklindedir.

(110) Kendi elleriyle ittirdi sonra kendi elleriyle reddetti. (milliyet.com.tr, 15.11.2011)

(110), bir gazeteden alınmış haber metnidir. Haberin alt başlığında ise aynı eylem *itmek* olarak ifade edilmiştir. *İten* ve *ittirenin* aynı kişi olduğu da haberdeki fotoğraftan anlaşılmaktadır. Bu durumda yukarıdaki örnekte *ittir-* eylemindeki ek, cümleye “bir başkasına yaptırma” anlamı katmak yerine yalnızca eylemin anlamını pekiştirmek için kullanılmıştır.

4.2.5. Olumsuz Ettirgen

Türkçede *biçimbilimsel ettirgen* yapılarda *izin verme* anlamı aslında genellikle olumsuz cümlelerde *izin vermeme* olarak karşımıza çıkar ve çoğu zaman iki farklı yoruma neden olur:

(111) a. Ali beni konuşturmadı.

Ben konuştum ama buna Ali neden olmadı.

Ben konuşmadım çünkü buna Ali izin vermedi.

b. Beni Ali konuşturmadı.

Ben konuştum ama buna Ali neden olmadı.

Ben konuşmadım çünkü Ali buna izin vermedi.

(111)a’da olumsuz ettirgenin yarattığı belirsizlik, (111)b’de sözdizimi değiştirilerek giderilmeye çalışılmış, ancak belirsizlik devam etmiştir. Demircan, buna benzer bir durumu olumlu ettirgen cümle örneğiyle şöyle değerlendirir:

(112) a. Ali’ye yemeği BEN pişirdim.

b. BEN Ali’ye yemeği pişirdim.

Demircan’a (2009, s. 161) göre yukarıdaki iki cümlede de vurgu *BEN* ögesindedir ve (112)b’de odak sözcüğün başta yer almasıyla “duygusal” bir değişken ortaya çıkar ve bu cümle taşıdığı öfke anlamıyla (112)a’dan farklıdır.

Buna göre olumsuz ettirgen cümlelerdeki belirsizliği ortadan kaldıran, vurgudur. Yani, (111)a ve (111)b’de sözcük dizilişindeki farka rağmen, her iki cümlede de yalnızca vurgu *Ali* üzerindeyken izin vermeme yorumu söz konusudur.

Aşağıda aralarında yalnızca diziliş ve vurgu açısından fark bulunan dört cümle verilmiştir. (113)c ve (113)d cümlelerinde vurgu *ben* üyesindedir.

- (113) a. Çocuğu uyutmadım. (Çocuğun uyumasına izin vermedim ve çocuk uyumadı.)
- b. Çocuğu ben uyutmadım. (Çocuk uyudu ama buna ben neden olmadım.)
- c. BEN çocuğu uyutmadım. (Çocuk uyumadı ve buna ben neden oldum.)
- d. Çocuğu BEN uyutmadım. (Çocuk uyumadı ve buna ben neden oldum.)

Yukarıdaki dört cümlenin de ettireni *ben*’dir. Tüm cümlelerde *uyutmama* eylemi gerçekleşmiştir. Ancak ettirilen üyenin (çocuk), etkilenme durumu farklıdır. (113)a, c ve d cümlelerinde çocuğun *uyumaması*, (113)b’de ise çocuğun *uyuması* sağlanmıştır.

Yukarıdaki örnekler olumsuz ettirgen cümlelerde diziliş ve vurgunun yol açtığı anlambilimsel farkları açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum ettirgenliğin, yalnızca yapı bakımından incelenmesinin yeterli olmadığını bir kez daha vurgulamaktadır.

Bazı olumlu cümlelerde *izin verme* anlamı söz konusu olduğunda *biçimbilimsel ettirgenlik* yerini *sözdizimsel ettirgenliğe* bırakır.

4.3. SÖZLÜKBİLİM VE ETTİRGENLİK

4.3.1. Sözlükselleşme

Sözlükselleşme, kısaca dilbilgisel bir birimin sözlüksel bir birime dönüşmesi olarak tanımlanır (Vardar, 2002, s. 185).

Şükrü Halûk Akalın, sözlükselleşmenin bir sözcük türetme türü değil, dilin söz türetme yollarıyla oluşan sözcüklerinin yaygınlaşmasını ve sözlüklere geçişini kapsayan bir süreç olduğunu belirtir (2014, s. 18).

Sözlükselleşme, eşzamanlı olarak, sözcüğün alışılmış bir oluşum olarak dilin sözvarlığına kabul edilmesi; artzamanlı olarak da, anlam değişimin tarihsel sonucu olarak, özgün anlamın artık kendi bileşenlerinden türetilmeyecek kadar değişip (yeni) bir sözlüksel birlik oluşturmasıdır (Bussmann, 2006, s. 681).

Bybee (1985), düzenli çekim biçimlerinin de bazılarının sözlükselleşebileceğini söyler.

Demircan'a (2003) göre; yan anlam yüklenmiş olan "ettirgen biçim" girdileri, sözdizimi dışına çıkararak sözlüksel alana girerler. Bu girdileri, düz-anlamlandırmaları için sözlüğe almak zorunludur; çünkü onlar artık ettirgen biçime bağlı kalmaksızın yeni anlamlar yüklenmişlerdir. Örneğin, *kes-*, *dol-* eylemlerinin ettirgen biçimleri (*kes-tir-*, *dol-dur-*) düz anlama ek olarak birçok yan anlam yüklenerek artık çok anlamlı ayrı birer sözcük olmuşlardır. Üstelik *doldur-* ve *kestir-*'e yüklenen bu yeni anlamlardan kimileri ettirgen özellik taşıyabilir.

Artzamanlı sözlükselleşme için, *kaldır-* "Bulunduğu yerden almak; yukarı doğru hareket ettirmek" (TDK Büyük Türkçe Sözlük, 3.4.2017) örneğini verebiliriz. Bu eylem, aldığı ettirgenlik ekinin belirgin olmasından dolayı kolayca çözümlenebilir gibi görünse de, *kal-* ve *kal-dır-* arasında anlam ilişkisi yok görünmektedir. Çünkü *kal-dır-* eyleminin ettirgen olmayan çifti *kal-* değil, *kalk-*'tir. *kal-dır-* sözcüğü, eş zamanlı olarak çözümlenemeyeceği için sözlükselleşmiş sayılmaktadır.

4.3.2. Sözlükbirim Olarak Ettirgen Çatılı Eylemler

Sözlükçede listelenen maddeleri oluşturan sözcükler *sözlükbirim* olarak adlandırılır. Hangi sözcüklerin *sözlükbirim* değeri taşıdığına karar vermek ise bazen oldukça zordur. Çatı ekli eylemlerin hangi ölçüde sözlükte yer alması gerektiği konusu, sözlükbilim alanına giren bu tartışmaların merkezindedir. Çünkü neredeyse tüm eylemlerin birden fazla çatı ekiyle genişleyebiliyor olması, sözlükte eylemlerin sayısını birkaç katına çıkarmakta ve sözlüğün hacmini ciddi oranda etkilemektedir. Ayrıca üretkenliği yüksek

olan çatı eklerinin tüm birleşme olasılıklarını her eylem için tahmin etmek her zaman mümkün olmamakta, böylece de tutarsızlıklar ortaya çıkmaktadır. Kimi araştırmacılar (Kurt, 2002; Atabey, 2005) ettirgen biçimbirimli tüm eylemlerin tüm olası birleşmeleriyle sözlükte yer alması gerektiğini savunur. İbrahim Atabey (2005), Türkçe Sözlük'teki (1998) ettirgen biçimbirimli eylemleri incelediği çalışmasında, ilgili sözlükte 1449 adet ettirgen eylem bulunduğunu tespit eder ve 6350 adet olası ettirgen biçime sözlükte yer verilmesi gerektiğini belirtir.

Kurt (2002), Engin Uzun'un danışmanlığında yazdığı yüksek lisans tezinde, olası tüm biçimleri içermediğini belirterek Türkçe Sözlük'ü (1988) eleştirir ve sözlükteki ettirgen biçimbirimli eylemlerle ilgili tutarsızlıkları dile getirir. Kurt, sözlükbirimler seçilirken yazılı kaynaklara bağlı kalmanın olası tüm görünüşleri sunmakta yetersiz kaldığını ve anlamı tüm konuşucular tarafından tahmin edilebilecek *dilimle-t-*, *programla-t-* gibi sözcüklerin de ilgili sözlükte yer alması gerektiğini savunur. Ancak tez danışmanı aynı görüşte değildir. Uzun (2003, s. 284), *donuklaştırmak* sözcüğünü örnek vererek, bu tür eylemlerin “donuk duruma getirmek” gibi anlamlarla sözlükte yer almasının yalnızca maddebaşı sayısını arttırmaya yarayacağını belirtir.

Shibatani (1976), üretken olmayan düzensiz biçimlerin sözlükte yer alması, üretken biçimlerince tahmin edilebilir oldukları için sözlükte yer almamaları gerektiğini söyler (bkz. 3.4.1.2.1.).

Bybee, sözcük biçimlenmesinde düzenli yinelemelerin ayrı bir girdi olarak sözlükte yer almamasını, bir kural olarak belirlenmesini savunur (1985, s. 111).

Demir ve Yılmaz da *tahmin edilebilirlik* ölçütüne değinirler: “Çatı ekleri gibi söz dizimini de ilgilendiren sonuçları olan, kelime tabanı ile ek bilindikten sonra anlamı çıkarılabilen kelimeler başta olmak üzere bazı kelimeler çeşitli nedenlerle sözlüğe alınmayabilmektedir.” (2010, s.186).

Bu tezde elde edilen bulgulara göre Türkçe Sözlük için şunu öneriyoruz:

Bölüm 3.4.1.1.1.'de (bkz. 3.4.1.1.1.) çok heceli eylemlerin ettirgenleşme sürecinin son derece düzenli ve tahmin edilebilir olduğunu, düzensiz olanların yalnızca tek heceli eylemler olduğunu gördük. Bu noktada, sözlüğün hacmini arttırmamak için *tahmin*

edilebilirlik ölçütünden yola çıkarak, yalnızca Tablo 1a'daki tek heceli eylemlerin ettirgen biçimlerinin sözlükbirim olarak sözlükte sunulmasını öneriyoruz. Bu eylemlerin de yalnızca ilk ettirgen biçimbirimleriyle verilmesinin yeterli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü ilk ettirgen biçimbirimiyle birlikte artık çok heceli bir eylem olacağı için, sonrası tahmin edilebilir olacaktır. Yan anlam kazanmış olan çok heceli ettirgen biçimbirimli eylemleri bu kısıtlamanın dışında tutuyoruz; çünkü onlar artık *tahmin edilebilir* değildir ve sözlükbirim olmalıdır. Ayrıca ettirgen biçimbirimli sözlükbirimlerinin ettirgenlik dışındaki anlamlarına da yer verilmesi gerektiğini düşünüyoruz: Örneğin, Güncel Türkçe Sözlük'te (20.5.2017) *ittirmek* sözlükbirimi "itmesini sağlamak" olarak tanımlanmıştır. Burada *ittir-* eyleminin ettirgenlik dışında, pekiştirme anlamının da bulunduğu belirtilmesini öneriyoruz (bkz. 4.2.4.).

Sözlüğün giriş bölümünde çok heceli eylemlerin ettirgenleşme süreci ve çatı eklerinin birleşme kuralları hakkında bilgi verilerek, sözlük kullanıcısının olası ettirgen biçimi üretmesinin sağlanabileceğini düşünüyoruz.

4.4. BİÇİMSEL SÖZDİZİM AÇISINDAN ETTİRGENLİK

Ettirgenleşme süreci eylemin üye sayısını arttıran bir süreçtir. Bu süreç, sözdizimine uygulanan bazı dilbilgisel işlemlerle gerçekleşir. Sözdiziminde yer alan üyeler farklı roller ve ilişkiler sergiler. Ettirgen yapıların doğru çözümlenebilmesi için bu rol ve ilişkilerin iyi belirlenmesi gerekir. Bu bölümde, genel olarak ettirgen cümlelerin üye ve rol yapısı incelenmektedir

4.4.1. Üye Yapısı

Bir eylemin gerçekleşmesi için eyleme katılması gereken üyelerin sayısı ve bu üyelerin eylemle olan anlambilimsel ilişkilerini yansıtabilmeleri için cümlede bulunmaları gereken konum, üye yapısını oluşturur. Üye sayısı eyleme göre farklılık gösterebilir. Örneğin, *piş-* eylemi yalnızca bir üyeyi gerektirirken, *ver-* eylemi üç üye gerektirir.

(114) **Yemek** pişti.

(115) **Ali parayı Ayşe'ye** verdi.

Üyelerin cümlede yer alacağı konumlar durum işaretleyicileriyle belirlenir. Türkçede bu görevi durum ekleri üstlenir. Örneğin, *sev-* eyleminin iki üyesi vardır: *seven* üye ve *sevilen* üye. Bu üyelerin cümledeki konumları bellidir. *Seven* üye herhangi bir durum eki almaz, *sevilen* ise belirtme durum ekiyle işaretlenir:

(116) Ali-Ø Ayşe-yi seviyor.

(115)'te tüm üyelerin farklı durumlarla işaretlendiği görülür. *Veren* üye yalın, *verilen* nesne belirtme durumunda, kendisine *verilen* kişi de yönelme durumundadır. Bu üyelerin aldığı durum ekleri, eylemle olan ilişkilerini yansıtır. Bu ekleri değiştirmek, anlamı da değiştirecektir. Tüm bunlar, eylem ve üyeleri arasındaki ilişkinin biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel boyutları olduğunu gösterir.

Üyelerin, sözdiziminde yerleştiği konumlar dilbilgisel rollerini yansıtır. Bu roller, üyelerin sözdizimindeki işlevlerine ve eylemle olan ilişkilerine göre belirlenir. Yani, üyenin özne, nesne gibi işlevleri, dilbilgisel açıdan üstlendikleri rollerdir.

Ettirgenleştirme sürecinde üyelerin sözdiziminde yer alacağı konum evrensel bir sıralamaya göre belirlenir. Comrie'nin (1976, s. 306) sözdizimi hiyerarşisi kuramındaki sıralamayı Türkoloji terminolojisiyle şöyle gösterebiliriz:

özne> nesne> dolaylı tümleç > edat tümleci¹².

Bu sıralamaya göre ettirgen olmayan cümlenin öznesi, ettirgen cümlede sıradaki boş konuma doğru ilerler.

Farklı üye yapısına sahip eylemlerle kurulan ettirgen cümlelerin, sözdizimi de farklıdır. Aşağıda farklı üye yapısına sahip eylemlerle kurulmuş cümlelerin ettirgenleşme süreçlerinin sözdizimine yansımaları sunulmaktadır:

---

¹² Comrie'nin sıralamasının orijinali şöyledir: subject > direct object > indirect object > oblique object.

(117) a. Ali yürüdü.

b. Hasan, Ali'yi yürüttü.

(118) a. Ali yolun tamamını yürüdü.

b. Hasan, Ali'ye yolun tamamını yürüttü.

(119) a. Ali eve yürüdü.

b. Hasan, Ali'yi eve yürüttü.

(117), (118) ve (119)'da, ettirgenleşme sürecinde, aynı eylemin farklı üyelerle kullanılmasının sözdiziminde yarattığı farklılıklar görülmektedir. (117) ve (119)'da geçişsiz olan *yürü-* eylemi, (118)'de geçişli olarak kullanılmıştır.

Ettirgen olmayan eylemin öznesi, ettirgen cümlede üye yapısına göre farklı konumlara yerleşir.

(117)'de ettirgen olmayan cümlenin yüklemi olan *yürü-* eyleminin tek üyesi vardır (Ali). Bu eylem *-t* biçimliliğiyle ettirgen yapıldığında, cümleye yeni bir *ettiren* üye eklenir. Bu yeni üyenin (Hasan) yerleşeceği konum, özne konumudur. Ettirgen cümlenin özne konumu yeni eklenen üyeye doldurulduğu için, ettirgen olmayan eylemin öznesi (Ali) farklı bir konuma yerleşir. Comrie'nin (1976) durum hiyerarşisine göre, bu konum, belirtili nesne konumudur (Ali'yi).

(118)'de *yürü-* eyleminin öznesi olan *Ali*, yönelme durumundadır, çünkü *yürü-* eylemini zaten belirtili nesne konumunda bir üyesi (yol) vardır. Belirtili nesne konumu dolu olduğu için, ettirgen olmayan eylemin öznesi, durum hiyerarşisine göre bir sonraki konum olan dolaylı tümleç konumuna geçmiştir.

(119)'da ettirgen olmayan *yürü-* eyleminin yönelme durumunda bir üyesi vardır (eve). Yani, ettirgen cümlenin dolaylı tümleç konumu dolu, belirtili nesne konumu boş olacaktır. Böylece, *yürü-* eyleminin öznesi olan *Ali*, *yürüt-* eylemiyle yapılan ettirgen cümlede belirtili nesne konumuna geçer. Çünkü ettirgen cümlenin artık yeni bir öznesi (Hasan) vardır.

Uzun (2004, s. 208), geçişlilik / geçişsizlik durumunun ettirgenleşme sürecindeki etkisini şöyle açıklar: “Biçimbilimsel ettirgende tipik olarak olup biten, eylem geçişsiz ise öznenin belirtme durumu eki, eylem geçişli ise öznenin yönelme durumu eki almasıdır.”

Zimmer (1988), yüklemi geçişsiz olan bir cümle ettirgenleştirdiğinde, yeni bir *ettiren* üye eklendiğini belirtir. Bu üyenin cümledeki yeri, yalın durumdaki özne konumudur. Böylece geçişsiz eylemin öznesi de, *ettirilen* (causee) rolüyle, belirtme durumundaki nesne konumuna geçer. Burada *ettirilen* rolündeki üye *kılıcı* ya da *etkilenen* olabilir. Aşağıdaki örnekte, *ettirilen* (Hasan), *etkilenen* rolündedir. Zimmer’in (1988) bu durumu açıklamak için Aissen’dan (1979) aldığı örnek, tipoloji çalışmalarında Türkçeyi temsil eden bir örnek haline gelmiştir: (74) numaralı örneği, izlemede kolaylık olması için burada tekrarlıyoruz:

(74) a. Hasan öldü. (derin yapı)

b. Ali, Hasan-ı öl-dür-dü. (yüzey yapı)

Ettirgen olmayan eylem geçişliyse, nesne konumu dolu olduğu için, *ettirilen* buraya geçemez. Türkçe gibi, cümlede sadece bir nesneye izin veren dillerde, *ettirilen* yönelme durumunda dolaylı tümleş konumunda yerini alır, Zimmer’in (1988) verdiği örnekte bu süreci izlemek mümkündür:

(120) a. Müdür mektub-u imzala-dı.

b. Dişçi mektub-u müdür-e imzala-t-tı.

Aissen (1979, s. 8) ise aynı durumu “geçişli bir eylemin ettirgenlikle geçişlilik derecesi arttırıldığında eylem, biri belirtme, diğeri yönelme durumunda olan iki nesne alır” şeklinde açıklar ve şu örneği verir:

(121) a. Kasap et-i kesti.

b. Hasan kasab-a et-i kes-tir-di.

(121)a'daki geçişli eylemin öznesi, (121)b'de dolaylı tümleş konumuna gelir ve nesne belirtme durumunda kalır.

Ettirgen olmayan eylem, özel bir durum olarak belirtme durumu yerine yönelme durumunda nesne alırsa, yönelme durumundaki nesne korunur ve *ettirilen* belirtme durumuna geçer (Aissen, 1979, s. 8-9):

(122) a. Çocuk okul-a başladı.

b. Çocuk-u okul-a başla-t-tık.

Erguvanlı-Taylan (1979), bu kuralın geçerli olmadığı bir durumu *an odd case* “tuhaf bir durum” olarak nitelendirir. Erguvanlı-Taylan (1979) *başlamak, inanmak* gibi dolaylı tümleş alan bir birkaç eylem için iki olasılık olduğunu söyler; birincisi, *ettirilenin* belirtili nesne konumunda görünmesi, ikincisi ettirgen olmayan eylemin dolaylı tümleşinin belirtili nesne konumuna geçmesidir.

(123) a. Ali'yi sözüme inandıramadım.

b. Ali'ye sözümü inandıramadım.

Laura Knecht de (1986) aynı durum için *hohla-* örneğini verir.

(124) a. Ufuğa aynayı hohlattım.

b. Ufuğu aynaya hohlattım.

Zimmer (1988), ettirgen olmayan eylemin dolaylı tümleş konumu da doluysa, bu konumun da *ettirilen* için mümkün olmayacağını, bu durumda *ettirilen* üyenin, durum eki almadan *tarafından* edatıyla gösterileceğini söyler ve şu örnekleri verir:

(125) a. Müdür Hasan'a mektub-u gösterdi.

b. Dişçi Hasan'a mektub-u müdür tarafından göster-t-ti.

Zimmer (1988), buradaki zarf tümleş seçiminin Fransızcadaki *par* gibi edilgen yapılarda da kullanıldığını ifade eder. Zimmer'in verdiği bu örnekte kullandığı *tarafından* zarfı, bizce Türkçe için uygun değildir. *tarafından* zarfı Türkçede edilgen

cümlelerde kullanılır. Ettirgen cümleler içinse *aracılığıyla*, *vasıtasıyla* gibi zarflar daha uygundur. Yukarıdaki cümle, kabul edilebilir bir cümle olmamasına rağmen, tipoloji çalışmalarında çok yaygın kullanılan bir örnektir.

Bu örnekler ışığında Türkçenin dilbilgisel ilişkiler hiyerarşisi şöyle görünmektedir:

özne > nesne > dolaylı tümleç > zarf tümleci.

Birçok dildeki dilbilgisel ilişkilerin çözümlenmesinde ettirgen yapılar belirleyici olan tek yapı tipidir. Türkçede ettirgenleşme sürecinde gerçekleşen dilbilgisel ilişkileri şöyle özetleyebiliriz:

Geçişsiz bir eylem ettirgenleştirildiğinde, geçişsiz eylemin öznesi, ettirgen eylemin nesnesi olur ve belirtme durumu konumuna geçer. Geçişli bir eylem ettirgenleştğinde ise, ettirgen olmayan eylemin öznesi, ettirgen cümlenin dolaylı tümleci olur ve yönelme durumunda görünür.

4.4.2. Rol Yapısı

Charles J. Fillmore, bir cümledeki temel anlam ilişkilerini açıklamak için anlambilimsel rollerin önemini vurgulayan *Durum Dilbilgisi* (case grammar) kuramını geliştirir (1968). Fillmore (1968), sözdizimi düzeyindeki *özne*, *nesne* gibi kavramların evrensel olmadığını, anlambilimsel durum rollerininse evrensel olduğunu söyler. Fillmore, üyelerin dilbilgisel konumu değişse bile anlambilimsel rolünün değişmeyeceğini belirtir. Fillmore'un belirlediği altı temel rol vardır: *kılıcı* (agentive), *araç* (instrumental), *gerçeklik* (factitive), *yer* (locative), *yönelme* (dative), *yansız* (objective). Fillmore'un söz ettiği *anlambilimsel* (semantic) roller, *konusal* (thematic) roller olarak da adlandırılır. Fillmore (1968) ve Jackendoff (1972), *Konusal Roller Kuramı*'nın önemli temsilcilerindendir. Bu kuram, üyeleri, yüklemle kurduğu anlamsal ilişki türlerine göre ayırır. *Kılıcı*, *Konu*, *Hedef*, *Yer*, *Kaynak*, *Araç* gibi rol etiketlerini ilk belirleyen Jeffrey Gruber'dir (1965). Jackendoff, *kılıcı* (agent) teriminin yalnızca "istemli" ifadesi taşıdığını düşünür ve bu terim yerine hem istemli hem de istemsiz anlamı taşıyan *aktör* terimini kullanır.

Uzun (2000, s. 105), rollerin evrensel bir dökümden seçildiğini, bununla birlikte, literatürde genel geçer bir rol dökümü olmadığını belirtir ve öne çıkan bazı rollere Türkçeden örnekler verir (bkz. Tablo 10). Bu roller Türkçede farklı terimlerle adlandırılmaktadır. Örneğin, Uzun'un *edici* olarak adlandırdığı *agent* rolü için Türkçede *eden*, *yapan*, *eyleyen*, *kılıcı*, *fail* gibi terimler kullanılır. Bu tezde sıkça geçen *kılıcı* terimi de bunlardan biridir.

Tablo 10: Uzun, 2000, s. 105: Roller¹³

EDİCİ	‘işi bilerek, isteyerek veya gücül olarak yapan’ <i>Polis</i> hırsızı yakaladı <i>Güneş</i> ekinleri sararttı
ETKİLENEN	‘işten etkilenen’ Çocuk <i>kuşu</i> yaraladı Asit yağmurları <i>ormanları</i> yok edecek
DENEYİMCİ	‘bir oluştan duygusal ve algısal olarak etkilenen’ <i>Bebek</i> uyuyor <i>Babam</i> yaşılanıyor
KONU	‘bir devinimde, bir oluşta yer alan ama etkilenmeyen’ <i>Ali memleketi</i> özlüyor Erol <i>sevgilisini</i> düşünüyor
HEDEF	‘devinim yönü üzerinde olan’ <i>Ali kitabı Ayşe’ye</i> yolladı Fırtına <i>denize</i> yöneldi
KAYNAK	‘devinim başlangıcında çıkış yerinde bulunan’ <i>Gemi kıyıda</i> ayrıldı <i>Kadın çatıdan</i> atladı
YER	‘iş, oluş, durumun gerçekleştiği konum, uzam’ <i>Ali Ankara’da</i> oturuyor Otobüs <i>durakta</i> bekliyor
YARARLANICI	‘iş, oluş veya durumdan yararlanan’ <i>Ayşe Ali’ye</i> kazak örüyor İşçiler <i>patrona</i> çalışıyor
ARAÇ	‘işin, devinimin yapılmasına araç olan’ Boyacı duvarı <i>fırçayla</i> boyadı Kasap eti <i>satırla</i> parçalıyor

---

¹³ Tablodaki içerik ve gösterimler Uzun’a (2000) aittir.

Konusal roller arasında bir hiyerarşi bulunur. Bu hiyerarşik düzenin en üstünde *kılıcı* bulunur. Bu bir üst roldür. *Ettiren* ise *kılıcının*, yalnızca ettirgen cümlelerde bulunan bir alt rolüdür. Yani *ettiren* rolündeki bir üye aynı zamanda eylemin *kılıcısı* rolündedir. Ancak *kılıcı* rolü olan her üye *ettiren* olmak zorunda değildir. Çünkü yine ettirgen cümlelere özgü bir alt anlambilimsel rol olan *ettirilen* rolü bazen *kılıcı*, bazen de *etkilenen* olabilir. *Ettirilen* rolündeki üye, genel anlamıyla *ettiren* üyenin etkisine maruz kalan üyedir. Bu nedenle çalışmamızda kapsayıcı olduğu için *ettirilen* terimi kullanılmıştır.

(126) Ali, Hasan'ı öldürdü.

Hasan, *Ali*'nin etkisine maruz kaldığı için *ettirilen* rolündedir. Ancak *Hasan*'ın ölme eylemindeki rolü *kılıcı* değil, *etkilenen*dir. Yani *Hasan*, *etkilenen* üst rolünde bir *ettirilendir*.

(127) Ali, Hasan'ı koşturdu.

Ali, *koştur-* eyleminin, *Hasan* ise *koş-* eyleminin *kılıcısı*dır. Yani *Hasan*, bu cümlede *kılıcı* üst rolünde bir *ettirilendir*. Bu tür cümlelerde iki *kılıcı* bulunması, bazı araştırmacılara iki öznenin varlığını düşündürmüş ve bu özneleri *direct / indirect subject* “dolaysız / dolaylı özne” (Babby, 1993), *yapan / ettiren özne* (Demircan, 2003), *tetikleyici* (Erdal, 1991) gibi terimlerle ayırmaya yöneltmiştir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, özne kavramı yalnızca yüzey yapıyı ilgilendiren dilbilgisel bir roldür. Sözdiziminin doğru çözümlenebilmesi için bir dilbilgisel rol olan özne rolü yalnızca bir üyeye tanımlanır. O nedenle ikinci bir öznenen söz etmek gereksizdir. Yani dilbilgisel açıdan bizi yalnızca ettirgen eylemin öznesi ilgilendirir. Ettirgen olmayan eylemin öznesi ise artık sadece *anlambilimsel rolü* açısından önemlidir. Çünkü dilbilgisel konumu değişmiş; ama taşıdığı *kılıcı* rolü değişmemiştir. İşte buradaki karışıklığın önüne geçmenin tek yolu, *dilbilgisel roller* ile *anlambilimsel rolleri* birbirinden ayırabilmektir. Aslında, (127)'de iki özne değil, iki *kılıcıdan* söz edilebilir: birincisi *ettiren* alt rolündeki *kılıcı*, ikincisi de *ettirilen* alt rolündeki *kılıcı*. Burada görüyoruz ki *ettiren* rolünün üst rolü her zaman *kılıcıdır* ama *ettirilenin* üst rolü bazen *etkilenen* bazen de *kılıcıdır*. Yani aralarında ayırım yapılması gerekenler; *ettirilen* üyenin üst rolleridir. Bu ayrıma göre, *ettirilenin kılıcı* rolü *causee*; *etkilenen* rolü *patient* olarak da

adlandırılır. Ancak *causee* terimi çoğu zaman, bu çalışmada da olduğu gibi, iki rolü de kapsayan bir terim olarak kullanılır.

Ettirgen bir cümlede birden fazla *ettirilen* bulunabilir. Ancak üst rolleri birbirinden farklıdır. Ettirgen cümlelerdeki dilbilgisel ilişkiler ve anlambilimsel rolleri şöyle çözümleriz:

	Ali	Hasan'ı	öl-dür-dü.
Anlambilimsel roller:	ettiren	etkilenen	
Dilbilgisel ilişkiler:	özne	belirtili nesne	
	Ayşe	Hasan'ı	Ali'ye öl-dür-t-tü.
Anlambilimsel roller:	ettiren	etkilenen	ettirilen
Dilbilgisel ilişkiler:	özne	belirtili nesne	dolaylı tümleş

Zimmer (1988), çift geçişli eylemlerle yapılan ettirgen cümlelerde *ettirilenin* de bulunmasına izin veren dillerin, dolaylı tümleş konumunu tekrarlayacağını belirtir. Zimmer, bu tür örneklerin anlamda belirsizliğe yol açmalarına rağmen, olası yapılar olduğunu belirtir, ancak verdiği örnek cümle, Türkçe için kabul edilebilir değildir:

(128) Dişçi müdür-e mektub-u Hasan-a göster-t-ti.

Ettirgenleşme sürecinde sözdümine yansıyan bir başka ilginç durum da *ruh durumu eylemlerinde* görülür. Uzun, (2004, s. 210) eylemin türünün, çatı ilişkilerini doğrudan etkilediğini belirterek *ruh durumu eylemlerinin* beklenenden farklı ettirgenlik ilişkisi sergilediğini şu örneklerle sunar:

(129) a. Ben Namık'a kızdım.

b.*Ali beni Namık'a kızdırdı.

c. Ben Namık'tan korkuyorum.

d. *Ali beni Namık'tan korkutuyor.

(129)b ve (129)d'de özneler canlı olmasına rağmen bozuk cümleler ortaya çıkmaktadır. Uzun, *Ali* ile *Namık*'ın aynı rolde oldukları için aynı cümlede yer alamadığını söyler. Bu nedenle aşağıdaki cümlede sorun yoktur.

(130) Ali beni kızdırdı.

5. BÖLÜM

ÇATI

5.1. ÇATI KAVRAMI VE ÇATI DEĞİŞTİRİMİ

Genel dilbilim çalışmalarında çatı, “anlambilimsel ya da biçimbilimsel gereksinimlere bağlı biçimsel ilişki değiştirme olgusu” olarak tanımlanır (Dixon, 1979; Chomsky, 1981; Perlmutter ve Postal, 1983; Mel’çuk, 1993). Çatı seçimi, anlambilimsel roller (kılıcı, etkilenen) ile sözdizimsel işlevler arasındaki ilişkiye (özne, nesne) bağlıdır (Bussmann, 2006, s. 1270). Türkçe, hem çatı değiştirim süreçlerinin tipik olarak görüldüğü hem de bu süreçlerin aynı eylem üzerinde birleşebildiği bir dildir (Uzun, 2006, s. 76).

Aksan (2007, s. 103), çatı kavramının *voix*, *voice*, *Diathese* gibi adlarla Dionysios Thrax’dan bu yana tartışıldığını ve bu kavramın kimi zaman “davranış doğrultusu”, “sunuş tarzı” ve “görüş tarzı” olarak tanımlandığını belirtir. Aksan, çatıyı “eylemin, anlattığı iş, oluş, kılınışın özne ve nesneyle ilişkisini belirleyen bir anlam ve görev özelliği” olarak tanımlar ve bu ilişkiyi şöyle açıklar: “Hangi dilde olursa olsun, *topu patlattı* ile *top patladı* ya da *duvarı boyadım*’la *duvar boyandı* tümcelerinin temelini oluşturan eylemin görev, anlam, biçim ve tümcedeki öğelerle ilişki bakımından birbirinin eşi olduğu söylenemez. İşte, eylemleri, böyle değişik anlam yükleriyle tümcenin öteki öğelerine bağlayan kavram, çatıdır.” (Aksan, 2007, s. 103). Çatı, Aksan’ın da belirttiği gibi çoğu zaman *bakış açısı* (Erkman-Akerson, 2008, s. 253), *görünüş* (Banguoğlu, 1990, s. 417) gibi kavramlarla açıklanır. Çatının *görünüşle* olan ilişkisini incelemiştik (bkz. 3.8.). Ancak, bu kadar iç içe geçmiş iki kavramın birbirinden nasıl ayrılacağını da belirlemek gerekir. Çatıyı, sözdizimsel olarak ele alan geleneksel yaklaşımlara, anlambilimsel bir boyut kazandıran Shibatani (2006, s. 220-221), *çatı* ve *görünüş* arasındaki farkları belirler. Ona göre, *görünüş*, bir eylemin zamansal yapısına bağlı olarak bakış noktasının “nerede” olduğunu sorgular. Çatı ise eylemin “nasıl” gerçekleştiğini, yani, olayın nasıl başladığı, geliştiği ve sona erdiğini sorgular. Olayın gerçekleşme sürecindeki noktaların önemi (başlangıç, gelişme ve

sonuç) çatı türlerine göre değişir. Örneğin, ettirgen çatı, olayın nasıl başladığını yansıtır. Ettirgen cümlede *ettiren* rolündeki *kılıcı*, olayın başlatıcısıdır. *Kılıcı* olmadan eylem gerçekleşemez.

Erkman-Akerson (2008, s. 253-254), çatının “geleneksel dilbilgisinde fiilin biçim değiştirmesi” olarak görüldüğünü belirtir ve çatı değişimlerinin nedenini sorgular. Erkman-Akerson, çatının, konuşucunun bakış açısını yansıttığını savunur:

Özne, eylemi gerçekleştiren ögedir, ötekiler de bu eylemden etkilenirler ya da bu eylem (fiil) çerçevesinde mutlaka hesaba katılmaları gerekir. Özne, eylemi gerçekleştirdiği için en önemli öge sayılabilir. Dil bize, eylemi gerçekleştiren ögeye (özneye) önem vermemizi söyler. Bu ögeye farklı davranır...Bu ne demektir? Eğer birisi, bir önermeyi dışa vururken, belli bir varlığı özne konumuna getirmişse; bu, o kişinin o varlığı önemseydiğini, vurguladığını gösterir. Yani konuşmacının olaya hangi perspektiften baktığını! Konuşmacı, bir bakıma “ben bu olayı aktarırken, belli bir varlığa önem veriyorum.” demiş olur. Ama bazen, bu bakış açısında kaymalar olabilir. Konuşmacı, vurgusunu örneğin -[İ] tümlecine kaydırmak isteyebilir. İşte bu amacı, yani bakış açısındaki bu değer kaymalarını göstermek için, dil bize çeşitli seçenekler sunar. Tümcede öğelerin yerini değiştirme, sessel vurgular, dilbilgisel açıdan gerek olmadığı halde, [ben], [sen] gibi adları söyleme... gibi. Çatı değişimi de bunlardan biridir.

Uzun, geleneksel Türkçe dilbilgisinin, çatı ile ilgili birçok özelliği, özellikle de çatı değiştirme işlemlerini görmezlikten geldiğini, bu nedenle de tanımlamaları ve ayrımları sorunsuz gördüğünü belirtir (Uzun, 2004, s. 203). Oysa, Türk Dilbilgisinde, çatı kavramı için uzlaşmış tanım ve açıklamalar yoktur.

Birçok Türk Dilbilgisi çalışmasında, çatı, “fiilin özne ve nesneye göre **durumu**¹⁴” (Gencan, 1979, s. 32; Bilgegil, 1982, s. 278), “özne ve nesne durumlarına göre belirli eklerin eylem kök veya gövdelerine getirilmesiyle oluşan **türev**” (Hatiboğlu, 1982, s. 33), “fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden şekil **değişikliği**” gibi ifadelerle, biçimsel yaklaşımlarla tanımlanmıştır. Bu tanımlar, anlam ilişkilerini yansıtmadığı gibi *türev*, *durum*, *değişiklik* gibi kavramlarla belirsizlik yaratmaktadır.

---

¹⁴ Bu tanımlardaki kalın yazı tipi, tez yazarı tarafından uygulanmıştır.

Korkmaz, *Şekil Bilgisi* adlı kitabında, çatının cümle bilgisini ve anlambilimini de ilgilendirdiğini, ancak “cümle ve anlam bilimine geçişin hareket noktasının şekil bilgisinde gösterdiği değişiklik olduğu için” çatıyı, şekil bilgisi sınırları içinde ele aldığını belirtir (2007, s. 541).

Aksan (2007), Banguoğlu (2007) ve Vardar (2002), çatıyı tanımlarken anlambilimsel özelliklere değinirler. Vardar (2002, s. 58), çatıyı “Öznenin eylemi yapmasına, eylemin etkisi altında kalmasına ya da belli biçimde onunla ilgili olmasına göre eylemin sunduğu durum; buna ilişkin dilbilgisi ulamı” olarak tanımlar. Banguoğlu (2007, s. 411), “kimse söziçinde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alır: Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır” diyerek eylemin üyelerinin anlambilimsel rollerine değinir. Aksan (2007, s. 103) ise çatıyı, eylemi çeşitli anlam yükleriyle üyelerine bağlayan bir kavram olarak nitelendirir.

Karaağaç’a (2013, s. 241) göre, yüklem, özne ve nesnenin anlam ilişkisi olarak bilinen çatı, “eylemin var oluş niteliğidir; kip veya şekil ise, öznenin eylemi gerçekleştirme biçimidir. Bu gerçekleştirme biçimleri de, eylemin gerçekleştirme sürecine işaret ederek, zaman kavramını ortaya çıkarırlar”.

Bizce çatı, Erkman-Akerson’un (2008, s. 253) belirttiği gibi, konuşucunun olaya bakış açısına göre biçimlenir. Çatının ifade ettiği anlamda, gerçekte ne olduğundan çok, konuşucunun ne gördüğü ve nasıl algıladığı önemlidir. Örneğin, *içme* eylemini düşünelim. Bu olayın katılımcıları *anne*, *çocuk* ve *süt* olsun. *Süt*, içilen; *çocuk*, içen; *anne* de içiren olsun. Bu olay gerçekte üç üyeyi de ilgilendirmektedir. Ancak, konuşucu, bu olaya farklı açılardan bakabilir. Örneğin konuşucu,

- olaya *anne* açısından bakarak, eylemi başlatan kişiye dikkat çekmek isteyebilir:

(131) a. Anne çocuğa süt içirdi.

- *çocuk* açısından bakarak, eylemin sonucuna odaklanabilir:

b. Çocuk süt içti.

- *anneden* söz etmeden olayda bir *ettiren* olduğunu belirtebilir:

c. Çocuğa süt içirildi.

Yukarıdaki ifadelerin hepsinde geçen olay aynıdır. Eylemle ilişkilendirilen üyeler tüm ifadelerde farklı olsa da, eylemin gerçekte var olan üyelerinden seçilmiştir. Bu seçim, eylemin farklı bir ekle kodlanmasına ve üyelerin sözdizimindeki konumunun değişmesine neden olmuştur. Türkçede *biçimbilimsel çatı*, bu farklı bakış açılarını yansıtan ifadeleri, aynı eylem üzerinde kodlayabilmeyi sağlar. Bunun, *sözdizimsel* ve *sözlüksel* olmak üzere farklı yolları bulunsa da, diğer iki yöntemin çatı kategorisine dahil edilmemesi gerektiğine dair görüşler de (bkz. Eker, 2006, s. 363; Babby, 1983) vardır. Yukarıdaki örnekler Türkçedeki en yaygın çatı biçimi olan *biçimbilimsel* yapılardan seçilmeye çalışılmıştır. Ancak durum her zaman bu kadar sistemli değildir. Bu tezin amacı da bu düzenlilik ve düzensizlikleri ortaya koymaktır.

5.2. ÇATI BİRLEŞMELERİ VE SINIRLILIKLAR

5.2.1. Ettirgen Biçimbirimlerinin Diğer Çatı Biçimbirimleriyle Kullanılması ve sınırlılıklar

5.2.1.1. Ettirgen +(Ettirgen) + Edilgen

Bu diziliş, çatı birleşmeleri içinde en üretken yapıdır. Eylem gövdesine eklenen son ek edilgenlik eki olduğu için, bu dizilişteki cümle edilgen bir cümledir ve belirtili nesne içermez.

(132) Dilekçe kime yaz-dır-ıl-ır?

Bu dizilişteki sınırlılıklar, cümle artık edilgen olduğu için, edilgenleşme süreciyle ilgili sınırlılıklardır.

5.2.1.2. Ettirgen + Dönüslü

Türkçe, ettirgen + dönüslü dizilişine izin vermez. Aslı Göksel (1993, s. 129), bu dizilişin mantık dışı olduğu için mümkün olmadığını belirtir:

(133) a. Ali kendini öldürdü.

b. *Ali öl-dür-ün-dü.

Bizce bu dizilişi engelleyen, dönüşlülük ve ettirgenlik süreçlerinin üye yapısındaki uyumsuzluktur. Ettirgenlik, üye ekleyen; dönüşlülük ise üye eksiltten bir süreçtir. Ettirgen bir cümlede bulunması gereken belirtili nesne, dönüşlü bir cümlede bulunamaz. (133)a, dilbilgiseldir, çünkü ettirgen bir cümlenin gerektirdiği belirtili nesneyi (kendini) içerir. Ancak (133)b, dönüşlü bir cümle olduğu için belirtili nesnenin (kendini) ifadesine izin vermez. Bu durumda dönüşlülük ekiyle üretilen eylem, ettirgen olan tabanıyla farklı üye yapıları gerektirecektir. Ancak; biçimbilimsel yöntemlerle kurulan çatı biçimleri, basit bir cümle gibi davrandıkları için, tek bir eylem üzerinde işaretlenen tüm çatı görünümünün üye yapılarının uyuşması gereklidir. Bu uyuşma biçimbilimsel yöntemlerle sağlanamadığı zaman, dönüşlülük anlamını *kendi* zamiriyle sağlamak gibi, farklı yöntemlere başvurulur. Böylece (133)a'da olduğu gibi ettirgen bir cümle dönüşlülük anlamı da içerir.

5.2.1.3. Ettirgen + İşteş

Bu diziliş, üretken olmayan birkaç sözcük dışında Türkçede görülmez.

(134) a. Ali Ayşe'yi güldürdü / susturdu / kızdırdı.

b. Ayşe Ali'yi güldürdü / susturdu / kızdırdı.

c. *Ali ile Ayşe güldürüştü / kızdırıştı / susturuştı.

(134) a. Ali, Hasan'ı dövdürdü.

b. Hasan, Ali'yi dövdürdü.

c. *Ali ile Hasan dövdürüştü.

(135) a. Ali Ayşe'ye para gönderdi.

b. Ayşe Ali'ye para gönderdi.

c.* Ali ile Ayşe gönderiştı.

Türkçede bu dizilişte olan *bildirış-*, *iletiş-* gibi eylemler, yan anlam kazanarak sözlükselleşmiş yapılarıdır. Güncel Türkçe Sözlük'te (15.5.2017) *bildirışmek* sözcüğü “Bir duyguyu, bir düşünceyi işaretle veya sesler dizgesiyle bildirerek anlaşmak”; *iletişmek* ise “Haberleşmek” olarak tanımlanır.

5.2.1.4. Edilgen + Ettirgen

Türkçede biçimbilimsel olarak edilgen + ettirgen dizilişi bulunmaz. Bu sınırlılık, üye yapısı uyumsuzluğuyla ilgilidir. Edilgenlik, üye eksilten; ettirgenlik üye ekleyen bir süreçtir. Ettirgenlik ekinin eylemin sonunda bulunması, cümleyi ettirgen yapacaktır. *Biçimbilimsel ettirgen* bir cümle, basit cümle gibi davranacağı için, eylem tabanının barındırdığı tüm üyelerin, ettirgenlik eki eklendikten sonra oluşan eylemin üyeleriyle uyumlu olması gerekir. Çünkü basit bir cümlenin yüklemi, tüm çatı görünümünü tek bir çatı altında birleştirmeyi amaçlar. Bu yüklemi üye yapısı da altında bulunan tüm çatı görünümünü kapsamalıdır. Birleşen çatı görünümünün üye yapısında bir çatışma olursa, *biçimbilimsel* çatı dizilişi mümkün olmayacaktır. Eğer bağlam mutlaka böyle bir anlamı gerektiriyorsa da, *sözdizimsel* çatı devreye girecektir. Çünkü iki ayrı üye yapısındaki eylem ancak birleşik bir cümlede yer alabilir.

(136) a. Kapı açıldı.

b. *Ali kapıyı aç-ıl-t-tı.

c. Ali kapının açılmasını sağladı.

Edilgenleşen cümlede özne konumuna geçen nesne, ettirgenleştirildiğinde tekrar özne konumuna dönecek, dolayısıyla süreç en başa dönecektir (Dede, 1984, s. 54):

(136) b. *Ali kapıyı aç-ıl-t-tı. = Ali kapıyı açtı.

Ancak yukarıdaki *sözdizimsel ettirgen* cümlede, *Ali*'nin kapıyı açması gibi bir durum söz konusu değildir, cümlede *Ali*'nin kapının açılmasındaki etkisi vurgulanmaktadır.

Yani *sözdizimsel ettirgen*, edilgenlikle eksilen üyenin konumunu korur ve böylelikle süreç başa dönmemiş olur. Bu nedenle (136)b, *Ali kapıyı açtı.* ile eşanlamlı değildir.

5.2.1.5. Dönüslü + Ettirgen

Dede (1984, s. 56), ettirgenleşme sürecinde dönüslülüğün yalnızca *kendi* zamiriyle sağlanabileceğini belirtir.

Aissen'a (1979) göre, bu sınırlılık, dönüslüleşme sürecinde silinen nesnenin, edilgenleşme sürecinde tekrar eklenmesinden kaynaklanır.

Dönüslülük biçimbirimlerinin eklendiği eylemlerin anlamı, her zaman tahmin edilemeyebilir. Birçok eylemin tahmin edilebilen dönüslülük anlamı olduğu gibi tahmin edilemeyen orta çatı anlamı da olabilir (Aissen, 1979, s. 126):

kaşın- “kendini kaşımak”, “kaşıntısı olmak, kaşıma isteği duymak”

dövün- “kendine vurmak”, “hayıflanmak”

giyin- “kendini giydirmek” “giysilerini seçmek, belirli bir yerden almak”

Bu tür eylemlerin özellikleri, tahmin edilebilirlikleri, sözlükbirim niteliği taşıyıp taşımadıkları çok tartışılmıştır. Aissen, bu eylemlerin düzenli kullanımda X'in X'i yıkaması gibi bir kaynaktan türediğini ama düzensiz kullanımların sözlükte verilmesi gerektiğini savunur. Aissen, bu eylemlerden orta çatı anlamı içerenlerin ettirgen biçimbirimine izin verdiğini, dönüslülük anlamında olanlarınsa izin vermediğini ileri sürer.

(137) *Hasan Mehmet-i / e yıka-n-dır-dı.¹⁵

---

¹⁵ Türkiye Türkçesi ağızlarında bu kullanıma rastlanabilir, ancak burada söz edilenler standart Türkiye Türkçesi için geçerlidir.

(137) hiçbir yorumda dilbilgisel değildir; *yıka-* eyleminin dönüşlü biçimi ettirgenliğin altında yer alamaz. Aissen (1979), hem dönüşlülük hem de orta çatı yorumuna izin veren *kaşın-* eylemini değerlendirir:

(138) Ali Orhan-ı kaşın-dır-dı.

Aissen (1979, s. 127), (138)'in *Ali, Orhan'ın kendini kaşımamasını sağladı.* anlamındaki yoruma izin vermeyeceğini, ancak *Ali Orhan'ın kaşınır durumda olmasına neden oldu.* gibi bir yorumun mümkün olacağını, yani ikinci yorumun sözlükselleşmiş bir anlamdan kaynaklandığını söyler.

Benzer bir görüş de Key (2013) tarafından sunulur. Ona göre dönüşlülük biçimbirimi alan bir eylem, ettirgen biçimbirimiyle genişleyebiliyorsa durum değişimi bildiriyordur:

<i>ay-ıl-t-</i>	<i>ay-ıl-</i> “ayık duruma gelmek”
<i>bay-ıl-t-</i>	<i>bay-ıl-</i> “baygın duruma gelmek”
<i>dar-ıl-t-</i>	<i>dar-ıl-</i> “dargın duruma gelmek”
<i>yan-ıl-t-</i>	<i>yan-ıl-</i> “yanlış düşünür duruma gelmek”

sevindir-, *kaşındır-*, *acındır-* gibi *-Xn + -DXr* biçimbirimli örneklerde de aynı anlam söz konusudur. Sırasıyla, “sevinir duruma gelmek”, “kaşınır duruma gelmek” ve “acınır duruma gelmek” anlamlarını içerir.

Bu dizilişi Google’da aradığımızda ulaştığımız örnekler, aslında bağlama göre bu yapının kullanılabilir olduğunu göstermektedir:

(139) Bu sezon yeter artık Cale, bir topu çal, bir adamı tut diye çok **dövündürdü** beni. (forum.bordomavi.net, 9.4.2011)

(140) O yüzden umarım kimseyi gücendirmiş, **alındırılmış** olmam. (chemieland.blogspot.com, 6.3.2012)

(141) **Övündürmesin** seni yükseklerde oluşun. Çamurda göğe çıkar kanadında bir kuşun! (www.saklisoz.com, 31.10.2016)

(142) Ziraat Bankası'ndan zorla **ayrıtılan** bir grup personelin kızgınlığını okuyoruz. (www.hurriyet.com.tr, 25.10. 2002)

Yukarıdaki örneklerin tümünde dönüşlü eylemin gerçekleşmesine dolaylı olarak neden olma anlamı vardır. Bağlamın gerektirdiği bu anlam, ettirgen biçimbirimleriyle sağlanmıştır.

5.2.1.6. İşteş + Ettirgen

İşteşlik sürecinde eksiltelen üye ile ettirgenleşme sürecinde eklenen üye aynı olmadığı sürece işteş + ettirgen dizilişi mümkündür.

(143) a. Horozlar horozları dövdü.

b. Horozlar dövüştü. (eksilen üye: horozları)

c. Adam horozları döv-üş-tür-dü. (eklenen üye: adam)

(143)b, (143)a'nın işteşleşmiş biçimidir. (143)a'daki belirtili nesne (143)b'de silinmiştir. (143)c ise (143)b'ye yeni bir üye eklenerek oluşmuştur. Eklenen yeni üye (adam), (143)b'de silinen üye (horozları) olmadığı için (143)c'deki diziliş dilbilgiseldir.

Bu yapı, *ara-ş-tır-*, *it-iş-tir-* örneklerinde görüldüğü gibi aynı biçimbirimlerle yapılan ancak işlev olarak ettirgenlik veya işteşlikle ilgisi olmayan, eylemden eylem yapan, sıklık ve pekiştirme ifade eden *-(I)ş+Dir* ekli biçimlerle karıştırılmamalıdır.

(144) Çocuklar koşuşturup duruyor.

(144)'te ettirgen biçimbirimi, cümleye yeni bir üye eklememiş, yalnızca işteşlik anlamına pekiştirme anlamı katmıştır.

5.2.1.7. İşteş + Ettirgen + Edilgen

Bu diziliş, sonunda edilgen biçimbirimi bulunduğu için, edilgen bir yapı oluşturur.

(145) Çocuk annesiyle görüşürüldü.

Bu bölümde verilen diziliş sıralamaları ve birleşme kuralları Türkçe sözlüklerin giriş bölümünde verilerek, bu tür birleşimlerle oluşabilecek binlerce sözcüğün sözlükbirim olarak sözlükte yer kaplamasının önüne geçilebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi düzensiz ettirgen biçimleri yalnızca tek heceli eylemlerle yapılan veya yan anlam kazanan biçimler olduğu için, bu düzensiz olanların sözlükte sunulması bizce yeterlidir. Çünkü düzensiz biçimler sözlükte verildikten sonra geriye kalanları, Türkçenin çatı üretim kurallarıyla üretmek mümkündür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İşlevsel Tipoloji, dillerarası karşılaştırmaya dayanır ve biçim ile işlev arasındaki ilişkilere odaklanır. Ettirgen yapılar, gerek aynı dil içinde gerekse diller arasında anlambilim, biçimbilim ve sözdizimi gibi farklı alanların etkileşimini sergiler. Üretici anlambilimin gelişmesinde de ettirgen yapılar çok önemli bir rol oynamıştır.

Ettirgenlik, konuşucunun *neden olan olay* (causing event) ile *neden olunan olay* (caused event) arasında olduğuna inandığı bağıllık ilişkisidir. Türkçede ettirgenleştirme süreci anlambilim, biçimbilim, sesbilim, sözlükbilim, sözdizim alanlarının birbiriyle etkileşimini gerektirir. Çalışmamızda ettirgenlik, bu etkileşimler çerçevesinde incelenmiştir (bkz. 4. bölüm).

Bu tezde ettirgenlik üç parametreye göre değerlendirilmiştir: biçimsel parametreler, anlambilimsel ölçütler ve *üretkenlik* ölçütü. Biçimsel parametrelere göre ettirgenlik *sözdizimsel*, *biçimbilimsel* ve *sözlüksel* olmak üzere üç ayrı yapıda ifade edilir. Anlambilimsel ölçütler, *doğrudanlık* ve *dolaylılık* ayrımını içerir. Çalışmamızda bu ayrıma, *neden olma*, *sağlama*, *izin verme*, *engel olamama*, *yardım etme*, *eşlik etme* gibi alt anlam sınıfları eklenmiştir. *Üretkenlik* ölçütü ise ettirgen yapının *üretkenlik* derecesini ölçer. Tezimizde, önce biçimsel tipolojinin belirlediği ettirgen biçimlerin işlevleri incelenmiş, daha sonra işlevsel tipolojinin belirlediği işlevlerin hangi ettirgen biçimlerde görüldüğü sorgulanarak iki yönlü bir inceleme yöntemi uygulanmıştır.

Biçimsel tipolojiye göre, *biçimbilimsel*, *sözlüksel* ve *sözdizimsel* olarak üçe ayrılan ettirgen yapıların tümünde yüklem, ettirgenlik anlamı taşıyor ve üyeler arasındaki ilişkileri belirler (bkz. 3.4.1.1.).

Biçimbilimsel ettirgenlikte, ettirgenlik anlamı, eylem üzerinde biçimbirimlerle işaretlenerek yapılır (bkz. 3.4.1.1.1.).

Sözdizimsel ettirgenlik, cümleye neden olma anlamı içeren yeni bir yüklem eklenmesiyle oluşur, birleşik cümle yapısındadır. Bu ettirgenlik biçiminde ettirgenlik ifadesi, biçimbirimler yerine, ettirme anlamının ayrıntılarını sunan *sağlamak*, *neden*

olmak, zorunda bırakmak gibi ayrı yüklerle sağlanır. Bu yapılarda *neden olunan olay*, isim-fiil biçimi alarak yardımcı eylemle birleşir (bkz. 3.4.1.1.2.):

(15) Ali Hasan'ın ölmesine neden oldu.

Sözlüksel ettirgenlik ise herhangi bir işaretleyicisi olmadığı halde, sözlük anlamında neden olma anlamı taşıyan eylemlerle yapılır. Bu yöntemlerle oluşan ettirgen yapıların, her birinin işlevi farklıdır. *gir-* > *sok-*; *kal-* > *bırak-*; *git-* > *götür-* / *gönder-* gibi eylemler *sözlüksel ettirgenlerdir* (bkz. 3.4.1.1.3.).

Çalışmamızda, Türkçenin *sözlüksel ettirgenleri* üç başlıkta incelenmiştir: *ayrı biçimlenenler, atomik eylemler, durum değişimine yol açan kök eylemler*.

Ayrı biçimlenen eylemler ortak bir köke sahip olmayan, sesbilimsel ve biçimbilimsel açıdan tamamen farklı olan iki eylemin nöbetleşmesiyle oluşur: *gir-* / *sok-*; *kal-* / *bırak-*; *ol-* / *et-*. Genellikle sıfatlarla birleşen *ol-* yardımcı eylemi, ettirgen biçimbirimine izin vermez ve sözlüksel bir ettirgen olan *et-* ile nöbetleşir: *mutlu ol-* / **mutlu ol-dur-* / *mutlu et-*.

Atomik eylemler, ettirgen biçimbirimi taşımasına rağmen yeni bir sözlük anlamı kazanmış ettirgen eylemlerdir. *götür-*, *getir-*, *kaldır-* gibi eylemler bu tür *sözlüksel ettirgen* örnekleridir. Bu eylemler, ettirgen biçimbirimine sahip oldukları hissedilse bile eşzamanlı olarak çözümlenemez durumda oldukları için üretken değildirler. Bu nedenle, sıfır biçimbirimli sözlüksel eylemler gibi değerlendirilmelidir. Bu tür ettirgenlik, üretken olan bir biçimbirimin, eylemle birleştikten sonra, zamanla üretkenliğini yitirmesiyle oluştuğu için ikincil bir ettirgenlik biçimidir.

Durum değişimine yol açan kök eylemler herhangi bir ettirgen biçimbirimiyle işaretlenmediği halde, içsel anlamında ettirgenlik ifadesi taşıyan geçişli eylemlerdir. *kes-* ve *kır-* gibi, nesnede durum değişimine yol açan bu eylemler kök ettirgen olarak da adlandırılır.

İşlevsel tipoloji, ettirgenliği *üretkenlik* derecelerine göre sınıflandırır. Bu sınıflandırma *üretken ettirgenler* ve *sözlüksel ettirgenler* olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ayrımın üç yerine iki sınıfı olmasının nedeni, *biçimbilimsel ettirgenliğin* de kendi içinde üretken olan ve olmayan yapılar barındırması ve bu nedenle, iki sınıfa da dahil olabilmesidir. Bu

tezde *üretkenlik*; *işleklik* ya da *sıklık* anlamında değil, gerek duyulduğunda üretme potansiyeline sahip olma anlamında kullanılmıştır. Buna göre *sözlüksel ettirgenlik*, yalnızca belirli eylemleri kapsadığı için, üretken değildir. *Biçimbilimsel ettirgenlik*, *sözlüksel ettirgenliğe* göre daha üretken olsa da, ettirgen biçimbirimleri de kendi içlerinde *üretkenlik* derecelerine göre ayrılır. *Sözdizimsel ettirgenlik* ise, tüm eylemlerle yapılabileceği için en üretken yapılardır ama bu, onların en işlek ya da sık kullanılan ettirgenlik biçimi olduğu anlamına gelmez. Türkçede en sık kullanılan yapı, *biçimbilimsel ettirgenlik*dir.

Bu çalışmada, ettirgen biçimbirimleri de *üretkenlik* derecelerine göre sınıflandırılmıştır. Bazı anlambilimsel ve biçimbilimsel nedenlere bağlı olarak *-DXr* eki *-t'*den daha üretkendir. *-Ar*, *-Xr* ve *-Xt* ise üretken değildir.

Anlambilimsel ölçütler, ettirenin, ettirilen üzerindeki kontrol derecesini belirler. Bu derece, doğrudanlıktan dolaylılığa uzanan bir süreçle ölçülür. Doğrudanlık ve dolaylılık birbirinden keskin çizgilerle ayrılamaz. Bu sürecin doğrudanlık ucunda *sözlüksel ettirgen*, dolaylılık ucunda *sözdizimsel ettirgen* yer alır. *Biçimbilimsel ettirgen* ise sürecin ortasında, birinden diğerine geçiş yaparak yer alır. Aynı eylemin iki farklı ettirgenlik ekiyle de genişleyebiliyor olması, eklerin doğrudanlık / dolaylılık derecelerinin farklı olmasından kaynaklanır. Bu durum bazı araştırmacılar (bkz. Erdal, 1991) tarafından diyalekt farkıyla açıklansa da, aynı diyalekt içinde bile ikili kullanımlara rastlamak mümkündür. Çalışmamızda, dolaylılık ifadesinin ekler ve ettirgenlik biçimleri arasında ayırıcı olduğu tespit edilmiştir. Araştırmamızda, *-Xr*, *-Ar* ve *-Xt'*in birincil işlevinin doğrudanlık, *-DXr'*in ise dolaylılık olduğu, *-t'*nin de yalnızca *-DXr'*in kısıtlandığı durumlarda kullanıldığı ortaya konmuş, doğrudanlık bildiren biçimlere sahip olan eylemlerin, bağlamdaki dolaylılık derecesi yükseldiğinde, alışılmadık biçimde *-DXr* biçimbirimiyle de ettirgen yapılabildiği gözlenmiştir: *sok-* / *girdir-*, *göster-* / *gördür-*, *duyur-* / *duydur-*, *aş-ır-* / *aş-tır-*.

Çalışmamızda ettirgenlik, dolaylılık derecesine göre; *buyurma*, *sağlama*, *izin verme*, *zorlama*, *zorunda bırakma*, *neden olma*, *hizmet alma* gibi alt anlam sınıflarına ayrılarak incelenirken, doğrudanlık derecesi de; *yardım etme*, *eşlik etme*, *fiziksel müdahalede bulunma*, *engel olamama*, *ihmal* gibi alt anlam gruplarına ayrılmıştır. Bu sınıflandırma, kesin çizgilerle ayrılan bir sınıflandırma değildir. Belirli bir yapıyla bu anlambilimsel

özellikleri eşleştirmek doğru değildir. Çünkü herhangi bir ettirgen yapı, bağlama göre farklı anlam özellikleri gösterebilir. Ya da aynı anda birden fazla alt anlam sınıfına dahil olabilir. Bu anlamlar arasında *doğrudan* etkilemeden, *dolaylı* etkilemeye uzanan bir anlam ölçeği oluşur.

Ettirenin, *neden olunan olayın* içine doğrudan dahil olduğu durumlar doğrudan ettirgenlik anlamı taşır. Bu doğrudanlık, *ettirilenle* fiziksel temas kurularak ya da eşlik ederek sağlanabilir. Dolaylılık anlamında ise *ettiren*, neden olduğu eylemin olabildiğince uzağındadır. Doğrudanlık derecesi, üretkenlikle ters orantılıdır. Doğrudanlık derecesi yüksek olan bir eylem, üretkenliğini yitirip sözlükselleşmeye başlar. Dolaylılık derecesi ise en üretken yapılarla ifade edilir. *Sözlüksel ettirgenler*, doğrudanlık derecesi en yüksek yapılar olsa da, bundan, *sözlüksel ettirgenlerin* yalnızca doğrudanlık bildirdiği anlamı çıkarılmamalıdır. Sözlükselleşen bir eylem, temel anlamı dışındaki anlamları da üstlenebilir. Ancak *sözlüksel ettirgenin* taşıyabileceği dolaylılık anlamı kendi belirlediği bir dereceye kadardır. Eğer bağlam, o derecenin aşılmasını gerektiriyorsa, *sözlüksel ettirgen*, yerini daha dolaylı olan üretken yapılarla bırakabilir. *Sözdizimsel ettirgen* yapılar, dolaylılık derecesi en yüksek olan yapılardır. *Sözdizimsel ettirgen* yapılar, anlamsal ayrıntıları bağlamdan bağımsız olarak sunma özelliğine sahiptir (bkz. 3.4.1.1.2.).

Sözlüksel ettirgen ve *üretken ettirgen* arasında sistemli bir anlam farkı bulunur; birincisi doğrudan ettirgenliği ve ikincisi dolaylı ettirgenliği ifade eder. Ancak, bu sistem iki durumda değişebilir:

1. *Sözlüksel ettirgen*, bağlama göre dolaylı yorumlamaya izin verebilir.
2. *Üretken* bir biçim, ilgili *sözlüksel ettirgene* sahip olmadığı durumlarda doğrudan ettirgenliği ifade etmek için kullanılabilir.

Yukarıdaki iki evrensel durumu Türkçede sınamak için yaptığımız incelemede *-DXr* biçimlerinin, dolaylılık ifadesi gerektiğinde, *sözlüksel ettirgenler* ya da doğrudanlık bildiren diğer biçimbirimlere alternatif olabileceği bulgusuna ulaşılmıştır. Google taramasıyla ulaşılan örnekler dikkat çekicidir [bkz. (17), (53), (54), (60), (90)]. Bu

nöbetleşmenin nedeni *sözlüksel ettirgenin* temel işlevinin *doğrudan* ettirme ifade etmek olması ve *dolaylılık* ifadesine belli bir dereceye kadar izin vermesidir.

Bu tezde, çağdaş Türkiye Türkçesinin yalnızca iki üretken ettirgen biçimbirimi olduğu savunulmaktadır. Bunlar, *-DXr* ve *-t'* dir. Ayrıca bu çalışma *-(X)t* olarak bilinen ettirgen biçimbiriminin *-Xt* ve *-t* olarak farklı işlevlerde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Ettirgen biçimbirimlerinin, bu çalışmada belirlenen karakteristik özellikleri şöyle sıralanabilir:

- *-Xr*, *-Ar* ve *-Xt*, artık üretken değildir, yalnızca belirli sayıdaki tek heceli eylemlerde yaşarlar.
- *-Ar* ve *-Xt*, yalnızca tek heceli geçişsiz eylemlere gelir. Üretken değildir.
- *-Xr* ve *-Ar*, doğrudanlık ifadesi en yüksek olan ettirgen biçimbirimleridir. Tek heceli ve türememiş eylemlere gelir.
- *-Ar*, yalnızca üç geçişsiz eylemde (*on-*, *kop-*, *çık-*) çözümlenebilir durumdadır. Bu ekle yapıldığını sezdirenen *kurtar-*, *gider-* eylemleri artık sözlükselleşmiştir.
- *-Xr*, üretken değildir, yalnızca tek hecelilere gelir. Dört geçişli, on dört geçişsiz eylemde yaşar (bkz. Tablo 1a).
- *-Xt*, yalnızca tek heceli eylemlere gelir. Üretken değildir, yalnızca durum değişimi bildiren birkaç eylemde yaşar (*ak-*, *çarp-*, *az-*, *dev-*, *kok-*, *kork-*, *sark-*, *ürk-*). Bu eki alan geçişli eylem yoktur. Bu eki alabilen *çarp-* eyleminin durumu ilginçtir. Hem geçişli, hem geçişsiz olarak kullanılabilir. Geçişli kullanımı ettirgenlik anlamı taşır. Bu nedenle *eşsesli* (labile) eylem çiftlerine örnek verilebilir [bkz. (4)].
- *-DXr*, hece ya da geçişli / geçişsiz ayrımı yapmaz, hem tek hecelilere, hem de çok hecelilere eklenebilir. En üretken ettirgen biçimbirimidir. Çok heceli eylemlerde ünlülerden, /l/ ve /r/'den sonra gelmez. Dolaylıdan doğrudana uzanan geniş bir anlam alanı vardır. Tablo 1a'da *-DXr* biçimbirimi alan tek heceli eylemlerin sayıca çokluğu dikkat çekicidir.

- *-t*, yalnızca çok heceli eylemlere gelir. Geçişli / geçişsiz ayrımı yapmaz. Üretkendir. Çok heceli eylemlerde ünlülerden, /l/ ve /r/'den sonra gelir. *-DXr*'ın sesbilimsel olarak kısıtlandığı durumlarda devreye girer. Tek kısıtlaması hece sayısıdır, çok heceli eylemlerde *-DXr* ve *-t* arasındaki seçim, eklendikleri tabanın son sesine bağlıdır.

Çok heceli eylemlerde *-DXr* ve *-t*'yi ayıran tek ölçüt ses uyumudur. Tek hecelilerde ise, anlamsal özellikler devreye girer. Çok heceli eylemlerdeki ayrımın sınırları belirgin olduğu için, çalışmamızda çok heceli eylemler listelenmemiştir. Ekler hecelere göre ayrıldıklarında, tek heceli eylemlerde: *-Xt*, *-Xr*, *-Ar* ve *-DXr*; çok heceli eylemlerde ise *-t* ve *-DXr* bulunur. *-Xt* yalnızca doğrudanlık ifade eden birkaç eylemde kullanılmaktadır, *-t* ise Türkçenin ses kurallarına göre birçok eyleme gelir ve hem doğrudanlık hem de dolaylılık ifade edebilir. *-DXr* ise ölçeğin dolaylılık ucuna en çok yaklaşan biçimbirim olsa da gerektiğinde doğrudanlığa da uzanabilen en geniş aralığa sahiptir.

Geçişli ve geçişsiz eylemlerin ettirgenleştirilme süreçleri sözdizimi ve cümleye katılanların rolü gibi konularda belirleyici olsa da, tüm geçişsiz eylemlerin “olma” bildirmediği, ya da geçişli bir kökten türediği halde, kimi eylemlerin “iş başkasına yaptırma” bildirmediği durumların varlığı, bu ayrımın yeterli olmadığını gösterir. Bu nedenle, çalışmamızda geçişliliğe göre ettirgen / oldurgan ayrımı yapılmamış, tüm ettirgen biçimbirimli yapılar, ettirgenlik üst başlığı altında anlamsal özelliklerine göre (dolaylı ve doğrudan) incelenmiştir (bkz. 4.2.3.).

Çatı eklerinin türetim ya da çekim eki olduğuna dair tartışmalara yer verilmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır (bkz. 4.2.2.):

1. Ettirgen biçimbirimli eylemlerin ettirgenlik anlamı dışında çeşitli yan anlamlar kazanması bir türetim süreci olarak değerlendirilmemelidir. *aldır-*, *bildir-*, *kestir-* gibi eylemlerde yan anlamı kodlayan, ettirgen biçimbirimi değildir. Ettirgen biçimbirimi alan eylem, kullanım sıklığına bağlı olarak yeni bir anlam kazanmış ve sözlükselleşmiştir. Bu yeni anlam, ettirgenlik anlamıyla birlikte sözlükte verilmelidir.
2. Türetim ve çekim, keskin çizgilerle ayrılamayan, birbirine uzanan bir sürecin iki ayrı ucudur. Bu sürecin uçlarında yer almayan bazı yapılar olabilir, sürecin ortasında yer alan bu yapılar, her iki ucun özelliklerini de taşıyabilir. Çatı ekleri, tam da bu sürecin

ortasında yer alan yapılardır. Bu ekler kimi zaman çekim, kimi zaman türetim sürecine yaklaşabilir. O nedenle çatı ekleri için türetim ya da çekim arasında bir seçim yapmaya çalışmak gereksizdir. Çünkü bu sürecin her zaman ikiye ayrılma zorunluluğu yoktur.

Bazı çalışmalarda, ettirgenlik eklerinin geçişlilik arttırmadığı durumların, *işlev kaybı* ya da *işlev kayması* (Aslan, 2009; Yıldız, 2014), *yineleme* (Demircan, 2003), *boş işlev* (Kulikov, 1999) olarak değerlendirildiği görülmüştür. Bizce, ettirgen biçimbirimlerinin cümleye yeni bir üye eklemediği durumlar, bir fazlalık, işlev kaybı ya da anlatım bozukluğu olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü bu durum, aslında ekin farklı bir işlevinin sonucudur. Bu işlev, pekiştirmedir. Ettirgen biçimbirimlerinin pekiştirme işlevinde de kullanılması evrensel bir durumdur (bkz. 4.2.4.). Bu işlevin, sıklıkla ettirgenlikle karıştırıldığı görülmüş, bu bilginin sözlükte verilmesi önerilmiştir. Örneğin, *ittir-* eyleminin [bkz. (18)], ettirgenlik anlamı dışında, pekiştirme anlamı da vardır. Üstelik bu eylem pekiştirme anlamıyla işlek bir kullanıma sahip olmasına rağmen, Güncel Türkçe Sözlük'te (20.5.2017) bu anlamın yer almadığı görülmüştür.

Bu tezde elde edilen bulgulara göre Türkçe Sözlük için şunu öneriyoruz:

Çalışmamızda, çok heceli eylemlerin son derece düzenli ve tahmin edilebilir bir ettirgenleşme sürecine sahip olduğu, düzensiz olanların yalnızca tek heceli eylemler olduğu (bkz. 3.4.1.1.1.) belirlenmiştir. Bu nedenle, sözlüğün hacmini arttırmamak için *tahmin edilebilirlik* ölçütünden yola çıkarak, yalnızca Tablo 1a'daki tek heceli eylemlerin ettirgen biçimlerinin sözlükbirim olarak sözlükte sunulmasını öneriyoruz. Bu eylemlerin de yalnızca ilk ettirgen biçimbirimleriyle verilmesinin yeterli olduğunu, ilk ettirgen biçimbirimiyle birlikte artık çok heceli bir eylem olacağı için, sonrasının tahmin edilebilir olacağını düşünüyoruz. Yan anlam kazanmış olan çok heceli ettirgen biçimbirimli eylemlerin, artık *tahmin edilebilir* olmadıkları için, bu kısıtlamanın dışında tutularak sözlükbirim olarak değerlendirilmeleri gerektiğini savunuyoruz. Ayrıca, ettirgen biçimbirimli sözlükbirimlerin, ettirgenlik dışındaki anlamlarının da sözlükte yer almasını öneriyoruz. Çok heceli eylemlerin ettirgenleşme süreci ve çatı eklerinin birleşme kurallarının, sözlüğün giriş bölümünde verilmesi, kullanıcının, olası ettirgen biçimleri üretebilmesini, ya da sözlükte yer almayan bu biçimlerin anlamını tahmin edebilmesini sağlayacaktır.

Dilbilimsel tipolojinin bulgularıyla Türkçede ettirgenliği inceleyen bazı modern çalışmalarda *nedensellik*le *ettirgenliğin* karıştırıldığı tespit edilmiştir (bkz. 2.3.). Bu karışıklığın önüne geçebilmek için ettirgenliği belirleyen ölçütlerden biri olan *ama* testiyle cümlenin ettirgen olup olmadığının sınanmasını öneriyoruz. Bu sınama yöntemiyle, *Öğretmen beni konuşmaya zorladı.* cümlesinin ettirgen olamayacağı belirlenmiştir. Çünkü bu cümle *Ama konuşmadım.* ile devam edebilir. Bu da *ettiren* üye olan *öğretmenin*, konuşma eylemini sağlayamadığını gösterir. Bu olasılık, cümlenin ettirgen olmasını engeller. Çünkü ettirgen bir cümlede *neden olunan* bir olay olmalıdır. Ettirgen bir yüklem, *neden olunan olaya*, gerçekleşmeme olasılığı tanımaz. Bu nedenle, *Ali, Hasan'ı öldürdü.* cümlesi *ettirgendir*, çünkü *Ali*'nin öldürmesi sonucunda *Hasan*'ın ölmeme olasılığı yoktur. Yani, bir yüklem *ettirgen* sayılabilmesi için eylemin sözlük anlamında, başka bir olasılığa izin vermeyen ettirme ifadesi taşıması gereklidir.

Bu tezde, *nedensellik* ile ettirgenliği ayıran temel unsurun yüklem olduğu savunulmaktadır. *Nedensellik*, yüklemde aranmak zorunda değildir, ancak ettirgenlik, mutlaka yüklemde aranmalıdır. Bir cümlenin ettirgen olabilmesi için, ettirme bildiren bir yükleme sahip olması ve bu ettirmenin sonucunu belirten bir *neden olunan olay* içermesi gerekir. Örneğin, *Sular soğuktan dondu.* cümlesi neden-sonuç ilişkisi içermesine rağmen ettirgen bir cümle değildir. Çünkü yüklemi, ne sözlüksel anlamında, ne de biçimsel yapısında herhangi bir ettirgenlik ifadesi taşımamaktadır. Ayrıca, ettirgenliğin ölçütlerinden biri olan *neden olan olay* ve *neden olunan olayın* her ikisini de içermez. Cümlede yalnızca *suyun donması* olayı vardır, neden olarak belirtilen *soğuk* ise bir olay değildir. Ettirgenlik, nedenselliğin bir alt türüdür. Bu nedenle, her nedensellik ilişkisi ettirgen olarak yorumlanamaz. Ettirgenliğin, yalnızca biçimbilimsel olarak ifade edilmediği unutulmamalı, ancak *nedensellik* bildiren her ifade ettirgen sayılmamalıdır. Ettirgenliğin kapsamı iyi belirlenmelidir.

Ettirgen / başlamalı eylem çiftleri bölümünde dil evrenselliklerinin sunduğu bilgilerden yararlanarak *ettirgen* eylemlerin dilin doğasındaki varlığı ve ortaya çıkış biçimi tartışılarak Türkçede *ettirgen* eylemlerin *geçişsiz* olan başka bir eylemden türeyip türemediği sorgulanmıştır. *Ettirgen* eylemlerin *geçişsiz* bir karşıt çiftinin bulunması evrensel bir durumdur. Ettirgen eylemler, *başlamalı* (inchoative) eylemler olarak adlandırılan bu *geçişsiz* çiftleriyle nöbetleşirler. Ancak bu, her zaman ettirgen olanın

geçişsizden türediği anlamına gelmez. Türkçede bu çiftlerden geçişsiz olanının geçişliden türediği örnekler de vardır: *kır-* (geçişli), *kır-ıl-* (geçişsiz). Ettirgenden türeyen bu geçişsiz eylemler *karşı ettirgen* olarak adlandırılır. Bu çiftler mutlaka birbirinden türemek zorunda da değildir. Bazen her ikisi de birbirinden bağımsız olarak biçimlenmiş olabilir. *Yönsüz* olarak adlandırılan bu çiftler, *dağıl-* / *dağıt-*, *ısın-* / *ıstı-* gibi ortak bir tabandan *çift kutuplu* olarak türeyen ya da *gir-* / *sok-*, *kal-* / *bırak-* gibi tamamen *ayrı biçimlenen* eylemlerdir. Bu sınıflandırma, ettirgen bir eylemin her zaman geçişsiz çiftinden türemediğini gösterir. Çünkü geçişlilik bazı eylemlerin doğasında vardır. Bu durumda geçişsiz olan, geçişliden türeyecektir (bkz. 2.4.).

ayır-, *kapa-*, *kır-*, *aç-*, *kes-* gibi eylemler, nesne üzerinde bir güç uygulanmasını ve böylece nesnenin durumunda bir değişiklik olmasını gerektirdiği için sözlük anlamında ettirgenlik taşıyan eylemlerdir. Bu eylemleri doğru tespit edebilmek için, karşıt çiftleriyle değerlendirmek gerekir. Karşıt çiftleri, bu eylemlerin *-l* veya *-n* ile türemiş biçimleri (*kır-* / *kırıl-*) olmasına rağmen dönüşlü ya da edilgenlik dışında bir anlama sahip olmalı, “kendiliğinden olma” bildirmelidir. Bu anlamdaki eylemler, orta çatılı eylemler olarak da bilinen, üye eksilten çatı ekleriyle türetilen eylemlerdir (bkz. 2.4.). Bu eylemlerin nesnesi *etkilenen* rolündedir. Bu, onları *sev-*, *bul-* gibi diğer geçişli eylemlerden ayırır. Çünkü *sev-*, *bul-* gibi eylemler de geçişli olmalarına rağmen, nesnelere etkilenen rolünde olmadığı için ettirgen olamazlar. Bu durum Türkçede *ettirgen* eylemin yalnızca ekle türetilmediğinin kanıtıdır. Bu tür eylemlerin ettirgen çatılı olup olmadığı çatının nasıl tanımlandığına göre değişebilir, ancak bu eylemlerin anlambilimsel olarak ettirgen olduğu ortadadır ve bu tezde ettirgenlik, bu yönüyle ele alınmış, ettirgenliğin çatıyı ilgilendiren yönlerine de ayrıca değinilmiş, *biçimbilimsel ettirgenliğin* çatı birleşimi ve değiştirimi süreçlerine de yer verilmiştir.

Bu tezde çatı incelemeleri, Erkman-Akerson’un (2008, s. 253) *bakış açısı* yaklaşımıyla incelenmiştir. Bizce çatı, konuşucunun olaya bakış açısını yansıtır. Dilde farklı çatı türlerinin bulunmasının nedeni, bakış açısı farklılıklarını yansıtmaya gereksinimidir. Çatı değiştirimi, aynı olayın farklı bakış açılarından sunulmasıdır. Çatı değiştirimi incelemelerinde bu ayrıntıya dikkat edilmediği, bu nedenle hatalı çözümler yapıldığı gözlenmiştir (bkz. Kerimoğlu, 2009; Babby, 1983). Bu çalışmalarda, çatı değiştirimi yalnızca biçimbirimini değişmesi olarak sunulmaktadır (bkz. 3.2.2.).

(11) a. Ali öldü.

b. Ali Veli'yi öldürdü.

(11)b, (11)a'nın ettirgen biçimbirimi ve yeni bir nesne eklenmiş biçimidir. (11)b, (11)a'nın ettirgen çatıya geçmiş biçimi olamaz. Bunun ilk nedeni (11)a ve (11)b'nin farklı olay yapısına sahip olmalarıdır. (11)a'da *Ali*'nin ölümü, (11)b'de *Veli*'nin ölümü anlatılmaktadır. Bu iki olay arasında ilişki yoktur. Oysa çatı değiştirimi, aynı olay üzerinden yapılır. İkinci neden ise, ettirgenleşme sürecinin cümleye eklediği üye ve üyenin konumuyla ilgilidir. Ettirgenleşme süreci cümleye yeni bir özne ekler, ettirgen olmayan cümlenin öznesi ise nesne konumuna yerleşir. Oysa (11)b'de öznenin yeri korunmuş ve cümleye yeni bir nesne eklenmiştir. Çatı değiştirimi incelemelerinde bu süreçlere dikkat edilmelidir. (11)a'nın ettirgen biçimi şöyle olmalıydı:

(11) c. Veli Ali'yi öldürdü.

(11)a'da olduğu gibi (11)c'de de *Ali*'nin ölümü söz konusudur. Yani (11)c'de olay değişmemiş, olayın kılıcısı cümleye özne konumunda eklenmiş, (11)a'da *etkilenen* rolündeki *Ali*'nin rolü değişmemiş yalnızca konumu değişmiş ve (11)a'nın öznesi olan *Ali*, ettirgenleşme sürecinin gerektirdiği gibi (11)c'de nesne olarak yer almıştır.

Ettirgenliğin, cümleye yeni bir üye eklemesi, çatı birleşmelerini de etkiler. Birleşen çatı biçimleri üye yapısı bakımından uyuşmalıdır. Üye yapılarındaki uyumsuzluk, çatı birleşimine engel olmaktadır.

5. bölümde ettirgen biçimbirimlerinin diğer çatı biçimbirimleriyle birleşmeleri incelenmiştir. Bu birleşmelerde diziliş sırası önemli rol oynamaktadır. En sonda yer alan biçimbirim, cümlenin çatısını belirler. Bu dizilişler incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

- Ettirgen +(ettirgen) + edilgen dizilişindeki yapılar çatı birleşmeleri içinde en üretken yapılardır.
- İşteş + ettirgen dizilişi, işteşlik sürecinde eksiltelen üye ile ettirgenleşme sürecinde eklenen üye aynı olmadığı sürece mümkündür.
- İşteş + ettirgen + edilgen dizilişi, sonunda edilgen biçimbirimi bulunduğu için, edilgen bir yapı oluşturur.
- Ettirgen + dönüşlü dizilişi, Türkçenin izin vermediği bir birleşmedir.

- Ettirgen + işteş dizilişi, üretken olmayan birkaç sözcük dışında Türkçede görülmez.
- Edilgen + ettirgen dizilişindeki sınırlılık, üye yapısı uyumsuzluğuyla ilgilidir. Edilgenlik, üye eksilten; ettirgenlik üye ekleyen bir süreçtir.
- Dönüştürücü + ettirgen dizilişine dair Google'da rastlanan örnekler, aslında bağlama göre bu yapının kullanılabilir olduğunu göstermektedir [bkz. (139) - (142)].

Türkçede ettirgenleşme sürecinde gerçekleşen dilbilgisel ilişkiler incelenirken, üyelerin *dilbilgisel rolleriyle anlambilimsel rollerin* birbirinden ayrı değerlendirmesi gerektiği unutulmamalıdır. Özne, nesne gibi kavramlar, yalnızca yüzey yapıyı ilgilendiren dilbilgisel rollerdir. Bunlar ettirgenleşme sürecinde konum değiştirebilirler. Ancak, kılıcı, etkilenen gibi kavramlar, anlambilimsel rollerdir ve ettirgenleşme sürecinde değişmezler. Sözdiziminin doğru çözümlenebilmesi için bir *dilbilgisel rol* olan özne rolü yalnızca bir konuma tanımlanır. O nedenle, cümlede ikinci bir özne konumundan söz edilemez. Ettirgen olmayan eylemin öznesi ise artık sadece *anlambilimsel rolü* açısından önemlidir. Çünkü dilbilgisel konumu değişmiş; ama taşıdığı *kılıcı* rolü değişmemiştir (bkz. 4.4.2.).

Ettirgenliği; felsefeden başlayarak, anlambilimbilim, edimbilim, biçimbilim, sesbilim, sözdizimi gibi alanlarda, etkileşimleriyle ve işlevsel bir yaklaşımla inceleyen bu çalışmanın, dilbilgisi konularını çok yönlü değerlendirme konusunda bir örnek oluşturmasını umuyoruz. Çalışmanın olası eksiklerinin, Türkçede ettirgenliğin böylesine ayrıntılı ve çok boyutlu incelenen ilk örneği olmasına verilmesini, bu eksiklerin, sonraki çalışmalara yön vermesini diliyoruz.

TERİM LİSTESİ

TÜRKÇE - İNGİLİZCE TERİM LİSTESİ

Türkçe	İngilizce
alıcı	recipient
ana tümce	main clause
anlambilim	semantics
artsüremli	diachronic
artzamanlı	diachronic
aşamalı	hierarchical
aşamalı yapı	hierarchical structure
ayrı biçimlenenler	suppletives
bağımlı (yantümce)	subordinate (clause)
bağımlılık	dependancy
bağlamsal	contextual
bakış açısı	view point
başlamalı	inchoative
başlamalı eylem	inchoative verb
belirleyici	marker
biçim	form
biçimbilim	morphology
biçimbilimsel	morphologic
biçimbirim	morpheme
biçimci	formalist
biçim-sesbilimsel	morphophonological
biçim-sözdizimsel	morphosyntactic
bitmemişlik	imperfective
bitmişlik	perfective
çatı	voice

çatı tekrarı	voice reduplication
çekim	inflection
çift geçişli	ditransitive
çift kutuplu	equipollent
değiştirgen	parameter
deneyimci	experiencer
derin yapı	deep structure
devingen	dynamic
dışsal katılan	external argument
dışsal özne	external subject
dışsal zorlama	external force
dilbilgisel ilişkiler	grammatical relations
dilbilgisel ulam	grammatical category
dilbilgisi	grammar
dilbilgisidişlilik	ungrammaticality
dillerarası	crosslinguistic
dillerarası karşılaştırma	crosslinguistic comparison
doğrudan	direct
dolaylı	indirect
dolaylı nesne	indirect object
dolaysız	direct
dolaysız nesne	direct object
dönüştürme	reflexive
dönüşüm	transformation
dönüşümsel	transformational
durum	case
durum değişimi	change of state
durum dilbilgisi	case grammar
durum kuramı	case theory
durum yükleme	case assignment
durumsal	stative
edimsel	pragmatic

ek yığılması	pleonasm
eşanlamlılık	synonymy
eşbiçimli	isomorphic
eşsesli	labile
eşsüremlî	synchronic
eşzamanlı	synchronic
etken	active
etkilenen	patient
etkilenmeli	unaccusative
etkilenmesiz	unergative
ettiren	causer
ettiren kılıcı	causing agent
ettirgen	causative
ettirgenleştirme	causativisation
ettirgenliğin silinmesi	decausativisation
ettirilen	causee
ettirme	causing
evrensel dilbilgisi	universal grammar
evrensellikler	universals
eylem	verb
eylem yükselmesi	verb raising
faktitif	factitive
geçişli	transitive
geçişlilik	transitivity
geçişsiz	intransitive
gerektirim	entailment
gizil (çatı)	suppressive
görünüş	aspect
gövde	stem
hareket	action
içeyerleşik	embedded
içeyerleşik yapı	embedded construction

içeyerleştirme	embedding
içsel	inherent
ikileme	reduplication
ikili çatı	syncretism
ikili karşıtlar	binary pairs
ilke	principle
İlkeler ve Değiştirgenler	Principles and Parameters
istem	valency
işaretleyici	marker
işlev	function
işlevsel dilbilgisi	functional grammar
işlevsel tipoloji	functional typology
işlevsel yaklaşım	functionalist approach
işteş	reciprocal
karmaşık	complex
karşıttirgen	anticausative
karşılıklı bağımlılık	counterfactual dependency
katılan	argument
kavramsal	conceptual
kaynak	source
kılıcı	agent
kılıcılık	agentivity
kılmış	Aktionsart
konu	topic
konum	locative
konusal roller	thematic roles
kök	root
manipülatif	manipulative
mantıksal bağımlılık	logical dependency
neden olan olay	causing event
neden olma	causation
neden olunan olay	caused event

nedensellik	causality
nesne	object
Nesnesizlik Varsayımı	Unaccusative Hypothesis
nöbetleşme	alternation
odak	focus
odaklama	focusing
olasılıksal bağımlılık	probabilistic dependancy
olay	event
olay yapısı	event structure
olay zamanı	event time
orta	medium
orta çatı	medial voice
orta eylem	middle verb
öbek	phrase
öncül	antecedent
öndönüşümsel	precyclic
özne	subject
öznel konuma geçme	raising to subject position
pekiştirici	intensifier
rol	role
sağlama	positively cause
sesbilimsel	phonological
sıklık	frequency
silme	deletion
sonek	suffix
sonlu	telic
sonluluk	telicity
sözce	utterance
sözcük dizilişi	word order
sözdizimi	syntax
sözdizimsel	syntactic, analytic, periphrastic
sözlükbirim	lexeme

sözlükçe	glossary
sözlüksel	lexical
sözlüksel görünüş	aktionsart
sözlükselleşme	lexicalisation
sunuluş	representation
süreklilik	progressive
taşıma	movement
Tekdüzelik Varsayımı	Monotonicity Hypothesis
tema	theme
ters türetim	inverse derivation
tetikleyici	instigator
tıkama	blocking
tipoloji	typology
tümce	clause
tümleç	complement
türetim	derivation
türetimsel	derivational
ulam	category
ulamsal ekler	categorial suffixes
üretici anlambilim	generative semantics
üretici dilbilgisi	generative grammar
Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi	Transformational Generative Grammar
üretim	production
üretken	productive
üst ettiren	primary causer/super causer/top causer
üst ulam	super category
üye	argument
üye ekleme	argument adding
üye silme	argument deletion
üye yapısı	argument structure
yalın	nominative
yan cümle	subordinate clause

yanbiçimbirimleşme	allomorfirm
yansız	objective
yantümce	subordinate clause
yararlanan	beneficiary
yeniyapım	neologism
yönelme durumu	dative case
yöneten	governing
yönetenler	operators
Yönetim ve Bağlama	Government and Binding
yönetme	government
yönlendirici	directive
yönsüz	non directed
yüklem	predicate
yükselme	raising
yüzey yapı	surface structure
zaman	tense
zamansal sıralılık	temporal order
zarf	adverb

İNGİLİZCE - TÜRKÇE TERİM LİSTESİ

İngilizce	Türkçe
action	hareket
active	etken
adverb	zarf
agent	kılıcı
agentivity	kılıcılık
Aktionsart	kılınış, sözlüksel görünüş
allomorfirm	yanbiçimbirimleşme
alternation	nöbetleşme
analytic	sözdizimsel, çözümlemeli
antecedent	öncül
anticausative	karşıttirgen
argument	katılan, üye
argument adding	üye ekleme
argument deletion	üye silme
argument structure	üye yapısı
aspect	görünüş
beneficiary	yararlanan
binary pairs	ikili karşıtlar
blocking	tıkama
case	durum
case assignment	durum yükleme
case grammar	durum dilbilgisi
case theory	durum kuramı
categorial suffixes	ulamsal ekler
category	ulam
causality	nedensellik
causation	neden olma

causative	ettirgen
causativisation	ettirgenleştirme
caused event	neden olunan olay
causee	ettirilen
causer	ettiren
causing	ettirme
causing agent	ettiren kılıcı
causing event	neden olan olay
change of state	durum değişimi
clause	tümce
complement	tümleç
complex	karmaşık
conceptual	kavramsal
contextual	bağlamsal
counterfactual dependancy	karşılıklı bağımlılık
crosslinguistic	dillerarası
crosslinguistic comparison	dillerarası karşılaştırma
dative case	yönelme durumu
decausativisation	ettirgenliğin silinmesi
deep structure	derin yapı
deletion	silme
dependancy	bağımlılık
derivation	türetim
derivational	türetimsel
diachronic	artzamanlı, artsüremlî
direct	doğrudan, dolaysız
direct object	dolaysız nesne
directive	yönlendirici
ditransitive	çift geçişli
dynamic	devingen
embedded	içeyerleşik
embedded construction	içe yerleşik yapı

embedding	içe yerleştirme (giriştirme)
entailment	gerektirim
equipollent	çift kutuplu
event	olay
event structure	olay yapısı
event time	olay zamanı
experiencer	deneyimci
external argument	dışsal katılan
external force	dışsal zorlama
external subject	dışsal özne
factitive	faktitif
focus	odak
focusing	odaklama
form	biçim
formalist	biçimci
frequency	sıklık
function	işlev
functional grammar	işlevsel dilbilgisi
functional typology	işlevsel tipoloji
functionalist approach	işlevsel yaklaşım
generative grammar	üretici dilbilgisi
generative semantics	üretici anlambilim
governing	yöneten
government	yönetme
Government and Binding	Yönetim ve Bağlama
grammar	dilbilgisi
grammatical category	dilbilgisel ulam
grammatical relations	dilbilgisel ilişkiler
hierarchical	aşamalı
hierarchical structure	aşamalı yapı
imperfective	bitmemişlik
impersonal passive	kişisiz edilgen

inchoative	başlamalı
inchoative verb	başlamalı eylem
indirect	dolaylı
indirect object	dolaylı nesne
inflection	çekim
inherent	içsel
instigator	tetikleyici
intensifier	pekiştirici
intransitive	geçişsiz
inverse derivation	ters türetim
isomorphic	eşbiçimli
labile	eşsesli
lexeme	sözlükbirim
lexical	sözlüksel
lexicalisation	sözlükselleşme
lexicon	sözlük
locative	konum
logical dependancy	mantıksal bağımlılık
main clause	ana tümce
manipulative	manipülatif
marker	belirleyici, işaretleyici
medial	orta eylem
medial voice	orta çatı
medium	orta
middle verb	orta eylem
Monotonicity Hypothesis	Tekdüzelik Varsayımı
morpheme	biçimbirim
morphologic	biçimbilimsel
morphology	biçimbilim
morphology	biçimbilim
morphophonological	biçim-sesbilimsel
morphosyntactic	biçim-sözdizimsel

movement	taşıma
neologism	yeniyapım
nominative	yalın
non directed	yönsüz
object	nesne
objective	yansız
operators	yönetenler
parameter	değiştirgen
patient	etkilenen
perfective	bitmişlik
periphrastic	çözümlemeli, sözdizimsel
phonological	sesbilimsel
phrase	öbek
pleonasm	ek yığılması
positively cause	sağlama
pragmatic	edimsel
precedence	öncegelme
precyclic	öndönüşümsel
predicate	yüklem
primary causer	üst ettiren
principle	ilke
Principles and Parameters	İlkeler ve Değiştirgenler
probabilistic dependancy	olasılıksal bağımlılık
production	üretim
productive	üretken
progressive	süreklilik
raising	yükselme
raising to subject position	öznel konuma geçme
recipient	alıcı
reciprocal	işteş
reduplication	ikileme
reflexive	dönüşlü

replacement	yerleştirme
representation	sunuluş
role	rol
root	kök
semantics	anlambilim
source	kaynak
stative	durumsal
stem	gövde
subject	özne
subordinate clause	bağımlı (yantümce)
suffix	sonek
super category	üst ulam
super causer	üst ettiren
suppletives	ayrı biçimlenenler
suppressive	gizil (çatı)
surface structure	yüzey yapı
synchronic	eşzamanlı, eşsüremlı
syncretism	ikili çatı
synonymy	eşanlamlılık
syntactic	sözdizimsel
syntax	sözdizimi
telic	sonlu
telicity	sonluluk
temporal order	zamansal sıralılık
tense	zaman
thematic roles	konusal roller
theme	tema
top causer	üst ettiren
topic	konu
topic time	konu zamanı
transformation	dönüşüm
transformational	dönüşümsel

Transformational Generative Grammar	Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi
transitive	geçişli
transitivity	geçişlilik
typology	tipoloji
unaccusative	etkilenmeli
Unaccusative Hypothesis	Nesnesizlik Varsayımı
unergative	etkilenmesiz
ungrammaticality	dilbilgisidişlilik
universal grammar	evrensel dilbilgisi
universals	evrensellikler
utterance	sözce
valency	istem
verb	eylem
verb raising	eylem yükselmesi
view point	bakış açısı
voice	çatı
voice reduplication	çatı tekrarı
word order	sözcük dizilişi

KAYNAKLAR

- Acartürk, C., Zeyrek, D. (2010). Unaccusative / Unergative Distinction in Turkish: A Connectionist Approach. *The 8th Workshop on Asian Language Resources*, 111-119.
- Aissen, J. (1974). *The Syntax of Causative Constructions*. Harvard Üniversitesi, Doktora Tezi.
- (1979). *The Syntax of Causative Constructions*. New York, London: Garland Publishing.
- Aissen, J.; Hankamer, J. (1980). Lexical Extension and Grammatical Transformations. *Berkeley Linguistic Society* 6, 238-249.
- Akalın, Ş. H. (2014). Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 13-29.
- Aksan, D. (2007). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alexiadou, A., Anagnostopoulou, E., & Schäfer, F. (2006). The properties of anticausatives crosslinguistically. *Phases of interpretation*, 91, 187-211.
- Atabey, İ. (2005). Ettirgenlik Ekleri ve Türkçe Sözlük'ün Ettirgen Fiiller Açısından Değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 1(1), 13-54.
- Aydemir, Y. (2006). *Sözlüksel Görünüş ve Türkçe Eylemlerin Anlambilimsel Sınıflandırılması: Sözlükçe- Sözdizim Etkileşimi*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Aslan, B. (2009). *Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Çatı Ekleri*. Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.
- Babby, L. H. (1983). The Relation between Causative and Voice: Russian vs Turkish. *Wiener Slawistischer Almanach* 11, 61-88.

- (1993). Hybrid Causative Constructions: Benefactive Causative and Adversity Passive. *Causatives and Transitivity*, 343-367.
- Balakbabalar, F. (2015). *Turkish Change of State Verbs in the Inchoative - Causative Alternation*. Boğaziçi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Başdaş, C. (2006). Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler. *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı: 26-27 Eylül*: Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Bayraktar, N. (2014). *Dilbilimi*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Bilgegil, M. K. (1982). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Booij, G. E. (1995). Inherent versus contextual inflection and the split morphology hypothesis. *Yearbook of Morphology 1995*, 1-16.
- (2006). Inflection and Derivation. *Encyclopedia of Language & Linguistics*, 5, 654-661.
- Bussman, H. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Taylor & Francis e-Library.
- Bybee, J. L. (1985). *Morphology: A Study of The Relation Between Meaning and Form*, 9. John Benjamins Publishing.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structure*. Mouton: The Hague.
- (1965). *Aspects of the Theory of Syntax* Cambridge: MIT.
- (1981). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- Comrie, B. (1976). The Syntax of Causative Constructions: Cross-Language Similarities and Divergences. *Syntax and Semantics, The Grammar of Causative Constructions* 6, 261-312.

- (1989). *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- (2005). *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*. (İ. H. Ulutaş, Çev.). Hece Yayınevi.
- Croft W. (1991). *Syntactic categories and grammatical relations*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Çetinoğlu, Ö., Butt, M., Oflazer, K. (2009). Mono/biclausality of Turkish causatives. *Turcologica 79: Essays on Turkish Linguistics*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Çotuksöken, Y. (2011). *Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesinin Ekleri*. Papatya Yayıncılık.
- Dede, M. (1984). Causatives in Turkish. *Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 9-10*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 49-58.
- Demir, N., Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demircan, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. Papatya Yayıncılık.
- (2009). *Devrik Tümce ve Odaklama*. Der Yayınları.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri*. (A. U. Elöve, Çev.). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Dik, S. C. (1978). *Functional Grammar*. Amsterdam: North-Holland.
- (1989). *The Theory of Functional Grammar Part 1. The Structure of the Clause*. Dordrecht: Foris.
- Dinler, N. (1993). *Türk Dilinde Ettirgenlik Ekleri*. Trakya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Divanü Lûgat-it Türk* (2006). (Besim Atalay, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dixon, R. M. W. (1979). Ergativity. *Language*, 55, 59-138.

- (2000). A typology of causatives: form, syntax and meaning. *Changing Valency Case Studies in Transitivity*, Cambridge Press.
- Dowty, D. R. (1979). Word Meaning and Montague Grammar: The Semantics of Verbs and Times Generative Semantics and in Montague's PTQ. *Synthese language library*, 7, Reidel.
- (1991). Thematic proto-roles and argument selection. *Language*, 547-619.
- Eker, S. (2003). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I, II*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- Erdem, M. (2000). *Historical development of Reflexive, Reciprocal, Causative and Passives in Turkish*. Manchester Üniversitesi, Doktora Tezi.
- (2011). Türkçede Çekim ve Yapım eklerinin Özellikleri ve Sınırları. *Bilig*, 71-90.
- Ergin, M. (2007). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- (1997). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erguvanlı-Taylan, E. (1979). An odd case in the causative construction of Turkish. *Papers from the Fifteenth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*, 92-99.
- Erkman-Akerson, F. (2008). *Dile Genel Bir Bakış*. Multilingual.
- Fillmore, C. (1968). The case for case. *Universals in linguistic theory*, 31-59.
- Fodor, J. A. (1970). Three Reasons for Not Deriving “Kill” from “Cause to Die” *Linguistic Inquiry*, 1(4), 429-438.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Golzar, H. A. (2015). *Türkçe Fiillerde İstem (Ettirgen Yapılar)*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

- Gökdayı, H., Sebzecioğlu, T. (2011). Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri, *Bilig*, 58, 147-172.
- Göksel, A. (1993). *Levels of Representation and Argument Structure in Turkish*. University of London, Doktora Tezi.
- Göksel, A., Kerslake, C. (2005). *Turkish A Comprehensive Grammar*. Routledge.
- Greenberg, J. H. (1963). Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. *Universals of Human Language*, 73-113.
- (1966). *Universals of language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gruber, J. (1965). *Studies in lexical relations*. MIT, Cambridge, Doktora Tezi.
- Gülensoy, T. (2007). *Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hale, K., Keyser, S. J. (1993). On Argument Structure and the Lexical Expression of Syntactic Relations. *The View From Building, 20. Essays in Linguistics in Honor of Sylvain, Bromberger*, 53-109, Cambridge, Mass: MIT Press.
- Hasan, K. (2009). Causative Constructions in Kok-Borok. *The Dhaka University Journal of Linguistics: 2(4)*, 115-137.
- Haspelmath, M. (1993). More on The Typology of Inchoative / Causative Alternations. *Causatives and Transitivity*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- (2002). *Understanding morphology*. London: Arnold.
- (2008a). *Comparative Concepts and Descriptive Categories in Cross-linguistic Studies*, MS, MPI Leipzig.
- (2008b). Causatives and Anticausatives. *Syntactic Universals and Usage Frequency*, Leipzig Spring School of Linguistic Diversity.
- Hatiboğlu, V. (1982). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi.

- (1974). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
- Hess, M. R. (1997). *Das Genus Verbi des Osmanischen zwischen 1575 und 1775*. Johannes Gutenberg Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Hitchcock, C. (2010). Probabilistic Causation. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Hopper, P. J., Thompson, S. A. (1980). Transitivity in Grammar and Discourse. *Language* 56(2), 251-299.
- Horvath, J., Siloni, T. (2011). Anticausatives: Against Reflexivization. *Lingua* 121, 2176- 2186.
- Hume, D. (1748). *Philosophical Essays Concerning Human Understanding: By the Author of the Essays Moral and Political*. London: A. Millar.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A. S. (2013). *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Jackendoff, R. (1990). *Semantic Structures*. Cambridge: MIT Press.
- (1972). *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge: MIT Press.
- Jacobs, P. W. (2011). *Control in Skwxwu7mesh*. The University of British Columbia, Doktora Tezi.
- Johanson, L. (1977). Die Ersetzung der türkischen -t- Kausativa. *Orientalia Suecana* 25-26/1976-1977, 106-133.
- (2007a). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (N. Demir, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- (2007b). Aspectotemporal Connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis. *Connectivity in Grammar and Discourse*, 187-198.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karabulut, F. (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi*. Grafiker Yayınları.
- Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.
- Karpuz, H. Ö. (2004). Olma Bildiren Eylemler İçin Bir Terim Önerisi: Olgan Çatı, V. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı, I. Cilt*, 1673-1683.
- Kerimoğlu, C. (2009). Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(8), 1734-1745.
- Key, G. (2013). The Morphosyntax of the Turkish Causative Construction. University of Arizona, Doktora Tezi.
- Kittilä, S. (2009). Causative Morphemes as Non-Valency Increasing Device. *Folia Linguistica*, 43(1), 67-94.
- Knecht, L. (1986). Lexical Causatives in Turkish. *Studies in Turkish Linguistics*, 93-121.
- Koç, N. (1992). *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi.
- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskova, Leningrad: Nauk.
- Koontz-Garboden, A. (2009). Anticausativization. *Natural Language & Linguistic Theory*, 27, 77-138.
- Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001 / I-II*, 193-198.

- (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2010). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kornfilt, J. (1991) Some Current Issues in Turkish Syntax. *Turkish Linguistics Today*, 60, 92. E. J. Brill: Leide.
- Kulikov, L. I. (1999). Split Causativity “Remarks on Correlations between transitivity, aspect and tense”. *Tense- Aspect, transitivity and Causality*, 21-42.
- Kuno, S. (1987). *Functional Syntax*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Kural, M. (1996). *Verb Incorporation and Elementary Predicates*. UCLA, Doktora Tezi.
- Kuribayashi, Y. (2015). Causative/anti-causative alternations in Turkish, Old Turkic and Khalaj. *Turcologica 103*, 593-603.
- Kurt, C. (2002). *Türkçede Çatı ve Çatı Görünümleri*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Kutadgu Bilig* (1991). (R. R. Arat, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations*. Chicago: Chicago University Press.
- Levin, B., Rappaport Hovav, M. (1995). *Unaccusativity: At the Syntax-Lexical Semantics Interface*. Cambridge: MIT Press.
- Lewis, D. (1973). Counterfactuals and Comparative Possibility. *Journal of Philosophical Logic*, 2(4), 418-446.
- Lyutikova, E. Tatevosov, S. (2012). *Event (De)Composition and Fake Causativization*. Lomonosov Moscow State University.

- McCawley, J. (1968). Lexical insertion in a transformational grammar without deep structure. *Fourth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 71-80.
- Mel'čuk, I. A. (1993). *Cours De Morphologie Générale (Théorique Et Descriptive)*. Vol. I. Montréal: Presses de l'Université de Montréal.
- Nakipoğlu-Demiralp, M. (2001). The referential properties of the implicit arguments of impersonal passive constructions. *Linguistik Aktuell (Linguistics Today)*, 44, 129-150.
- (2002), Türkçe'de Ayrık Geçişsiz Eylemlerin Olay Yapısal İncelemesi. *Dilbilim Araştırmaları*, 1-16.
- Özkaragöz, İ. (1980). Evidence From Turkish for The Unaccusative Hypothesis. *Proceedings of the Sixth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*.
- (1986). *The Relational Structure of Turkish Syntax*. University of California, Doktora Tezi.
- Panzer, Ü. (2016). *Kausation im Türkischen und im Deutschen. Dargestellt am Beispiel von Pinar Kür's Erzählung "Yaz Gecelerinde Keman" und Ihrer Deutschen Übersetzung*. Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Perlmutter, D. M. (1978). Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 157-189.
- Perlmutter, D. M., Postal, P. M. (1983). Toward a Universal Definition of the Passive. *Studies in Relational Grammar I*, University of Chicago Press.
- Ramstedt, G. J., (1912). Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch—türkischen Sprache. *JSFOu* 28(3), 1-86.
- Rappaport, M., Levin, B. (1988). Building Verb Meanings. *The Projection of Arguments: Lexical and Compositional Factors*, 97-134.

- Reinhart, T., Siloni, T. (2004). Against an Unaccusative Analysis of Reflexives. *The Unaccusativity Puzzle: Explorations of the Syntax-Lexicon Interface*, 159-180.
- Reinhart, T. (2002). The Theta System: An Overview. *Theoretical Linguistics* 28, 229-290.
- Robbeets, M. (2007). The Causative-Passive in the Trans-Eurasian Languages. *Turkic Languages* 11, 235-278.
- Röhrborn, K. (1972). Kausativ und Passiv im Uigurischen. *Central Asiatic Journal* 16, 70-77.
- Sebzecioğlu, T. (2016). *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*. Kesit Yayınları.
- Shibatani, M. (1976). The Grammar of Causative Constructions: A Conspectus. *Syntax and Semantics, The Grammar of Causative Constructions* 6, 1-40.
- (2006). On The Conceptual Framework for Voice Phenomena. *Linguistics* 44(2), 217-269.
- Shibatani, M., Pardeshi, P. (2002). The Causative Continuum. *The Grammar of Causation and Interpersonal Manipulation*, John Benjamins Publishing Company.
- Siewierska, A. (1991). *Functional Grammar*. Newyork: Routledge.
- Song, J. J. (1996). *Causatives and Causation: A Universal Typological Perspective*. London: Longman.
- Talmy, L. (1988). Force Dynamics in Language and Cognition. *Cognitive science*, 12(1), 49-100.
- (2000). *Toward A Cognitive Semantics, 1*. MIT Press.
- TDK Büyük Türkçe Sözlük* (2017). Çevrimiçi. Erişim tarihi: 21.5.2017, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

- TDK Güncel Türkçe Sözlük* (2017). Çevrimiçi. Erişim tarihi: 21.5.2017,
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts
- Travis, L. (1991). Inner Aspect and The Structure of VP. *Proceedings of NELS XXII*.
- Tuna, O. N. (1986). Türkçede Transitive Causative “Geçişli Ettirgen” Fiiller ve Bunlarla İlgili Meselelerin Çözümü. *İÜTDED 24-25*, 381-428.
- Uzun, N. E. (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- (2003). Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış. *Dil ve Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu 2003, Mustafa Canpolat Armağanı*, 281-293.
- (2004). Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları; Türkçe Üzerine Tartışmalar. *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 39*, İstanbul.
- (2008). Türetim Eklerinin Türetkenliğini Ölçme Önerileri Üzerine. *20. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 147-159.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Volpe, M. (2005). Morphologically motivated Lexical semantic representations: the causative alternation and change of state verbs in Levin & Rappaport Hovav (1995). Ms.
- Walsh, C. R., Sloman, S. A. (2005). In the Meaning of Cause and Prevent: The Role of Causal Mechanism. *Proceedings of the 27th Annual Conference of the Cognitive Science Society*, Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Yıldırım, N. (2012). *Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik Kategorisi*. Doğu Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldız, M. (2014). *Eski Türkçede İşlevsel Bağlamda Çatı Ekleri*. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

- Yılmaz, S. (2012). *Türkiye Türkçesinde Çatı Şekilleri ve İşlevleri*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Zimmer, K. (1976). Some Constraints on Turkish Causativization. *Syntax and Semantics Vol. 6, The Grammar of Causative Constructions*, 399-412.
- (1988). Semantic Motivation in Case Assignment; Another Look at Turkish Causative. *Studies on Turkish Linguistics*, 217-223.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/7/2017

Tez Başlığı / Konusu: TÜRKÇEDE ETTİRGEN YAPILAR

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 168 sayfalık kısmına ilişkin, 20/7/2017 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 4'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20/7/2017

Adı Soyadı: SIDIKA DURSUN

Öğrenci No: 25117205766A

Anabilim Dalı: TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI

Programı: TÜRK DİLİ

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Emine YILMAZ

EK 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU**

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 20/7/2017

Tez Başlığı / Konusu: TÜRKÇEDE ETTİRGEN YAPILAR

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20/7/2017

Adı Soyadı: SIDIKA DURSUN

Öğrenci No: 25117205766A

Anabilim Dalı: TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI

Programı: TÜRK DİLİ

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Etik Kurul iznine gerek yoktur.

Prof. Dr. EMİNE YILMAZ

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr